

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN KİTÂBÜ
ZÜBDETİ'L MAKÂL ADLI ESERİ
(TRANSKRİPSİYON VE İNCELEME)

FATMA DANIŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
DOÇ. DR. ALİ ÇOBAN

KONYA- 2022

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatma Danış		
	Numarası	18810601069		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Tasavvuf		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitâbü Zübdeti'l-Makâl Adlı Eseri (Transkripsiyon ve İnceleme)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Fatma DANIŞ

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatma Danış		
	Numarası	18810601069		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Tasavvuf		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ali ÇOBAN		
Tezin Adı	İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitâbü Zübdet'il-Makâl Adlı Eseri (Transkripsiyon ve İnceleme)			

İsmail Hakkı Bursevî, (ö.1137/1725) Osmanlı döneminde yaşamış 17. yüzyılın en mühim âlim, şair ve mutasavvıflarından biridir. İlim, irfan ve hikmet sahibi bir zat olan İsmail Hakkı Bursevî, edebiyat ve dil alanından fıkıh, tefsîr, kelâm, hadîs, tasavvuf gibi birçok ilim alanına ışık tutmuş âlim-sûfî şahsiyetlerdendir. Şerh, tercüme ve te'lifleri bulunan Bursevî'nin 120'den fazla eseri vardır.

Tasavvuf alanında pek çok eser kaleme alan Bursevî, Zübdetü'l-Makâl adlı eserinde sûfliğin temel prensiplerini aktarmanın yanı sıra hât sanatı ile ilgili incelikleri de tasavvufî bir bakış açısı ile harmanlayarak sunmuştur. Birçok eserinde işlemiş olduğu konuları genel bir perspektif ile ele alıp tüm makâllerin özünü açıklamaktadır. Bu çalışmada İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı, tasavvufa dair konuların özetinin bulunduğu Zübdetü'l-Makâl adlı eserin metin incelemesi ve muhtevâ tahlili ile müellif hattından günümüz Türkçesine aktarımı yer almaktadır. Bu çalışma ile Osmanlı tasavvuf düşüncesinde önemli bir yere haiz olan Bursevî'nin tasavvufun temel meselelerine getirdiği izahât ve beyanâtlarını öz ve toplu olarak ortaya koyma hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, İsmail Hakkı Bursevî, Zübde, Vahdet-i Vücut, Kalem

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Fatma Daniş		
	Student Number	18810601069		
	Department	Basic Islamic Sciences/Sufism		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Associate Professor Ali ÇOBAN		
Title of the Thesis/Dissertation	Ismail Haqqi Burusawi's "Kitabu Zubdah el-Maqal" (Transcription and Analysis)			

Ismail Haqqi Burusawi, who lived in Ottoman Period (d.1137/1725), is one of the most valuable scholars, poets, and men of Sufism of 18 the century. Bursevi, a wise, knowledgeable, and insightful person, also had been so beneficial in many scientific fields such as literature, language, Islamic law, hadith, kalam, Ismail Haqqi Burusawi is known as a scholar-Sufi personage. Burusawi has annotations, translations, and copyrights and has more than 120 works.

Ismail Haqqi Burusawi has a lot of works in area of sufism and one of them is Zubdah el-Maqal. In this book, he explains the basic principles of Sufism and also mentions the subtleties of calligraphy from a Sufistic point of view. He expresses the essence of all articles by discussing the subjects he explained in many of her works with a general perspective. The life of Ismail Haqqi Burusawi, analysis of the content of the work called Zubdah el-Maqal, which contains a summary of the subjects related to Sufism, are included in this study. It is aimed to present the explanations and the declarations brought by Burusawi, who played an important role in Ottoman Sufic thought, on the basic issues of Sufism concisely and collectively with this study.

Keywords : Sufism, Ismail Haqqi Burusawi, Esse, Unity of Existence, Pen

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	VII
ÖNSÖZ	IX
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu ve Amacı	2
Araştırmanın Yöntemi	2
Araştırma Konusuyla İlgili Yapılan Çalışmalar	4
Araştırmanın Önemi	6
BİRİNCİ BÖLÜM	7
İSMAİL HAKKI BURSEVÎ VE ZÜBDETÜ'L-MAKÂL	7
1. İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	7
1.1. Hayatı	7
1.2. İlmî Hayatı	9
1.3. Tasavvufî Hayatı	10
1.4. Meslekî ve İlmî Faaliyetleri	12
1.5. Eserleri	16
2. ZÜBDETÜ'L-MAKÂL	21
2.1. Eserin Adı, Yazılış Sebebi ve Tarihi	21
2.2. Nüshası	23
2.3. Üslûbu ve İçeriği	23
2.4. Kaynakları	25
İKİNCİ BÖLÜM	29
ZÜBDETÜ'L-MAKÂL'IN MUHTEVÂ DEĞERLENDİRMESİ	29
1. KAVL/MAKÂL, KELÂM, KÎL U KÂL VE ZÜBDE KAVRAMLARI	29
1.1. Kavl/Makâl, Kelâm	29
1.2. Kîl u Kâl	35
1.3. Zübde	40
2. KÂL VE HÂL İLMİ	43
2.1. İlim ve Marifet Kelimesinin Sözlük-Istılah Anlamı	44
2.2. Hâl Kavramı	47
2.3. Hâlin Nitelikleri	49
2.3.1. Hâlin Değişkenlik/Geçicilik ve Değişmezlik/Kalıcılık Açısından Değerlendirilmesi	49

2.3.2. Hâlin Sözlük ve Terim Anlamı Açısından Değerlendirilmesi.....	53
2.3.3. Hâlin Vehbî Olması Bakımından Değerlendirilmesi.....	54
2.4. İlm-i Hâl ve Ehl-i Hâl.....	56
2.5. Hâl ve Kâl İlminin Sahihlik Açısından Değerlendirilmesi.....	57
2.6. İlm-i Zâhir - İlm-i Bâtın	59
2.7. Bir Hâl İlmi Olarak Tasavvuf.....	69
3. KİTÂBET ve KALEM.....	71
3.1. Kitâbet Kelime ve İstılah Anlamı.....	72
3.2. Arap Kitâbetinin ve Dilinin Doğuşu.....	74
3.3. Kitâbet Sanatının İncelikleri.....	78
3.3.1. Besmele-i Şerif	80
3.3.2. Muhammed İsmi	83
3.4. Kitâbet Yazım Aletleri	86
3.5. Kalem ve Kur'an-ı Kerîm	90
3.6. Zamk ve Kalem-i Â'la	92
3.7. Divit-Mürekkep-Kalem-Levhin Hakikati.....	95
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	100
Metin Transkribe Edilirken Dikkat Edilen Hususlar	100
METİN	102
SONUÇ	154
EKLER	157
KAYNAKÇA.....	160

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselam
b.	: Bin, İbn
b.y.	: Basım Yeri Yok
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
C.Ü.	: Cumhuriyet Üniversitesi
çev.	: Çeviri
doç.	: Doçent
dr.	: Doktor
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
hz.	: Hazreti
m.	: Miladî
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
sav.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDK.	: Türk Dil Kurumu
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA.	: TDV İslam Ansiklopedisi
ts.	: Tarihsiz
üny.	: Üniversite
vb.	: Ve Benzeri

vd. : Ve Diğerleri
y.y. : Yayınevi yok
yy. : Yüzyıl

ÖNSÖZ

İnsan yaratılış anından itibaren kendini, çevresini, kâinatı ve bütün bunların yaratıcısını merak etmiş ve tanımak için çaba göstermiştir. Bu gayretin neticesi olarak tarihte pek çok ideoloji, ilim dalı ve dînî anlayışlar ortaya çıkmıştır. Allahu Teâla insanların bu dünya hayatında refah ve mutlu bir yaşam sürmeleri için dinleri göndermiştir. Dinin amaçları arasında insanın mutlu bir yaşam sürmesinin yanında ahiret hayatı içinde müktesabâtlar edinmeleri ve ahlâkî gelişim olgularını tamamlamaları da yer almaktadır.

Bu kazanımların gerçekleşebilmesi için inananların dini iyi anlamaları ve idrâk etme bilincine erişmeleri gerekmektedir. Bu sebeple çeşitli ilim dalları ortaya çıkmıştır. Bu ilim dallarından bir tanesi de tasavvuftur. Tasavvuf, insanın kendini bilme ve kendini yaratanı bilme yolculuğudur. Nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi ile temel hakikate ulaşmayı erek haline getiren insanların tercih ettikleri yol olan tasavvuf, zamanla ilmî disiplinler içerisinde yerini almıştır.

Tasavvufî öğretileri ve gerçekleri insanların nazarlarına sunmak için pek çok müellif çok sayıda eser kaleme almıştır. Bu müelliflerden bir tanesi de İsmail Hakkı Bursevî'dir. Tüm ilim dallarında çok sayıda eseri bulunan Bursevî, tasavvuf alanına da hatırı sayılır derecede katkı sağlamıştır.

Çalışmamız, Osmanlı'da ki ilmî zenginliğin bir nişânesi olarak İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) tarafından tasavvufî hakîkâtlere dair kaleme alınan *Zübdetü'l-Makâl* isimli eserin mahiyetini kavramaya ve anlamaya yöneliktir. Bursevî'nin birçok eseri günümüz okurunun istifadesine sunulmuş olmakla birlikte bu eser üzerinde herhangi bir çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Çalışmamızda mezkur eserin transkribe edilmiş hali, metnin muhtevası ile ilgili tahliller ve klasik kaynaklarla mukayesesi yer almaktadır.

Tez, giriş, üç bölüm, metin ve sonuç kısmından teşekkül etmektedir. Birinci bölümde İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatına ve *Zübdetü'l-Makâl* isimli eserin tanıtımına yer verilmiştir. Bursevî'nin hayatının ele alındığı kısımda genel olarak bilgilendirme yapılmış olup tafsilâta gerek görülmemiştir. Zira Bursevî hakkında yapılmış olan birçok çalışmada hayatına dair bilgilere çokca yer verilmiştir. Bu

sebeple hayatına ait bilgilere özet denilebilecek şekilde kısaca değinmekle iktifa edilmiştir.

İkinci bölümde *Zübdetü'l-Makâl*'in muhtevası incelenmiş, tasavvufa dair konular ve sûfi perspektifinden kitâbet konuları ele alınmıştır. Vahdet-i vücût nazariyesi ekseninde klasik kaynaklardan yararlanılarak Bursevî'nin kastettiği mana anlaşılır kılınmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda *Zübdetü'l-Makâl* esas alınarak tasavvuf literatürünün klasik kaynaklarından Kuşeyrî'nin (ö.465/1072) "*er-Risâle*" adlı eserinin yanı sıra Ebû Nasr es-Serrâc'ın (ö.378/988) "*el-Lüma*" ve Kelâbâzî'nin (ö.380/990) "*et-Taarruf*" adlı eserlerinden de faydalanılmıştır. Vahdet-i vücût ekolünün öncülerinden Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), Sadrettin Konevî (ö.673/1274 ve Molla Fenârî'nin (ö.834/1431) görüşlerini açıklayan eserler, makaleler ve tezler de çalışmamızın kaynakları arasında bulunmaktadır. Metin kısmında yer alan eser tercümesinde ise Selimağa Kütüphanesi Hüdâyi Vakfı Koleksiyonu'nda yer alan müellif hattı kullanılmıştır. Eserin başka bir nüshası bulunmadığı için müellif hatlı nüsha üzerinde çalışılmıştır.

Çalışmanın amacı tasavvuf alanının temel kavramlarını İsmail Hakkı Bursevî'nin perspektifinden özet bir şekilde ele almak, zikrettiği makâllerde ki zübdeleri ortaya çıkarmak ve derli toplu bir halde Bursevî'nin tasavvuf anlayışını takdim etmektir.

Bu çalışmamız esnasında tez konusunun seçiminden itibaren her aşamada samimiyet, sabır ve özveri ile beni gayretlendiren, her konuda tahlil, tenkit ve tavsiyeleri ile bana ışık tutan saygıdeğer tez danışmanım Doç. Dr. Ali Çoban hocama, ehemmiyetli tavsiye ve uyarıları ile yol gösteren kıymetli Doç. Dr. Murat Ak ve değerli Doç. Dr. Muhammed Ersöz hocama en kalbî şükranlarımı arz ederim.

Hayatın her alanında olduğu gibi akademik çalışmalarım da maddi-manevi desteğini, sabrını ve özverisini hiçbir zaman benden esirgemeyen kıymetli eşime, kız kardeşime, aileme ve araştırma süresinde mahrumiyetleri olsa da bu durumdan şikayetçi olmayıp sabırla hep destekçim olan sevgili evlatlarıma teşekkürü borç bilirim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

FATMA DANIŞ

KONYA-2022

GİRİŞ

Kâinatın zübdesi Peygamber (s.a.v) olduğu gibi İslam dininin zübdesi de güzel ahlâktır. İnsanları güzel ahlâka ulaştırmak için nefsânî temâyüllerden kurtarıp ulvî yüceliklere ulaştırma ereğini benimsemiş olan tasavvuf ilmi, güzel ahlâk temelli bir disiplindir. Peygamber'i (s.a.v) rol model olarak benimsemiş olan mutasavvıflar ilk dönemden itibaren güzel ahlâklı olmak ve insan-ı kâmil seviyesine erişmek için say ü gayret sarf etmişlerdir. İlk dönemlerde zühd ve takva ekseninde ortaya çıkan tasavvuf, zamanla bir ilim dalı hâline gelmiş ve kendi disiplini içerisinde bir sistematige kavuşmuştur. Hâl ilmi olarak zikredilen tasavvuf kâl ilimleri gibi kaleme alınmış ve bir literatür oluşturulmuştur.

Tasavvuf, insanın Allahu Teâlâ'nın sayısız mahlûkat içerisinde seçerek ilâhi hitaba muhatap kılınmasına ayrı bir önem atfetmiştir. Ve bu hitaba müyesser olup karşılık verebilmenin yolunu marifetullaha ulaşma çaba ve gayreti ile ilişkilendirmiştir. Bu âli maksada ulaşmak için güzel ahlaklı olmak ve nefsânî hazzardan kurtulup ruhâniyet âlemine pencere aralamak gereklidir ki bu konu tasavvuf ilminin sahası içerisinde bulunmaktadır. Bu saha içerisinde insanlara marifetullah penceresini nasıl açacakları yolunda ışık tutan birçok müellif-sûfî tarafından eserler kaleme alınmıştır.

İslam düşüncesi ve tarihi içerisinde hem teorik hem de pratik olarak tasavvuf ilmine her zaman önem ve değer verilmiştir. İslam dininin en muhkem temsilcisi hüviyetinde olan Osmanlı ilim ve irfanında da tasavvuf, devletin kuruluş yıllarından itibaren hep ön planda tutulmuştur. Bunun en büyük sebebi Osmanlı'nın yerleşim yeri olan Anadolu'nun, İslam'la tanışmasına mutasavvıfların vesile olması ve bu topraklarda tasavvufu hâkim kılmalarıdır. Tasavvufa verilen ehemmiyet ve gösterilen özen Osmanlı'nın tüm devirlerinde artarak devam etmiştir. Yazılı kaynaklar olarak literatüre yapmış oldukları katkının yanında tekke-medrese oluşumunu hayata geçirerek tasavvufa farklı bir bakış açısı kazandırmışlardır. Tasavvuf ilmi ile diğer İslamî ilimleri birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak kabul edip tekke ve medrese kültüründe âlim-sûfî şahsiyetler yetiştirmişlerdir. Bu şahsiyetlerin en önemlilerinden birisi de Osmanlı şârih, müfessir ve meşâyıhtan olan İsmail Hakkı Bursevî'dir

İsmail Hakkı Bursevî, bu kadim geleneğin bir temsilcisi olarak 17. asrın ikinci yarısı ile 18. asrın ilk çeyreği arasında yaşamış, âlîm ve mutasavvıftır. Mutasavvıflar yaşadıkları dönemde gerek siyasal gerekse toplumsal birçok işlevlerde bulunmuşlar ve etkileri askeriye den siyasete mektepten esnafa kadar uzanmıştır. Bu noktada İsmail Hakkı Bursevî'nin de toplum ve insan üzerinde zuhur eden müessiriyeti göze çarpmaktadır. Küçüklük çağından beri zâhiri ve bâtinî eğitimler alan ve bu ilimleri sanat ve edebi zevk ile harmanlayarak sunan Bursevî çok velûd bir müellif olarak dikkatleri celbetmektedir. Tefsirden hadise fıkhıtan tasavvufa birçok alanda eserler vermiştir. Biz de bu çalışmamızda Bursevî'nin "Sözün Özü" anlamına gelebilecek olan *Zübdetü'l-Makâl* isimli küçük ama önemli eserini incelemeye çalışacağız.

Araştırmanın Konusu ve Amacı

Çalışmamızın konusu İsmail Hakkı Bursevî'nin '*Kitâbü Zübdeti'l- Makâl*' adlı eserinin inceleme ve transkripsiyonudur. Eser, Kalem Suresi'nin ilk ayetinin tefsiri, tasavvufa ait temel kavramlar ve hüsn-i hat ile ilgili bazı izâhât ve metafiziksel değerlendirmeleri ihtiva etmektedir. Araştırmada müellifin bizlere sanat ve ilmi harmanlayarak sunmuş olduğu tasavvufî nazariyatlar incelenmiştir.

Araştırmamızın amacı, günümüze kadar pek çok eseri incelenen ve neşredilen Bursevî'nin sadaka-i cariyeye hükmünde sayılan ve insanlığa hizmet etme gayesi güderek kaleme alınmış olan "*Kitâbü Zübdeti'l-Makâl*" adlı eserini gün yüzüne çıkarmaktır. Bu minvalde hedefimiz tasavvuftan felsefeye, edebiyattan, hüsn-i hatta kadar pek çok bilgiyi ve inceliği içeriğinde bulundurması hasebiyle hem tasavvuf branşında hem de diğer ilim dallarında önemle üzerinde durulması gereken bu eseri istifadelere sunmaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada yöntemimiz, veri incelemesi ve metin neşridir. Öncelikle İsmail Hakkı Bursevî'nin '*Kitâbü Zübdeti'l-Makâl*' adlı eserinin tahkiki yapılarak eserin transkripsiyonu yapılmış, sonrasında Bursevî'nin eserindeki görüşleri mümkün mertebe tahlil edilerek tasavvufî görüşleri ve izâhâtları değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Çalışmamız üç bölümden oluşmakta olup birinci bölümde öncelikli olarak müellifimiz İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı, ilmî kişiliği, tasavvufî kişiliği ve hizmetleri ele alınmıştır. Bursevî hakkında daha önceden yapılan araştırmalar hayatı ile ilgili geniş çerçevede malumat sağladığından bu kısımda hayatı hakkında ki bilgiler anahatlarıyla özet olacak şekilde sunulmuştur. Konuyla alakalı ilgili kaynaklara havale yapılmıştır.

Birinci bölümün ikinci kısmı ise Bursevî'nin transkripsiyon ve muhteva incelemesini yapmış olduğumuz "*Kitabü Zübdeti'l-Makâl*" adlı eserin yazılış sebebi, tarihi, nüshası, muhtevâsı ve kaynaklarına ayrılmıştır.

İkinci bölümde ise kitabımızın muhtevâ değerlendirilmesi yapılmıştır. Üç alt başlık altında incelenen eserin ilk kısmında isminde de yer alan "makâl" ve "kelâm" kelimesi, "kavl" sözcüğü ve bir tasavvufî terim olan "kîl u kâl" ve "zübde" kelimelerinin öncelikli olarak literatürde işleniş ve ekberî gelenekte ele alınış biçimi dile getirilmiştir. Sonra da müellifin bu konu ile ilgili eserde bulunan görüşleri kaleme alınmıştır.

İkinci kısımda ise sûfî bir bakış açısına sahip Bursevî'nin hâl ve kâl ilmi bağlamında değerlendirmelerine ayrılmıştır ki burada da klasik kaynaklardan konu ile ilgili bilgilere yer vermek suretiyle izâhâtlar yapılmış ve devamında Bursevî'nin görüşleri zikredilmiştir.

Üçüncü kısımda da kâl ilmi diye nam bulmuş yazılı ilimlerin olmazsa olmazı kitâbet konusu ele alınmıştır. Kitâbetin tanımı, tarihçesi, önemi ve hüsn-i hat ile besmele yazım kurallarından bahsedilmiştir. Bunun yanında Muhammed'in (sav) ismi-i celâllerinin yazımında ki hikmet ve yazım aletlerinin tasavvufî perspektiften değerlendirilmesi de ele alınmıştır.

Üçüncü bölüm ise çalışmamızın inceleme konusu olan "*Kitâbü Zübdeti'l-Makâl*" adlı eserin transkripsiyonudur. Eserin transkribe edilmesinde Türkçe İslâm Ansiklopedisi'nin transkripsiyon sistemi kullanılmıştır. Eserde yer alan ayet-i kerîme ve hadis-i şerifler dipnotlarla belirtilmiştir. Beyitler beyit esasına sadık kalınarak kaleme alınmıştır.

Araştırma Konusuyla İlgili Yapılan Çalışmalar

Tasavvuf ilmi sahasında birçok araştırma ve inceleme yapılmış olup çok sayıda müellifin eserleri tahkik edilip ilim dünyasına kazandırılmıştır. 120'den fazla eseri bulunan müellifimiz de çok yönlü bir şahsiyet olması sebebiyle tasavvuf alanına ve çeşitli ilim dallarına katkı sağlamış ve eserleri araştırma ve incelemeye tabi tutulmuştur. Velûd bir müellif olması hasebiyle birçok eserinde tekrara düşmüş gibi görünse de siyak-sibak ilişkisi açısından değerlendirilince farklı temâyüzleri olduğu gözlemlenmektedir. Bu durumda her bir eseri ayrı bir vesika hüviyetine bürünmektedir.

Osmanlı ilim dünyasında mühim esere şerhler de yazan Bursevî, Celvetî tarikatı meşâyihindedir. Edebiyat, tarih, dil, psikoloji gibi birçok ilim dalında eserler vermiş bununla birlikte mutasavvıf bakış açısını eserlerinin tümüne yansıtmıştır.

İsmail Hakkı Bursevî'nin '*Kitâbü Zübdeti'l-Makâl*' adlı eseri, bugüne kadar herhangi bir çalışmanın konusu olmamıştır. Bununla birlikte hayatı ve tasavvufi görüşleri çeşitli araştırmalarda ele alınmıştır. Bu hususta zikredilmesi gereken başlıca kaynaklar ise aşağıda belirtilmiştir.

İsmail Hakkı Bursevî ile ilgili ilk çalışmalar muasırları tarafından yapılmış olup tezkirelerde hayatı ve beyitlerinden örnekler yer almaktadır. Fatîn Davud'un "*Fatîn Tezkiresi*", Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Efendi'nin "*Tezkiretü's-Şuarâ*"sı, Âşık Çelebi'nin "*Meşâ'irü's-Şu'arâ*"sı ve Mehmed Es'ad Efendi'nin "*Bağçe-i Safâ-endûz*" isimli eseri bunlardan birkaçıdır.

Bunun yanında İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı ve eserlerine dair en kapsamlı ve net bilgilere yine kendi eserlerinden ulaşılmaktadır. Bursevî, hemen hemen her eserinde bir olayla bağlantılı veya bağlantısız kendi hayatından kesitler zikretmektedir. Bu noktada istifade ettiğimiz birkaç eseri ana kaynaklar olarak ifade etmek yeterli olacaktır.

Kitâbü'n-Netîce; eser varidât türü olup hayatına dair pek çok bilgiyi içermektedir. Ali Namlı tarafından transkribe edilmiş ve kitap olarak yayınlanmıştır.

Silsilenâme-i Celvetî; eser müellifin son olarak kaleme aldığı eserdir ki Celvetî meşâyihinden ve onların hallerinden bahsetmektedir. Kendine bir başlık açan Bursevî

orada hayatını anlatmıştır. İlyas Efendi tarafından bu eser üzerine bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır.

Kitâbü Tamâmi'l-feyz fî-bâbi'r-ricâl; bu eserin orijinallik kazanmasını sağlayan nokta, müellifin hayatını ayrıntılı bir şekilde kaleme almasıdır. Ali Namlı ve Ramazan Muslu'nun ortak çalışması neticesinde literatüre kazandırılmıştır.

Tuhfe-i Recebiyye; bu eserde müellifin hayatına ve tasavvufa dair pek çok malumat edinilecek hüviyette olup Zübeyir Akçe tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır.

Bunun yanında pek çok tâlî kaynakta da Bursevî'nin gerek hayatı gerekse ilmî-tasavvufî kimliğine yönelik bilgiler bulunmaktadır. Hüseyin Ayvansarâyî'nin "*Hadîkatü'l-Cevâmi'*" adlı eseri, Bursalı Mehmed Tahir'in "*Osmanlı Müellifleri*", Osmanzâde Hüseyin Vassaf'ın "*Sefîne-i Evliyâ*" isimli eserleri de bu noktada verilebilecek en iyi örnekler arasındadır.

Cumhuriyet tarihinde ise Bursevî hakkında ki en önemli ve ciddi çalışma Sakıp Yıldız'a ait olup Paris Sorbon Üniversitesi'nde hazırlamış olduğu "Exétége Turc Ismâ'il Haqqı Burusâwi, sa vie, Ses Oeuvres et La Méthode dans son Tafsîr Rûh al-Bayân" isimli doktora tezidir. 1975 yılında "Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkı Bursevî, Hayatı, Eserleri ve Ruh'ul-Beyan adlı Tefsiri" şeklinde Türkçeye çevirse de neşredilmemiştir. Bu tezden istifade ederek yazmış olduğu "*Türk Müfessiri İsmail Hakkı'nın Hayatı*" isimli bir makalesi mevcuttur. Mehmet Ali Aynî'nin "*Türk Azizleri I İsmail Hakkı Bursevî*" isimli kitabı da zikredilmesi elzem olanlardandır. H. Kâmil Yılmaz'ın "*Aziz Mahmud Hüdayi ve Celveti Tarikati*" adlı doktora tezi de Bursevî'nin tasavvufî yaşantısına ve tarikat bağlamındaki ilişkilerine dair kaynaklar arasında zikredilebilir. Aynı zamanda M. Murat Yurtsever "*İsmail Hakkı Divanı*" adlı bir çalışma yapmış ve neşretmiştir. Ayrıca son dönemlerde "*İsmail Hakkı Bursevî'nin Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*" isminde kitaplaştırdığı Ali Namlı'nın doktora tezi de kıymetli çalışmalar arasındadır. Bursevî'nin hayatı, ilmî kimliği ve kaleme almış

olduğu çalışmalara y6nelik araştırma ve yayınlar oldukça fazla olup biz burada en 6nemlilerini vermekle iktifa etmiş bulunmaktayız.¹

Araştırmanın 6nemi

Tasavvuf geleneği içerisinde birçok neşirler ve araştırmalara mevzu olan İsmail Hakkı Bursevî'nin araştırmamıza konu olan eserinde; tasavvuf ilmi, tefsir ilmi ve sanatın mezcedilip yazı ve yazılan bağlamında ele alınması ilgi ve merakımızı celbetmiştir. Tasavvuf penceresinden kitâbeti değerlendirmesi, yazı alet ve edevâtına y6klemiş olduğu derin anlamlar eserin kıymetini bir kat daha artırmaktadır. Literatür içerisinde ekberî gelenek minvâlinde g6r6şler serdeden m6ellifimiz bir yandan s6filere yol g6sterirken diğer yandan da hâl ilmi olan tasavvufa eleştiri oklarını y6neltenlere de nasihat yoluyla cevaplar vermiştir. Ayet-i kerîme, hadis-i şerif, kıssalar, veciz s6zler ve şiirlerle eserini tezyin etmesi de takdire şayandır. Ayrıca tasavvufî gelenek içerisinde kadim bir yere sahip olan m6ellifin bahse konu olan eseri, ilmî ve irfanî mirasımıza sahip çıkılması ve yeni araştırmalara kaynaklık etmesi bakımından 6nem arz etmektedir.

¹ Bursevî hakkında hazırlanan eserler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Z6beyir Akçe, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye adlı Eseri(Metin-İnceleme)*, (şanlıurfa: Harran 6nv. S.B.E.Doktora Tezi,2008)1-10.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ VE ZÜBDETÜ'L-MAKÂL

1. İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

İsmail Hakkı Bursevî 17. yy'da Osmanlı devletinde yaşamış en önemli âlim ve sûfî şahsiyetlerinden biridir. İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatına dair bilgilerde ekseriyetle müellifin kendi eserleri kaynak gösterilmektedir. Bursevî'nin hayatına dair en kapsamlı bilgilere "*Tamâmü'l-Feyz*" ve "*Silsilenâme-i Celveti*" adlı eserlerinden ulaşılsa da birçok varidât ve şerhte de yaşamına dair bilgiler yer almaktadır.²

Bursevî'nin kendi muasırları tarafından hayatı, şiirleri, tahrîr ettiği eserler kaleme alınmıştır. Lakin çok hareketli bir hayatı olduğu için bu eserlerin içerisinde bir takım hatalı ya da eksik bilgiler olduğu ifade edilmektedir.³ Mustafa Safâyî'nin (ö.1138/1725–26) "*Safâyî Tezkîresi*", Mehmed Sâlim Efendi'nin(ö.1156/1743) "*Tezkiretü'ş-Şuarâ*"sı, Âşık Çelebi'nin (ö.979/1572) "*Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*"sı, Hüseyin Ayvansarâyî'nin (ö.1201/1787) "*Hadikatü'l-Cevâmî*" isimli eseri, Bursalı Mehmed Tahir'in (ö.1861/1925) "*Mevlânâ eş-Şeyh İsmâil Hakkı el-Celvetî*" ve "*Osmanlı Müellifleri*" adlı eseri, Mehmet Şemseddin Efendi'nin (ö.1867/1936) "*Yâdigâr-ı Şemsî*" isimli eseri ve Hüseyin Vassâf'ın (ö.1872/1929) "*Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*"ı bu kaynaklara verilebilecek örnekler arasındadır.

Muhtelif alanlarda çok sayıda eserinin olması hasebiyle kitaplarda ve akademik çalışmalarda Bursevî'nin hayatına ve eserlerine sıklıkla yer verilmiştir. Bunların başında Mehmet Ali Aynî (ö.1869/1945), Sakıp Yıldız, Ali Namlı gelmektedir.⁴

1.1. Hayatı

Âlim, arif, mutasavvıf, şair, şârih ve velûd bir müellif olan İsmail Hakkı Bursevî, h.1063 Zilkâde / m.1653 Eylül ayında, günümüz Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan Aydos'ta dünyaya gelmiştir.⁵ İsmail isminin Süryanice olduğunu ve

² Bkz. Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları,2001) 23/102.

³ Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî", 23/103.

⁴ Bursevî hakkında yapılan kitap, makale, tez çalışmalarının listesi için ayrıca bkz. Akçe, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri*, 4-9.

⁵ Mehmet Şemsettin, *Yâdigâr-ı Şemsî*, (Bursa: Matbaa-i Vilâyet, 1332),126.

"mutfullah" anlamına geldiğini söyleyen Bursevî⁶, bu isminin yanında manevî tekâmül yolculuğunda ki durumuna göre Abdullah, Abdülkadir, Abdüllatîf, Mahmud ve Kibletü Ehli's-sema gibi isimler ile isimlendirildiğini bizzat kendisi ifade etmiştir.⁷

Uzun yıllar Bursa'da ikamet ettiği için ve Aynî'ye göre *Mesnevî*'ye şerh yazan Ankaravî ile karıştırılmaması için⁸ Bursevî nisbesi ile, intisap ettiği ve şeyhi olduğu tarikat hasebiyle Celvetî, Üsküdar'da yaşadığı içinde Üsküdarî nisbeleri ile nam bulmuştur. Şiirlerinde ve eserlerinde ismi ile sürekli bir arada kullandığı için artık isminin ayrılmaz parçası olan Hakkı mahlasını manevî işaret yolu ile seçtiğini bizzat kendisi "*Mecmu'a-i Hakkî*" isimli eserinde beyan etmiştir.⁹ Hayatı ile ilgili ilk dönem kaynaklarında ekseriyetle Celvetî nisbesi kullanılmıştır. Misalen "*Osmanlı Müellifleri*" isimli eserde İsmail Hakkı Celvetî şeklindedir. "*Îzâh-ı Mekkûn*"da da Hakkı ve Celvetî mahlası ile birlikte İslambolî nisbesi de zikredilmiştir. Es'ad Mehmet Efendi'nin (ö.1264/1848) "*Bağçe-i Safâ- Endûz*" isimli eserinde ise Aydosî mahlasının kullanımı tercih edilmiştir.¹⁰

İsmail Hakkı Bursevî'nin babası Mustafa Efendi aslen İstanbullu olup Aksaray semtinde ikamet etmekte iken evlerinde çıkan yangın sebebiyle Bursevî'nin doğumundan bir yıl kadar önce Aydos'a taşınmak mecburiyetinde kalmışlardır. "*Hadîkatü'l-Cevâmi*"de Ayvansarâyî, bu yangının 4. Murat döneminde çıkan büyük yangın olduğunu söylemiştir.¹¹ Bu sebeple Bursevî'nin doğum yeri Aydos olsa da aslen İstanbulludur. Bursevî'nin babası Mustafa Efendi'nin babası Bayram Çavuş, onunda babası Şâh Hüdâbende olup ve ecdadının Hz. Peygamber'in soyundan

⁶ Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayâtı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniv. S.B.E. Doktora Tezi,2001),27

⁷ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitabu's-Silsiletü'l-Celvetiyye* (Marmara Üniv. Yüksek İslam Enstitüsü Kütüphanesi,2760), 103b.

⁸ Ramazan Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve Temâmü'l- Feyz Adlı Eseri*, (İstanbul: Marmara Üniv. S.B.E. Yüksek Lisans Tezi,1994), 9.

⁹ Mustafa Çonoğlu, *Mecmu'a-i Hakkî*, (Bursa: Uludağ Üniv. S.B.E. Yüksek Lisans Tezi,2018), 152.

¹⁰ Bkz. Mehmed Esad Efendi, *Bağçe-i Safâ-endûz*, haz. Rıza Oğraş (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı,2018),118.

¹¹ Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Fen Edebiyat Koleksiyonu, 10308), 206.

geldiği belirtilmiştir. Ancak bu durumu belgeleyen evrakların İstanbul'da cereyân eden yangında kaybolduğu ifade edilmiştir.¹²

Bursevî'nin annesi Kerîme Hanım'ın babası kadıdır. Babasının İstanbul'da iken tasavvufî çevrelere olan yakınlığı Aydos'ta bulunan Celvetî tarikatı şeyhi Osman Fazlı İlahî'ye (ö.1102/1691) intisap ederek devam etmiştir. Dolayısı ile Bursevî, baba tarafından tasavvufî bir oluşum içerisinde yer alırken anne tarafından da ilmiye sınıfına bir yakınlık içerisinde bulunmaktadır.¹³

1.2. İlmî Hayatı

İsmail Hakkı Bursevî'nin küçük yaşlarda başlayıp ebediyete irtihaline kadar devam eden ilim yolculuğunun ilk beş senesi doğduğu yer olan Aydos'ta bir Celvetî halifesi olan ve Osman Fazlı İlahî'nin yerine vazifelendirilen Ahmet Efendi'nin yanında geçmiştir. Bursevî, küçük yaşlarda Kur'an-ı Kerim okumayı ve sarf ilmi ile birlikte Arapça ve Türkçe dilinin inceliklerini öğrenmiştir.¹⁴

Osman Fazlı'nın Edirne halifesi olan Şeyh Abdülbâki Efendi, *-Fatîn Tezkiresi'*nde Halvetî şeyhi olarak zikredilmiştir- Aydos'a uğrayıp yetiştirmek üzere ailesinden müsaade alarak Edirne'ye götürmesi ile Bursevî'nin tahsil hayatı Edirne'de devam etmiştir.¹⁵ 11 yaşında gittiği Edirne'de Abdülbâki Efendi'nin yanında 7 sene kalarak sarf, nahv, kelâm, tefsir, âdâp, beyân ve fıkıhtan muhtelif eserleri¹⁶ kıraat ve kitâbetle iştigâl etmiştir.¹⁷ Hıfzını orada tamamlayan Bursevî bu zaman zarfında hüsn-i hatla da alâkadar olmuştur.¹⁸ Edirne'de ki tahsil hayatında iyi derecede Farsça ve Arapça öğrenen müellifimiz zamanını zahirî ilimlere ayırmış ve kendini bu cihette geliştirmiştir.¹⁹

Şeyh Abdülbâki'nin dergâhında eğitimini tamamlayarak icazet alan Bursevî, Celvetiyye'nin İstanbul'da ki merkezinde eğitim almak üzere Edirne'den ayrılmıştır.

¹² Osmânzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, nşr. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi yay.2015), 64.

¹³ Akçe, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri*,27.

¹⁴ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 34.

¹⁵ Fatîn Davud, *Fatîn Tezkiresi*, haz. Ömer Çiftçi (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,2017), 90.

¹⁶ Okuduğu eserlerle ilgili bilgi için bkz. Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, 16.

¹⁷ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, nşr. Ali Namlı, (İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın,2019), 9.

¹⁸ Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî", 23/103

¹⁹ Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve Temâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, 16.

Şeyh Abdülbâki'nin yazmış olduğu mektupla birlikte Atpazarî Osman Fazlı Efendi'nin yanına gitmiş ve orada bulunduğu üç sene zarfında hem zâhirî ilimler hem de bâtinî ilimler ile iştigal etmiştir. Şeyh Osman Fazlı'nın tedris ve terbiyesi altında öğrenim hayatının üçüncü ve son bölümünü tamamlamıştır.²⁰

Bursevî'nin İstanbul'da aldığı eğitim ve kitaplara kısaca değinilecek olursa, ilk olarak dergâha geldiği dönemlerde talebelerine İlm-i Âdab okutan Şeyh Osman Fazlı'nın bu derslerine katılmıştır. Kelâm, İlm-i Ferâiz, İlm-i Belâgat -Taftazânî'nin (ö.792/1390) *Mutavvel* adlı eserine Osman Fazlı'nın yazmış olduğu haşiye- ve fıkıh alanlarında -*Tenkîhu'l- Usûl'e* hocasının yazmış olduğu şerh gibi- Osman Fazlı'dan birçok kitap okumuş ve mütâlaa etmiştir. Tahsil esnasında bütün kitapları kendi el yazısı ile yazmış ve devrin önemli âlimlerinden istifade etmeyi bilmiştir. Şeyhinin bir diğer halifesinden kelâm ve fıkıha dair farklı eserler okurken şehrin önemli simalarından Şeyh Muhammed el-Kurra'dan (ö.1134/1722) tecvid, Osmanlı hattatlarının meşhurlarından Hafız Osman'dan (ö.1110/1698) meşk dersleri almıştır. Aynı zamanda Farsça 'da kendini ilerletmiş ve okumalar yapmıştır.²¹

Hâfız'ın (ö.792/1390) *Dîvan'ı*, Sa'dî'nin (ö.691/1292) *Gülistan ve Bostan'ını*, İbn-i Kemal'in (ö.940/1534) *Nigaristân'ını*, Mevlânâ Celaledin Rumî'nin (ö.672/1273) *Mesnevî ve Fîh-i Mâ Fîh'ini* ve bazı divanları tahkik etmiş ve çoğunu ezberlemiştir.²²

Bunların yanında Klasik Türk Müziği ile de uğraşan Bursevî, pek çok ilahi yazarak bestelemiş ve makam türleri hakkında bilgi sahibi olmuştur. İlk nazım denemelerini de bu dönemde vermiştir.²³

1.3. Tasavvufî Hayatı

İsmail Hakkı Bursevî, küçük yaşlardan itibaren tasavvuf hayatının içerisinde yer alması ve tahsil hayatının tekke ekseninde ilerlemesi hasebiyle mutasavvıfâne bir yaşam içerisinde yer almak onun için zor olmamıştır.

²⁰ Akçe, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri*,30

²¹ Sakıb Yıldız, "Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı", *Atatürk Üniv. İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 0/1(Haziran,1975), 106.

²² Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî*,38.

²³ Akçe, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri*,30.

Henüz üç yaşında iken babası tarafından Osman Fazlı İlâhî'nin eli öptürülmüş ve hayır dua alması sağlanmıştır. Bu sebeple şeyhi Bursevî'ye "Sen bizim üç yaşından beri mürid-i hâlisimizsin." diye hitap buyurmuşlardır.²⁴

Bursevî'nin Edirne'den ayrılıp İstanbul'a gitmesi ile 1083/1672 yılında Osman Fazlı Atpazarı'ya gidip bey'atta bulununca Celvetî tarikatına intisabı başlamıştır. Üç yıl süren bu manevî terbiye süresinde ve öncesinde görmüş olduğu rüyaların Allah'ın kendisi üzerindeki nimetine delâlet ettiğini ifade eden Bursevî'nin gördüğü rüyalardan biri şu şekildedir:

"Rüyasında Osman Fazlı Efendi kendisine "Gel göreyim, sana bu tarikte istidat gelmiş midir?" diye onu yanına çağırması, İsmail Hakkı, yanına giderek başını onun dizine koymuş ve uzanıp yatmıştır. Osman Fazlı Efendi, elini onun alınına koyup iki defa "Ha... senin istidadın gelmiş. Ha... senin istidadın gelmiş" dedikten sonra besmeleyi çekip Fatiha suresini okuyup baştan ayağa üfledikten sonra "Var imdi seni Bursa'ya halife ettim" demiştir." İsmail Hakkı, yaşı henüz yirmiden biraz fazla iken bu "nefh" sebebiyle feth-i ilahi gerçekleşip ayet ve hadisler üzerine te'vilat yazmaya başladığını belirtmektedir.²⁵

Celvetiyye tarikatının adap ve erkânına göre seyr u sülûk yoluna giren Bursevî'nin İstanbul'daki eğitim hayatının büyük bir kısmında tasavvufî anlayış hakim olmuştur. Rûhî tekâmülünü sağlaması için Osman Fazlı Efendi tarafından Atpazarı'nda bulunan Celvetiyye dergâhına yerleşen Bursevî'ye süluk için talimat verilmiş, ona riyazet ve halvet telkin edilmiştir. 90 güne yakın halvette kalan Bursevî, halvet neticesinde ruhî olgunluğa erişmiş ve bu yolda istek ve iştiyakının olduğunu göstermiştir. Üç yıl boyunca bir yandan nafil ibadet, zikir ve evrâdlarla meşgul olurken diğer yandan Celvetiyye tarikatının kurucusu Şeyh Mehmed Üftâde (ö.988/1580) ile Aziz Mahmut Hüdayî'nin (ö. 1038/1628) tarikatın adap ve erkânı hakkında yazdıkları kitap ve risaleleri okumuştur. Bu sayede hem tasavvuf kültürünü artırmış hem de Osman Fazlı'nın gözetiminde sülûkunu tamamlamıştır.²⁶

²⁴ Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, 64.

²⁵ İlyas Efendi, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitabü's-Silsileti'l-Celvetiyyesi* (İstanbul: Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,1994).139.

²⁶ Yıldız, "Türk Müfessiri İsmail Hakkı Bursevî'nin Hayatı",108.

1.4. Meslekî ve İlmî Faaliyetleri

İsmail Hakkı Bursevî, tarikatın hizmetlerini ifa etme ve halkı irşadla görevlendirilince; şeyhi Osman Fazlı Efendi tarafından 1086/1675 senesi içerisinde icâzet verilerek "halifelik" yetkisi ile vaaz ve irşad için Üsküp'e (günümüzde Kuzey Makedonya'nın başkenti, Osmanlı'nın ise Edirne'den sonra gelen ikinci önemli şehri) gönderilmiştir.²⁷

Üsküp'te altı yıl süren görevi esnasında halkı irşad faaliyetlerinin yanında muhtelif camilerde vaazlar vermiştir. Aynı zamanda da zâhirî ilimleri öğrenmek isteyenlere de dersler okutmuş ve eserler kaleme almıştır.²⁸

Bu süre zarfında İsmail Hakkı Bursevî, Şeyh Mustafa Uşşakî'nin kızı Afife Hanım'la bir yuva kurmuştur. İkinci evliliğini şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin kızı Hanife Hanım'la yapan Bursevî beş kez evlenmiştir. Bu evliliklerden İsmail Hakkı'nın 18 tane çocuğu olmuş fakat sadece iki tanesi hayatta kalmıştır.²⁹

Bursevî'nin ilmiyle amel etmeyen din adamları hakkında söylemiş olduğu sözler Üsküp müftüsü ve bazı ileri gelenlerin hoşuna gitmemesi sebebiyle onlarla arasında münakaşa ve cedelleşmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu olay önce şeyhi Osman Fazlı'ya sonrada İstanbul'da ki şeyhülislama kadar intikal ettirilmiştir. Olay çözüme kavuşturulsa da Osman Fazlı olayın bu derece yayılması ve genel olarak olumsuz bir intiba olması hasebiyle İsmail Hakkı Bursevî'yi Köprülü'ye (günümüzde Kuzey Makedonya'nın orta kısımlarında yer alan Vardar nehrinin üzerinde bulunan bir şehir) göndermiştir. On dört aylık Köprülü vazifesinden sonra halkın isteği üzerine Usturumca'ya (günümüzde Kuzey Makedonya'nın en büyük şehirleri arasında bulunan bir şehir) gitmesi salık verilen Bursevî burada ki halifeliğini de otuz ay kadar sürdürmüştür.³⁰

Şeyhinin isteği üzerine Bursa'ya gelen İsmail Hakkı burada üç ay kadar kalmış ve '*Füsûsu'l- Hikem*'i şeyhi ile birlikte okuma imkânı bulmuştur.³¹

²⁷ Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve Temâmü'l- Feyz Adlı Eseri*, 11.

²⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, 10.

²⁹ Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî*, 153-154.

³⁰ Akçe, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri*, 34.

³¹ Çonoğlu, *Mecmu'a-i Hakkî*, 19

Bursa halifesi Sun'ullah Efendi'nin vefatı üzerine Bursa halifeliği ile vazifelendirilen Bursevî, ömrünün en bereketli ve uzun yıllarını Bursa'da geçirmiştir. İrşad ve tebliğ vazifesinde birçok tecrübe kazandığı ancak kötü intibalar edindiği Rumeli'den;

"Diyâr-ı Rûm'a sakın ola basma kadem hicret ile

Azîm et Anatol semtine saadet ile"

diyerek bir daha dönmek üzere ayrılmıştır. Uzun ve sıkıntılı günlerden sonra Bursa'da yeni kuracağı hayat için ise

"Aceb midir hâyat-ı nev bulursa mürdeler anda

Hakikat mazhâr-ı envâr-ı Ruh-ı Kuds'dür Bursa"

sözleri ile heyecanını ifade etmiştir. Lakin Bursa'ya geldiği ilk iki yıl geçim sıkıntısı ve barınma probleminin halliyle uğraşmıştır. Bunun yanında kendisi ve ailesinin düçâr olduğu hastalıklarla mücadele etmiş, kızını taun hastalığından kaybetmiştir. Tüm bu mihnet ve darlık dönemlerinde bir an bile vazifeyi bırakmamış, görevini bi-hakkın yerine getirmiştir. Ulu Cami'de halkı aydınlatan vaazlar ve irşad faaliyetlerinin yanı sıra kaleme almış olduğu eserlerinin te'lifi ile ilgilenmiştir.³²

Ulu Cami'de ilâhi bir işaretle Kur'an-ı Kerîm'i baştan başlayarak tefsir etmesi istenen Bursevî, çeşitli kaynaklardan istifade ederek hazırladığı tefsir vaazlarını farsça şiirler ile süsleyerek kaleme almıştır. Te'lif ettiği bu esere "Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an" ismini vermiştir.³³

Her türlü vazifeyi ihmal etmeden yerine getiren, halkı irşad ve tebliğden bir an olsun geri durmayan Bursevî, ilim yolculuğunda kendi tekâmül ve gelişimini de ihmal etmemiştir. Bu amaçla şeyhi tarafından 1097/1686 senesinde İstanbul'a çağrılan Bursevî, bir ay kadar şeyhinin yanında kalmış ve şeyhinin dilinden dökülenleri İsmail Hakkı yazıya dökmüştür. Bu ziyaretler mutat surette şeyhinin vefatına kadar

³² Murat Yurtsever, *İsmail Hakkî Dîvânı (İnceleme-metin)*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, S.B.E. Doktora Tezi,1990),8.

³³ Akçe, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri*, 34.

sürmüştür. 1098/1687 yılında ikincisi, 1099/1688'de üçüncüsü, 1100/1689 senesinde dördüncüsü ve 1101/1690 yılında da beşincisi olmak üzere gerçekleşmiştir.³⁴

Osman Fazlı Atpazarî,³⁵ IV. Mehmet ve II. Süleyman'ın hocalığını yapması, sarayın iç işleriyle zaman zaman alâkadar olduğu için siyasete karıştığı iddiasıyla Sadrazam Köprülü Mustafa Paşa tarafından 1101 Şevval/1690 Temmuz ayında Kıbrıs'ta bulunan Magosa Kalesi'ne sürgün edilmiştir. Sürgünden birkaç ay sonra, şeyhi İsmail Hakkı Bursevî'yi Magosa'ya çağırmıştır. Bu davetin sebebi vefatının yaklaştığını hisseden Osman Fazlı Efendi'nin Celvetiyye şeyhliğini İsmail Hakkı'ya devretmek istemesidir. Nitekim Bursevî, *Silsiletü'l-Celvetiyye* isimli eserinde olayı; "Vusûlümüzde fakire bir ilahî ve Yusuf Suresi'nden okutarak cezbe esnasında dua-i azîm ile "Seni buraya getiren mirasındır. Zira senden başkaya kalbimde taalluk bulamadım." buyurarak müsebbeha parmağını ağızlarının ortasına koyup 'Bu nefes benden sonra sana vasıl olur ' diye nutk etmeleri ile sonsuz bir sürur ve neşe ile gaye hâsıl oldu." şeklinde aktarmıştır.³⁶

Bursevî, 1690 senesinde kendisine tevdi edilen bu manevî emaneti devralarak Celvetî şeyhi olmuş ve tarikat silsilesinde 32. halka olarak yerini almıştır.³⁷

Bu ziyaretten kısa bir süre sonra Osman Fazlı Efendi, 9 Zilhicce 1102/6 Ekim 1692'de ahirete intikal etmiştir. Bursevî de dönüş yolunda Karaman ve Konya'ya uğramış, Sadreddin Konevî (ö.673/1274) ve Mevlâna Celaleddin Rûmî'nin (ö.672/1273) kabirlerini ziyaret etmiş ve karayolu ile İznik üzerinden İstanbul'a dönmüştür.³⁸

Ordunun moral gücünü yükseltmek ve manevî açıdan desteklemek için II. Mustafa tarafından davet edilen Bursevî, 1107/1696 ile 1109/1698 yıllarında Nemçe ve Erdel seferlerine katılmış ve *Dîvân*'ın da katıldığı seferlere, sebepleri ve sonuçları ile saray ve halk üzerinde ki etkisine genişçe yer verilmiştir.³⁹

³⁴ Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve Temâmü'l- Feyz Adlı Eseri*,12.

³⁵ Osman Fazlı Atpazarî ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sakıp Yıldız, "Atpazarî Osman Fazlı", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları,1991) 4/83–85.

³⁶ Bursevî, *Silsiletü'l-Celvetiyye* 108.

³⁷ Bursevî, *Silsiletü'l Celvetiyye*,108.

³⁸ Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve Temâmü'l- Feyz Adlı Eseri*,13.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yurtsever, *İsmail Hakkı Dîvânı*,9.

Bursevî, 1111/1700 yılında hac için gitmiş olduğu Mekke'de 7 ay kalmış ve dönüş yolunda eşkıyaların baskınına uğramış, birçok insanı öldürüp eşyalarını almışlar, İsmail Hakkı Bursevî'nin de kıyafetlerini ve kitaplarına el koymuşlar, yağmacıların elinden canını zor kurtarmıştır. *Tuhfe-i Recebiyye* isimli eserinde bu olaydan Hz. Hızır (as) vesilesi ile kurtulduğunu beyan etmiştir.⁴⁰

İkinci defa hac niyetiyle çıktığı yolculuk ise 1122/1710 senesine tekâbül etmekte olup Mısır cihetiyle gidip iki ay orada kalmış sonra da beraberindeki heyet ile hac görevini ifa etmiştir. Dönüş yolunda Kahire ve Şam'da bulunan ilim adamları görüşüp müzakere yapma imkânı bulmuştur.⁴¹

1126/1714 senesinde ilahî bir işaret ile Tekirdağ'a giden Bursevî, burada üç yıl kalmış ve tekrar Bursa'ya dönmüştür. Bu zaman diliminde Osman Fazlı Efendi'nin kerimesi ile ikinci izdivacını gerçekleştirmiştir.⁴²

İbn Arabî'ye olan sevgi ve bağlılığı hasebiyle Şam'a gitmeyi arzu etmiş ve 1129/1717 senesinde eşi ve çocukları ile birlikte Şam'a gitmiştir. İlim meclisleri ve camilerde vaazlar vermiş, İbn Arabî'nin kabrini sık sık ziyaret etmiş ve feyzine nail olmak için dua etmiştir. Yolculuk ve ikameti esnasında pek çok manevî lütuflara mazhar olduğunu "Şam'a geldikten sonra Muhammed Mustafa'nın (s.a.v.) şefaati ve Hatmu'l-Evliyâ olan İbn Arabî'nin himmeti ile ömrümün sonuna doğru pek çok keşifler açılmıştır." diyerek izhar etmiştir. Şam'da on adet kitap ve risale kaleme almıştır.⁴³

Büyük bir iştiaqla gittiği Şam'da istediği ilmî ve manevî hayatı bulamamış ve üç yıl ancak kalabilmiştir. 1133/1720 yılında Şam dönüşü Celvetî tarikatının merkezini İstanbul Üsküdar'a taşıyan Bursevî, bir müddet Ahmediyye Camii'nde vaiz olarak görev yapmıştır.⁴⁴ İstanbul'da geçirmiş olduğu bu üç yıl onun en velûd olduğu zamanı ifade etmektedir ki üç yılda 30'a yakın eser kaleme almıştır.⁴⁵

1135/1723 senesinde Bursa'ya avdet etmiş, ömrünün son bölümünü de elinde olan bir miktar para ile Câmî-i Muhammedî ismini verdiği camiyi inşa ettirerek ve eser

⁴⁰ Şemsettin, *Yadigâr-ı Şemsî*, 127.

⁴¹ Çonoğlu, *Mecmu'a-i Hakkî*, 19.

⁴² Yurtsever, *İsmail Hakkî Dîvânı*, 10.

⁴³ Akçe, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri*, 37.

⁴⁴ Ayvansarâyî, *Hadîkâtü'l-Cevâmi'*, (Fen Edebiyat Koleksiyonu, 10308), 206.

⁴⁵ Sakıp Yıldız, "Türk Müfessiri İsmail Hakkı Bursevî'nin Hayatı", 120–121.

te'lif ederek geçirmiştir. İsmail Hakkı Bursevî, vefat tarihini "Hağ Hağ dedi Hağğı Efendi cennete azmeyledi" mısrası ile bildirmiş ve yetmiş dört yaşında iken 6 zilkade 1137/20 Temmuz 1725 tarihinde ahirete irtihal etmiştir. Bursa Tuzpazarı semtinde kendi inşâ ettirdiği ve halk arasında İsmail Hakkı Tekkesi diye bilinen Camî-i Muhammedî'nin kible tarafında medfûndur.⁴⁶

1.5. Eserleri

"Hak Teâlâ bu kulunu kitâbetle mübtelâ etmiştir." diyen Bursevî en velûd Osmanlı müelliflerinin arasında yer almaktadır. Eserlerinde yazmış olduğu kitapların isimlerine yer vermiş ve yüzün üzerinde eserinin olduğu kendisi tarafından beyan edilmiştir. Daha sonra birçok kişi tarafından eserlerinin isimleri tasnif edilse de ilim dallarına ayırarak ilk sınıflandırmayı yapan kişi Mehmet Ali Aynî olmuştur. Daha sonra ayrıntılı bilgilere ise Sakıp Yıldız yer vermiştir.⁴⁷ İsmail Hakkı Bursevî ile ilgili yapılan çalışmalarda bir takım eserlerinin kayıp olması ve yanlış nispetler sebebiyle farklı eser sayıları gündeme gelmiştir. Örneğin: Bağdatlı İsmail Paşa (ö.1839/1920) *Îzâhu'l-Meknûn* isimli eserinde 15 esere,⁴⁸ Mehmed Şemseddin 115, Bursalı Mehmed Tahir 105, Hüseyin Vassaf 133, Mehmet Ali Aynî 134, Günay Kut 106, Tahsin Yazıcı yüzün üzerinde, Ali Namlı telif tarihi belli olmayan ve kayıp eserlerle birlikte 122 rakamını vermektedir. Sonuç olarak eserlerinin sayısı 120–130 arasında olduğu kabul edilmektedir.⁴⁹ Eserlerinin çoğu Türkçe, kırk kadarı Arapçadır. İki dili karışık olarak kullanmış olmasının yanında eserlerinde Farsçayı da kullanmıştır.⁵⁰

Müellif âlim, hâkim ve arif olması hasebiyle tefsir, hadis, edebiyat, akâid-keîâm, fıkıh, tasavvuf gibi hemen hemen bütün ilim dallarında yazmış olduğu eserlerinin yanında tuhfeler, şerhler, dîvanlar, varidâtlar gibi pek çok farklı alanda da

⁴⁶ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Marmara Üniv. Fen Edebiyat Koleksiyonu, 30776), 32.

⁴⁷ Yurtseven, *İsmail Hakkı Divanı*, 28.

⁴⁸ İsmail b. Muhammed b. Emin el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Îzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli Alâ Keşfi'z-Zünûn*, nşr. Muhammed Şerafettin Yalçın (Beirut: Müessesetü Darü'l-Arabiyye, ts.), 3/586.

⁴⁹ Akçe, *Tuhfe-i Recebiyye*, 53.

⁵⁰ Bursevî, *Kitabü'n-Netice*, 11.

eserler meydana getirmiştir. Burada konulara ayırarak sadece isimlerini vermekle yetineceğimiz eserler şu şekildedir.⁵¹

1.5.1. Tefsîr İle İlgili Eserleri

1.5.1.1. Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân

1.5.1.2. Şerhun alâ Tefsîri Cüz'il-ahîr li'l-Kâdi'l-Beydâvî

1.5.1.3. Tefsîr-i Sûreti'l-Fâtiha

1.5.1.4. Ta'lîkatün alâ Evâili Tefsîri'l-Beydâvî (Şerh-i Tefsîr-i Fâtiha)

1.5.1.5. Tefsîru Sûreti'z-Zelzele

1.5.1.6. Tefsîru Sûreti'l-Asr

1.5.1.7. Tefsîr-i Âmene'r-Rasûlü

1.5.1.8. Kitâbü'l-Mir'ât li-Hakâikı Ba'dıl-Ehâdîs ve'l-âyât

1.5.1.9. Levâyih Tetealluku bi-ba'dıl-âyâti ve'l-ehâdîs

1.5.1.10. Mecmûatü âyâti'l-müntehabe

1.5.2. Hadîs İle İlgili Eserleri

1.5.2.1. Şerhu Nuhbeti'l-Fiker

1.5.2.2. Şerhu'l-Hadîsi'l-Erbâin

1.5.2.3. Şerhu'l-hadîs "İzâ tehayyartüm fi'l-umûr fe'ste'înû min ehli'l-kubûr"

1.5.2.4. Mecmûa

1.5.2.5. Şerhu'l-hadîs "Le-ene ekramü alellâhi min en yedeanî fi'l-ardı ekser min selâs"

1.5.2.6. Şerhu'l-hadîs

1.5.3. Fıkıh İle İlgili Eserleri

1.5.3.1. Risâletü'l-Câmia li-Mesâili'n-Nâfia

⁵¹ Eser isimleri yazılırken Akçe, *Tuhfe-i Recebiyye* 53-63, Yurtsever, *İsmail Hakkî Divanı* 29-49, Namli, *İsmail Hakkî Bursevî Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, 160-228, Bursevî, *Kitabü'n-Netice* 11-13 isimli çalışmalardan istifade edilmiştir.

1.5.3.2. Kitâbu'l-Fadl ve'n -Nevâl

1.5.3.3. Şerhu'l-Fıkhî'l-Keydânî

1.5.3.4. Risâle-i Mesâilî'l-Fıkhîyye

1.5.3.5. Ecvibetü'l-Hakkıyye an Es'ileti's-Şeyh Abdurrahmân

1.5.4. Akâid-Kelâm İle İlgili Eserleri

1.5.4.1. İhtiyârât

1.5.4.2. Şerhu'l-kebâir (Rumûzü'l-künûz)

1.5.4.3. Şerhu Şuabi'l-İmân

1.5.5. Tasavvuf İle İlgili Eserleri

1.5.5.1. Genel Tasavvufî Mâhiyetteki Eserleri

1.5.5.1.1. Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye.

1.5.5.1.2. Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl.

1.5.5.1.5. Şerhu'l-Usûli'l-Aşere.

1.5.5.1.6. Risâle-i Şerh-i Esmâ-i Seb'a.

1.5.5.1.7. Risâletü'l-Hazarât.

1.5.5.1.9. Vesîletü'l-Merâm.

1.5.5.1.10. Mecîü'l-Besîr li-ecli't-Tebîr.

1.5.5.1.11. Kitâbü's-Secv.

1.5.5.1.12. Risâle-i Nefesi'r-Râhmân

1.5.5.1.13. Mecnûa.

1.5.5.1.14. Mecnûatü'l-Esrâr.

1.5.5.1.15. Risâle-i Gül (Risâle-i Verdiyye).

1.5.5.1.16. Es'ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkı.

1.5.5.1.17. Es'iletü's-Sahafîyye ve Ecvibetü'l-Hakkıyye.

1.5.5.1.18. Risâle fî Beyâni'l-Halve ve'l-Celve.

1.5.5.1.19. Kitâbü Zübdeti'l-Makâl.

1.5.5.1.20. Kitâbü'l-Fasl fi'l-Esrâr.

1.5.5.1.21. Şerhu Salevât-i İbn Meşîş.

1.5.5.1.22. Kitâbü'l-Cehr ve ve'l-İhfâ.

1.5.5.1.23. Hakâiku'l-hurûf.

1.5.5.1.27. Risâle et-Tehaccî fi Hurûfi't-Teheccî.

1.5.5.2. Tasavvufî Şiir ve Manzûm Eser Şerhleri

1.5.5.2.1. Ferahur'r-rûh (Şerhu'l-Muhammediyye).

1.5.5.2.2. Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî).

1.5.5.2.3. Şerhi Pend-i Attâr.

1.5.5.2.4. Şerhu Nazmi's-Sülûk.

1.5.5.2.5. Kitâbu'l-Envâr.

1.5.5.2.6. Şerhi Ebyât-ı Hacı Bayrâm-ı Velî.

1.5.5.2.7. Şerhi Ebyât-ı Yûnus Emre.

1.5.5.2.8. Şerhi Nazm-ı Ahmedî.

1.5.5.2.9. Şerhi Ebyât-ı Hasan el-Kâdirî.

1.5.5.2.10. Risâle-i Şem'iyye.

1.5.5.2.11. Şerh-i Nazm-i Hayretî.

1.5.5.3. Vâridât Türü Eserler

1.5.5.3.1. Vâridât-ı Hakkıyye (Vâridât-ı Kübrâ).

1.5.5.3.2. Risâletü "Eyyühe'l-bülbül".

1.5.5.3.3. Mecnûa.

1.5.5.3.4. Min vâridâti'l-fakîr İsmâil Hakkı min Evâhiri.

1.5.5.3.5. Mecnûa (Makâlât-ı Şeyh İsmâil Hakkı, Mecnûatü'l-hutab ve'l-vâridât).

- 1.5.5.3.6. Mecmûa.
- 1.5.5.3.7. el-Vâridât.
- 1.5.5.3.8. Mecmûa.
- 1.5.5.3.9. Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye.
- 1.5.5.3.10. Mecmûatü'l-fevâid ve'l-vâridât.
- 1.5.5.3.11. Vâridât.
- 1.5.5.3.12. Mecmûa.
- 1.5.5.3.13. Kitâb-ı Kebîr.
- 1.5.5.3.14. Kitâbü'z-Zikr ve's-Şeref.
- 1.5.5.3.15. Kitâb el-Hakku's-Sarîh ve'l-Keşfü's-Sahîh.
- 1.5.5.3.16. Kitâbü Nakdi'l-hâl (Şeceratü'l-Yakîn ve't-Tevhîd).
- 1.5.5.3.17. Kenz-i Mahfî.
- 1.5.5.3.18. Müteferrikât-ı Şeyh Hakkı.
- 1.5.5.3.19. Kitâbü Müzîli'l-ahzân.
- 1.5.5.3.20. Kitâbü Hayâti'l-bâl.
- 1.5.5.3.21. Kitâbü'l-İzzi'l-Âdemî.
- 1.5.5.3.22. Kitâbü'n-Netîce.

1.5.5.4. Şiir

- 1.5.5.4.1. Dîvân-ı İsmâil Hakkı (Fütûhât-ı Burûseviyye).
- 1.5.5.4.2. Risâletü'l-Mi'râciyye.

1.5.5.5. Vaaz-Hutbe

- 1.5.5.5.1. Mecâlisü'l-Va'z ve't-Tezkîr.
- 1.5.5.5.2. Kitâbü'l-Hutabâ (Hatîbü'l-hutabâ).

1.5.5.6. Diğer Eserleri

- 1.5.5.6.1. Şerhu Mukaddimeti'l-Cezerî.

1.5.5.6.2. Kitâbü'l-Furûk (Furûk-ı Hakkı).

1.5.5.6.3. Şerhu Risâle fi'l-Âdâbi'l-Münâzara li-Taşköprîzâde.

1.5.5.6.4. Nuhbetü'l-letâif.

2. ZÜBDETÜ'L-MAKÂL

2.1. Eserin Adı, Yazılış Sebebi ve Tarihi

Çalışmamıza konu olan eserin adı "Kitabü Zübdeti'l-Makâl"dir. Kırmızı mürekkebe ile eserin başlığına ve ilk sayfada yer alan gazelin son beytinde bu isim yazılarak kitabın adı müellif tarafından konulmuştur.

"Hakkı bu nokta bulmaya küncâyiş-i varak

Tahrîr olına böyle nice Zübdetü'l-Makâl"⁵²

Müellifin tam adı, el- Bursevî İsmail Hakkı b. Mustafa'dır.

Müellif tarafından eserin giriş kısmında te'lif sebebi olarak, Seyyid Abdurrahim Tayyib isimli zatın tasavvuf yoluna girmesi ve Bursevî'ye mürid olması ve bu münasebetle eseri kaleme alması şeklinde belirtilmiştir. Abdurrahim Tayyip müridi olduğu Bursevî'den okuyup faydalanmak ve mana kokusu almak için bir eser talep etmiş ve onun isteği üzerine bu kitap yazılmıştır.

"Ma'a-hâzâ 'illet-i tahrîk-i enâmil ü maẓmûn" كَلِمَةُ النَّاسِ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ

ile 'âmil olan şâhib-i mecmu'a vü mecelle ve ser-defter-i kitâb-ı ecelle Seyyid 'Abdu'r-raḥîm Tayyib efâza'llâhu 'aleyh subḥalü'l-feyz-i ke'l-tayyib ki halka-i velâmıza dilbeste ve 'ıkd-ı dâ'iremize peyvestedir. Anuñ ḥ'vâhişi maḥzâ tezhibiyye-i a'sâr idicek bir eglence ve bâğ-ı fenâda bûy-ı ma'nî şemmine sezâ bir rengîn goncadur.

Gerçi eğlenmez gönül gülzâr-ı fâniden küyer

Ser-bîrûn eyler kafesden cismi âhir terk ider

Almaya bûy-ı bekâ ammâ ki ârâm eylemez

⁵² İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü Zübdeti'l-Makâl* (İstanbul: Selimağa Kütüphanesi, Hüdâyi Efendi Vakfı, 449),1b.

Meclis-i üns olmasa adem behişt olsa nider

Bir kitâb eglence lâzımdur ma'ârif ehline

Kim ola her harfî bir gencîne-i ma'nâdur

Reng virme sîm ü zerle nergis-asâ cismüñe

Ma'rifetdür uma dünyâda mîrâs-ı peder

Dil-ber-i sîne olur mı Hakkıyâ mecmû'a-veş

Kim anuñ zevk u şafâsıdur ider def'-i keder

Bu cihetden bu kadeh-i ma'nî tesnîm ü rahîk-i memzûcla leb-rîz kılındı ve her sözden bir şu icrâ olındı ve her çeşmeden bir feyz bulındı."⁵³

Bursevî, çok sevdiği dostu Seyyid Abdurrahim Tayyip Çelebi⁵⁴'nin tasavvuf yoluna girmesi ve müridi olmasına binaen yaşadığı sevinci bir beyitle ifade etmiştir. Gönül, fâni gül bahçesinde yani dünyada eğlenmez ve kaçır. Bekâ kokusu almak içinse ülfet meclisi içerisinde olmak gerekir. Her harf içinde mana hazineleri gizlidir. Kim ki bu velayet halkasının içerisinde zevk ve safa ederse ondan keder defolur. Bu cihetten mana kadehi karışmış saf şarap gibi ağzına kadar dolu kılındı ve her bir çeşmesinden bir feyz bulundu.

İsmail Hakkı Bursevî'nin, Zübdetü'l-Makâl adlı eserini vefatından 3-4 sene kadar önce İstanbul'da ikâmet ettiği zamanlarda yazdığı anlaşılmaktadır.⁵⁵ Vefatı 1137/1725 yılında gerçekleşen müellifin bu kitabı olgunluk dönemi eseri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eserin te'lif tarihini müellif kendisi kitabın sonunda şu şekilde beyan etmiştir.

"Bi-ḥamdi'llāhi'l-meliki'l-müte'āl bu kitāb-ı müsteṭāb Zübdetü'l-Makāl biñ yüz otuz dört senesi müştemil olduğu cemāzî evvelîñüñ altıncı yevm-i eḥad işrākında nihāyet-i resīde olup eyyām-ı kalilde te'lif ve şîrāze-bend-i tekmiñ olmuş ve bāğ-ı

⁵³ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 2a.

⁵⁴ Bursevî, Seyyid Abdurrahim Tayyip Çelebi'ye ithafen bundan başka eserler de kaleme almıştır. Mecmûa-i Hakkî adlı eser bu kabildendir. Ayrıca kendisiyle mektuplaşmaları da söz konusudur. Detaylı bilgi için bkz. Çonoğlu, *Mecmû'a-i Hakkî*, 33-34.

⁵⁵ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 30b.

ma'rifetde taze gül gibi ele gelmişdür ve kitâb-ı mezbûruñ bi-tarîkı'n-nazm târîhi budur."⁵⁶

6 Cemaziye'l-evvel 1134/22 Şubat 1722 pazar günü işrak vaktinde yazımı nihayete ermiş, az vakitte yazılmış ve marifet bağında taze gül gibi ele gelmiştir.

2.2. Nüshası

Eserin bilinen tek nüshası vardır. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Aziz Mahmut Hüdâyi Efendi koleksiyonu 449 nolu kayıta yer alan unik nüsha, İsmail Hakkı Bursevî'nin kendi yazmış olduğu müellif hattıdır. Ta'lîk hatt ile yazılmış olan *Zübdet'ül-Makâl* 33 varaktan ve her varakta 21 satırdan müteşekkildir.

Kitabın dış kapağı kırmızı meşin ile kaplı olup rutubet ile yıprandığı gözlemlenmiştir. Yazım şekli ve yazıların görünümü itibariyle kaleme alınmış esnasında estetik kaygı güdülmeyeceği hissi uyandırmaktadır.

2.3. Üslûbu ve İçeriği

Eser, Bursevî tarafından dostu Seyyid Abdurrahim Tayyib isimli zata ithafen kaleme alındığının belirtilmesi sebebiyle tuhfe nevinden bir eserdir. Bu kanaatimizi güçlendiren şey, eserin ilk kısımlarında zikredilen mezkur şahsiyet için kitabın son bölümünde de Abdurrahim ismi ile ilgili analiz yapılarak değinilmiştir ki bu eserin tuhfe tarzı bir eser olduğuna işaret etmektedir. Zira İsmail Hakkı Bursevî'nin, tuhfe nevinden -bazı kişiler için yazıp hediye ettiği- eserlerde armağan ettiği kişilerin isimleri, meslekleri ve unvanları ile ilgili açıklamalara yer verdiği görülmektedir.

Türkçe olarak kaleme alınan eser, üslûp ve metot açısından değerlendirildiğinde başta ve sonda Allah'a hamd ile Peygamber'e (sav) salavâtın yer aldığı, Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerden misaller, hikmetli beyit ve sözlerden iktibaslarla kuvvetlendirilmiş serbest nesir üslûbu özellikleri görülmektedir. Esere, besmele-i şeriften sonra aşağıda yer alan "Mef'ûlü/ Fâ'ilâtü/ Mefâ'ilü/ Fa'ilün" aruz kalıbında yazılan beyitler ile başlanılmıştır.

"Yâ Rab kitâb-ı şun 'uña işbu cihât-ı çâr

⁵⁶ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 30b.

*Güyâ ki oldı cedvel-i zerrîn bî-cidâl
Yazsa 'uṭârid-i felek anı tabaḳ tabaḳ
İmdâd kılsa mihrlle meh nice mâh u sâl
Şîrâze-bend ḥatm idebilmez bu defteri
Bulmaz bu ḥ'âhiş-i dilüñ encâmına mecâl
Bir noḳtadur ki dâğ-ı derûn oldı lâleye
Hemvâre zîb ü zînet-i ruḥsâr-ı âl âl
Haḳkı bu noḳta bulmaya küncâyiş-i varâḳ
Tahrîr olına böyle nice Zübdetü'l-Makâl"⁵⁷*

Esere bir gazelle başlayan müellif devamında Kalem Suresi 1. Ayetin tefsirini dibâce olarak sunduğu eserinde, te'lif sebebini açıklandıktan sonra esas anlatmayı murad ettiği konulara giriş yapmıştır.

Bursevî, Zübdetü'l-Makâl'de konuları işleyiş tarzı olarak şu yöntemi benimsemiştir. Genel anlamda konuya yönelik özet bir girişten sonra ayet ve hadislerden atıflarda bulunmuş, konuya ilişkin kıssa, atasözü, veciz sözleri aktarmıştır. Daha sonra da hepsini kalbine doğan düşüncelerle harmanlamak suretiyle konuya yönelik izâhâtlarda bulunmuştur. Arapça ifadelere ve farsça beyitlere yer vererek esere edebi bir zenginlik katmış, darb-ı meseller ile konuyu anlaşılır hale getirmeyi amaçlamıştır. Eserde düşüncelerine ve beyanâtlarına muhalif olabilecek muhtemel soru ve cevaplara da yer vermiştir. Ayrıca anlaşılması güç, soyut ifadeleri, somut nesnelere ve kişiselleştirme yaparak açıklamıştır.

Eser manzum ve mensur karışık bir içeriğe sahiptir. Müellif hemen hemen her konudan sonra, ekseriyetle gazel türü bir manzumeyle mevzuyu açıklamıştır. Eserde 33 adet beyitlerle yazılmış, 3 adet dörtlük şeklinde yazılmış yekûnda 36 adet manzume bulunmaktadır. Eser çoğunlukla müellifin kendisinin yazdığı metinlerden müteşekkildir. Zübdetü'l-Makâl'de bazı metinler harekeli ama çoğunlukla harekesiz olarak kaleme alınmıştır. Eserin muhtevası incelenecek olursa; Bursevî, Kalem Suresi

⁵⁷ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 1b.

1. Ayetin tefsirini kitabın dibacesi kılmış, lisanlardan ve Türk lisanının üstünlüğünden bahsederek yazmak istediği konuya geçiş yapmıştır. Eserde müellifin kırmızı mürekkep ile başlık halinde sunduğu bölümler; Kâl u Hâl, Makâl-Kîl u Kâl-Kavl ve Hâl Kitâbet ve Hatîme'dir. Bu başlıklar altında tasavvufî konuların açıklaması yapılarak zübdeleri zikredilmiştir. Tasavvufî konulardan bahseden bir eser olmasının yanında kitâbet ve hüsn-ü hat konuları ile ilgili malûmâtlar sunulurken seçkinlikleri, tarihsel süreçleri gibi hususlara da değinilmiştir. Aynı zamanda besmelenin yazım incelikleri ile Muhammed lafzının yazımındaki hikmetler ele alınarak açıklanmış ve tasavvuf penceresinden değerlendirmeleri yapılmıştır.

Eserin en sonunda ebced hesab ile eserin yazılma tarihi bildirilmiş ve aşağıdaki şekilde hamdele ve salvele ile hitama erdirilmiştir.

" Guş-ı erbab-ı dile işbu kitab

Her makâlin zübdesidir ve's-selam

Geldi üçler iricek encâmına

Didiler tarih idüp hatm-i kelâm

"Ve'l-hamdüli'llâhi hamden mu'aşkâren mükerreren ve's-şalâtu ve's-selâm 'alâ rasûlih şalâten ve selâmen muşkârreren muharreren ve 'alâ âlihi ve aşhâbihi ve zürriyyetihî ve ehl-i beytihi dâ'imen mükessiren ve men tebi 'ahüm ilâ yevmi'l-kiyâme mükebbiren ve muşâğğiren temme."⁵⁸

2.4. Kaynakları

2.4.1. Kur'an-ı Kerim

Müellifimizin, birinci dereceden başvurduğu kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. Tüm mevzularda ayet-i kerimelere yer verilmiş ve ayetler konu bütünlüğünü tamamlayacak şekilde ele alınmıştır. Ayet-i kerimelere "Kur'an'da gelir", "Tenzilde gelir" diyerek قال الله تعالى veya قال تعالى ibarelerini kullanarak atıfta bulunulmuştur. Eserde, konu ile ilgili ayet-i kerimelere kimi zaman sadece metin olarak yer verilmiş, kimi zaman da tefsir ve izâhât yapılarak okuyucu, ayet-i celîlede yer alan hakikat noktasında teemmül eylemeye davet edilmiştir. Eserde yer verilen ayet ve sureler kırmızı mürekkep ile

⁵⁸ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 30b.

belirli hale getirilerek okuyucunun dikkati celbedilmiştir. Müellifin *Zübdetü'l-Makâl*'de atıfta bulunduğu ayetler şu şekilde gösterilebilir:

Sure Adı	Sure No	Ayet No	Varak No
Âl-i İmran	3	19	14a
Âl-i İmran	3	159	26a
A'raf	7	156	25a
Bakara	2	154	11b
Enbiyâ	21	107	20a, 25a
Fatır	35	1	5b
Fatır	35	37	30a
Fecr	91	8	21b
Fussilet	41	21	8a
İsra	17	20	26a
İsra	17	72	28a
Kalem	68	1	1b
Kehf	18	110	4a
Nebe	78	10	18b
Ra'd	13	4	7a
Tahrim	66	12	27a

Yusuf	12	24	21b
Zümer	39	36	27b

2.4.2. Hadis-i Şerifler

Bursevî'nin ikinci olarak başvurduğu kaynaklardan olan hadis-i şerifler, bu eserde de muhakkak ki kendine yer bulmaktadır. Bursevî'nin hadisçiliğinden çok tefsirciliği ön plandadır. Fakat gerek yazmış olduğu eserlerinin içerisinde hadislere sıklıkla yer vermesi gerekse hadis şerhi olarak müstakil kitaplarının bulunması hasebiyle hadisçiliği de sıklıkla gündeme gelmektedir. Bursevî hadis-i şerifleri değerlendirirken makbul ve merdûd olarak değerlendirmektedir. Bu sebeple hadislerin senet bakımından hangi sınıfa dâhil olduğu kısmı ile ilgilenmemektedir. Aynı zamanda müellif tarafından hadislerin lafzen zayıf olsa bile şeriata aykırı olmadığı sürece manen sahih olması yeterli görülmektedir. Bursevî, kesin olarak sabittir ki kendinden önce ki kitaplarda hadis-i şerif olarak zikredilen rivayetlere yer vermektedir. Bunun sebebini ise baz aldığı kaynakları kaleme alan alimlerin bunu aktarmada ve yazmada bir hikmetin var olmasıdır. Zira yararlandığı kaynaklar büyük sûfilere ait eserler olup o kişilerden yalan sayılabilecek değil bir rivayet bir harf dahi sadır olmayacağını ifade etmektedir. Ayrıca keşfen hadis-i şerif nakli olabileceğini de zaman zaman dile getiren Bursevî, eserlerinde hadis-i şeriflerin senet kısımlarını zikretmeyip sadece metin kısımlarını vermekle iktifa etmektedir.

Eserimizde de aynı şekilde senetlere yer verilmemiştir. Bazı rivayetlere sahih hadis kaynaklarında ulaşılamamış ama farklı eserlerde bulunan metinler içerisinde yer aldığı görülmüştür. Kitapta zikredilen hadisler ya konuya açıklık getirmek veyahut kendi beyan ve görüşlerine bir mesnet teşkil etmesi açısından ele alınmıştır. Hadis-i şeriflere yer verilirken "hadiste gelir" veya "buyurmuşlardır" ifadeleri kullanılmıştır. Eserde tespit edebildiğimiz kadarıyla 20 kadar hadis bulunmakta olup birçoğu sahih hadis kaynaklarında yer almaktadır.

2.4.3. Diğer Kaynaklar

Bursevî, eserlerinde Kur'an-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerden sonra pek çok menkıbeye, şairlerin şiirlerine, İslam büyüklerinin sözlerine, farklı dillerde ki atasözlerine ve deyişlere yer vermiştir. Yer yer başka eserlere atıflar yaparken bazen de kaynak zikretmeden "denilmiştir ki" şeklinde darb-ı meseller aktarmıştır. Mezkur eserde de bu yöntemi benimseyen müellifimiz, başta zübde-i kâinat Hz. Muhammed (sav) olmak üzere Hz. Adem, Hz. Şit, Hz. İdris, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. Yakub, Hz. Yusuf, Hz. Davud, Hz. Musa, Hz. İsa peygamberler ile sahabelerden Ebû Musa el- Eş'ârî,(ö.42/662-63) Abdullah b. Amr b. el-As (ö.65/684-85) ve Abdullah b. Ömer'den (ö.73/693) bahsederek örnekler sunmaktadır. Tasavvuf bağlamında değerlendirilebilecek bir eser olması hasebiyle umumiyetle tasavvuf büyüklerinden bahsetmektedir. Eserinde kaynak belirtmeden Cüneyd-i Bağdâdî, (ö.297/909) Bâyezîd-i Bistâmî,(ö.234/848[?]) Kuşeyrî gibi büyüklerin sözlerine yer verirken Şems-i Tebrîzî (ö.645/1247[?]) ve Mevlânâ Celâleddîn Rûmî ile ilgili bir kıssayı kaleme alarak bu iki büyük sûfîyi de zikretmektedir. Aynı zamanda vahdet-i vücûd nazariyesini benimsemesi hasebiyle İbn Arabî ve Sadrettin Konevî'nin isimlerini zikretmeksizin görüşlerini beyan etmektedir.

Bursevî, eserinde pek çok arapça-farsça atasözü ve deyişi kaleme alırken şairlerin şiirlerine de yer vermiştir. Dîvân-ı Hâfız ve Firdevsî'den alıntılarla ve ekseriyetle kendisinin kaleme aldığı şiirler, beyitler ve gazellerle eserini zenginleştirmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

ZÜBDETÜ'L-MAKÂL'IN MUHTEVÂ DEĞERLENDİRMESİ

1. KAVL/MAKÂL, KELÂM, KÎL U KÂL VE ZÜBDE KAVRAMLARI

İnsanı yaratılmış diğer varlıklardan ayırıştırın en önemli nitelik akıl ve düşünce gücüdür. Düşünce gücünü ve aklın kurguladığı olguları dışa yansıtabilmek için bir vasıta ve aracıya ihtiyaç duyulmaktadır. Şüphesiz ki bu vasıta, dil ve konuşmadır. Konuşma ile insan karşı tarafa bilgi, düşünce ve görüşlerini aktarmaktadır. Yine insan konuşma melekesi sayesinde duygularını dile getirmekte, iletişim kurmakta ve ilişkilerini de konuşma ile bağlantılı olarak geliştirmektedir.

Konuşma ilk olarak önemini Allahu Teâlâ'nın kendi sıfatı olan Kelâm sıfatıyla insanı tezyin etmesi ve ona eşyanın isimlerini öğretmesi ile kazanmaktadır. Zihinsel gelişim ve psikolojik oluşumda da konuşmanın mühim bir etkisi bulunmaktadır. İlimler ve bilim dalları konuşma sayesinde oluşmuş ve gelişmiştir. Konuşma becerisini geliştirmiş olan her birey karşı taraf ile ilişkileri kuvvetlendirmiş ve güçlü bir bağ kurabilmiştir. İyi bir siyasetçi konuşma sanatını güzel bir şekilde icra etmiş ve etrafına insanları toplayabilmiş kişidir. Yine hastaları ile konuşarak başarılı bir iletişim kuran doktor insanlar tarafından tercih edilen bir meslek erbabıdır. Dersini etkili ve anlaşılır şekilde anlatan öğretmen de hakeza konuşma sanatını mükemmel şekilde icra etmiştir.

Kısaca toplum hayatında ve insanî ilişkilerde konuşmanın etkisi ve önemi iyi kavranmalıdır. Bu minvalden hareketle Bursevî de eserinde konuşmayı tasavvuf penceresinden değerlendirmektedir.

1.1. Kavlı/Makâl, Kelâm

Kavl kelimesi, Arapça "ك-و-ل"/"k-v-l" kökünden oluşmuş söz, söylemek, lakırtı⁵⁹, telaffuz ve konuşma esnasında harflerin bir araya gelmesi gibi anlamlara gelmektedir. Nahv ilminde fiil, isim, edat manasında kullanılırken itikatta falancanın görüşü şeklinde, edebiyatta ise şairlerin deyişleri-şiiirleri anlamlarında kullanılmaktadır.⁶⁰

⁵⁹ Şemsettin Sâmî, *Kāmûs-ı Türki* (PDF: Toronto Üniversitesi, 1899), 1107.

⁶⁰ Ebu'l Kasım Hüseyin bin Muhammed el-Rağîb İsfehani, *el- Müfredat fi Garibü'l-Kur'an*, nşr. Safvan Adnan Davudi, (Beyrut: Dar'ul-Kalem Yayınları, ts.), 689.

Makâl, Arapça bir kelime olup "ق-و-ل"/"k-v-l" kökünden türemiş mimli mastar olan bir kelimedir. Söylenen söz, laf⁶¹ anlamlarına gelen makâl kelimesinin daha ziyade makâle şeklinde kullanımı tercih edilmiştir. Makâle önceleri sözlü anlatım şeklinde kullanılırken zamanla daha özel bir anlama kazanmıştır. " Ehl-i sünnet dışındaki itikadî mezhepler ve kolları" manasına da gelen makâle ve çoğulu makâlât " bilim, sanat, akademi, din, ahlak, siyaset, toplum konularında bilgi veren ve görüş açıklayan dergi ve gazete yazısı" olarak tanımlanmaktadır.⁶² Bu anlamı itibariyle Batı'da doğmuş ve gelişmiştir. Türk Edebiyatı ve Fars edebiyatında ise daha farklı manalar dahilinde kendine yer bulmuştur. 19.yy'dan önceki dönemlerde bazı yazma eserlerde makâle adı altında yazılar bulunsa da daha çok tasavvuf büyüklerinin söz ve sohbetlerini ihtivâ eden yazılar için bu kelime kullanılmıştır. Hacı Bektaşî Veli'ye (ö.669/1271?) izâfe edilen "Makâlât" buna verilebilecek en iyi misallerdendir. İlk gazetenin basımı ile birlikte yukarıda yer verilen anlamda edebiyat literatürüne girmiştir. Günümüzde ise makâle deyince belirli ölçülerde yazılan ilmî ve fikrî yazılar akla gelmektedir.⁶³

Fars edebiyatında ise kelâm, kavî, sühan(söz), güftar(deyiş), nevişte (yazılı şey) kelimeleri ile birlikte kullanılan makâle kelimesi zamanla anlam değişikliğine uğramıştır. Nitekim bir sûfinin meclislerinde söylediği, müridleri tarafından tesbit edilen sözlerini içeren kitaplara makâle kelimesinin çoğulu olan "makâlât" denilmiştir ki bunlardan bir tanesi de "*Maqâlât-ı Şems-i Tebrîzî*" isimli eserdir. 19. yy. dan itibaren farklı bir anlamda kaleme alınan yazılar ilmî, siyasî, edebî, ahlakî ve dinî formlarda yazılıp basılmaya başlanmıştır.⁶⁴

Tüm bu açıklamalardan sonra müellifimizin konuyu ele alış biçimine değinecek olursak Bursevî, "*kelâmın özü her ne ise o söylenir ve elde edilen mana bilinir*"⁶⁵ diyerek söylenen söz anlamına gelen makâl konu başlığı altında kelâm bahsini açmış ve o mevzu ile alakâli feyz ve ilhamına gelen bilgileri kaleme almıştır.

⁶¹ Kubbealtı Lugatı, "Makal" (11.Ekim 2022)

⁶² Rahmi Er, "Makâle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları,2003), 27/407.

⁶³ Alim Kahraman, "Makâle" *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları,2003), 27/408.

⁶⁴ Mehmet Kanar, "Makâle" *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları,2003), 27/408-409.

⁶⁵ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 8a.

"Beyāna āġāz olunur ve zūbdetü'l-kelām her ne ise söylenür ve me'āl-i muhaşşal bilünür. Ma'lūm ola ki kelimāt-ı mezkūre bir ma'nāyadur ki kelām dimekdür."⁶⁶

Bursevî, "kelâmın özü ne ise o söylenir" dedikten sonra makâl kelimesinin zaten bilinen bir kelime olduğunu ifade etmiştir. Bu sebeple makâl kelimesi ile ilgili başka açıklamalara gerek görmeden mezkur kelimenin özü addettiği ve kelimenin manalarından biri olarak ele aldığı kelâm konusu ile ilgili açıklamalara değinmiştir.

Kelâm lugatte; "ك-ل-م" / "k-l-m" kökünden türemiş olup kelime, söz, lafız, az ve çok olan cins isim, etkisi açık olan yaralanma, zihinde bulunan mananın dille açığa çıkması,⁶⁷ gibi anlamlarına gelmektedir. Dini terim olarak ise kelâm, Allah'ın zatına ait sıfatlardan bahseden bir ilim olup aynı zamanda insanlara şeriat kanunları çerçevesinde itikadi anlamda deliller ve müktesebatlar sunan bir ilim dalıdır.⁶⁸

Kelâmın türemiş olduğu "kelime" kavramı ilgili tasavvufta pek çok izâhâtlar yapılmış ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bursevî de eserinde kelime ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Biz de burada kelime sözcüğünün tasavvuf ekseninde ele alınış biçimlerini kısaca aktaracağız.

"Kelime" sözcüğü birçok anlam dâhilinde kullanılmıştır. Kısaca bunlardan bahsedecek olursak "kelime"ye verilen birinci anlam insan-ı kâmindir. İkinci anlam, Allahu Teala'nın yaratma yani tekvîn sıfatının bir tecellisi olarak yaratılan dış dünyadaki tüm varlıklar Allah'ın kelimesidir. "Allah bir şeyi yaratacağı zaman ona "ol" (kūn) der, o da oluverir"⁶⁹ ayet-i kerimesinde geçen "Kūn(ol)" kelimesi bir kelâmdır, bu lafız gaib olan şeyler ile münasebet kurunca onlar zahir olmaktadır. İşte tasavvufta Allah'ın bu sözlü emrine kelimetü'l-hazret, kelime-i tekvîn adı verilmektedir.⁷⁰ Üçüncü olarak tüm peygamberlerin, velilerin hassaten Hz. Peygamber'in hakikâtlerine "kelime" denilmektedir.⁷¹ Bu durum, bizlere yaratma fiili

⁶⁶ Bursevî, *Zūbdetü'l-Makâl*, 8a.

⁶⁷ Ebu Nasr İsmail bin Hammad el-Cevheri, *Es-Sihah Tâcü'l- Lugat ve Sihâhu'l Arabiyye* (Beyrut: Darü'l ilm li'l-melayin, ts.) , 5/ 2023.

⁶⁸ Ali bin Muhammed bin Ali es-Seyyid eş-Şerif el- Cürçânî, *et-Ta'rifat* (Lübnan: Darü'l Mektebü'l İlmiyye, ts.),185.

⁶⁹ el-Nahl,16/40.

⁷⁰ Cürçanî, *et-Ta'rifat*, 185.

⁷¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012),209,225.

ile konuşma fiilinin birbirinden ayrı olamayacağını hatta yaratmanın bir bakıma konuşma ve söz ile meydana geldiğini göstermektedir. Hz İsa'da (a.s) yaratma ile konuşmanın yakın alakasının açık misalidir.

İbn Arabî, kelâm/nutk (konuşma) ve kitâbet sembollerini yaratma ile eş değer tutmaktadır. Bu görüşünün temelde dayandığı iki nokta bulunmaktadır. Bunlardan ilki yukarıda bahsi geçen "kün(ol)" emri, diğeri ise yine Kur'an'da Hz. İsa'nın Allah'ın kelimesi⁷² olarak zikredilmesidir. İbn Arabî, en çok üzerinde durduğu harfler sembolüne "İsevî ilim" demektedir ki bunun sebebini kendisi şöyle izah etmektedir:

*"İsevî ilim, harfler ilmidir. Bu yüzden ona (İsâ'ya) üfleme yeteneği (nefh) verilmiştir. Üfleme, canlılığın rûhu olan kâlbîn boşluğundan çıkıp gelen havadır. Eğer hava ciğerlerden çıkıp ağza doğru gelirken kesilecek olursa –ki bu havanın kesildiği yerlere- 'mahreç yerleri' denir-, harflerin ayn'ları zuhûr eder... Hz. İsâ kabirde bulunan bir sûrete üflüyordu, yine çamurdan yaptığı bir kuş sûretine üflüyordu. Sonra o sûret, bu nefhaya ve havaya yayılmış ilahî izin sayesinde dirilip kalkıyordu. Eğer onda ilahî iznin sereyanı olmasaydı, hiçbir sûrette canlılık gerçekleşmezdi. Rahmân'ın nefesinden Hz. İsâ'ya İsevî ilim geldi. Böylece o, nefhası ile ölüleri diriltiyordu."*⁷³

Yukarıda harf sembolünün temel dayanak noktasının ilki olarak, bahse konu olan "Kün" emrinin tecellisi ile var olan her varlık Hakk'ın kelimeleri olarak ele alınmaktadır. Varlıkla aynı anlama gelen Hakk'ın kelimelerinin ham maddesinin ve aslının nefes-i Rahmânî olduğu kabul edilmektedir. İnsan sesinin temeli ana maddesi de muhakkak ki nefestir. Nefes alıp vermek insan için birçok noktada fayda sağlamakla birlikte konuşmak için de olmazsa olmaz kabul edilmektedir. Zira nefes olmadan harflere ses vermek ve onları açığa çıkarmak mümkün değildir. Harflerin boğazdan çıkış yerleri yani mahreçler ve rahmânî nefes ile yaratılma arasında bir benzerlik kurulmuştur. Harfler ve kelimelerin çıkış yerleri yani mahreçler, bu sembol içerisinde oldukça önemli bir yere haizdir. İnsanın nefesi, içten dışa doğru çıkarken boğaz, dil, diş gibi muhtelif yerlere dokunarak harflerin zuhûrunu ve harflerin birleşmesi ile de kelimelerin ortaya çıkışını sağlamaktadır. Nefes-i Rahmânî'nin çeşitli

⁷² Âl-i İmran, 3/45.

⁷³ Tahir Uluç, *İbn Arabî'de Mistik Sembolizm*, (Konya: Selçuk Üniv. S.B.E. Doktora Tezi,2005), 141.

makam ve mertebelerde taayyün etmesi ile de mevcutlar yaratılmış olmaktadır.⁷⁴ Vahdet-i vücût ekolünde harfler ve mahreçleri gibi konular nefes-i Rahmânî ile özdeş olarak konumlandırıldığında, İbn Arabî' nin harfler sembolüne İsevî ilim demesi oldukça makul kabul edilmektedir. Özetleyecek olursak kelâm ve kitâbetin temel öğeleri olan harfler, kelimeler, nefes ve mahreçler icadın sembolleri olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ve bu unsurların her biri varlığın yaratılmasını temsil eden mertebelere tekabül etmektedir.

İbn Arabî'nin kelâm ile yaratmayı benzetmesi bağlamında ele alınması gereken bir diğer konu, *kelâm* ve *kavl* arasında yapmış olduğu ayrımıdır. Kelâm ve kavl Allah'ın iki sıfatıdır. Kavl 'söylemek' anlamında olup bu sıfat ile mâ'duma (var olmayana) işittirilir. Bunun delili "Biz bir şeyi murat ettiğimizde sözüümüz "ol!" demekten ibarettir, o da hemen oluverir."⁷⁵ ayet-i celilesidir. Burada söylemek yani "ol" demek ile kastedilen mana mâ'dumun vücut bulması yani yaratılma eylemidir. Kelâm yani konuşma ile de mevcuda (var olana) işittirilir. Mevcûda işittirilmesine de şu ayet kanıt olarak gösterilmektedir: "...Ve Allah, Mûsâ ile gerçekten konuştu."⁷⁶ Kelâm ile amaçlanan şey, bilgi vermektir. Kavlin var olmayanda (mâ'dum) ki tesiri vücut iken kelâmın var olan da (mevcût) ki eseri bilgi olmaktadır.⁷⁷

Bu bağlamda Allahu Teâlâ'nın Kelâm sıfatı ile ilgili değinimler de yerinde olacaktır. Kelâm, terim anlamı olarak Allah'ın konuşma yetkinliğini bildiren ezelf sıfatı olarak tanımlanmaktadır.⁷⁸ Allahu Teâlâ, Kelâm sıfatına sahip olduğunu ayet-i kerimeler ile beyan etmektedir. Yukarıda zikredilen "Allah Musa ile konuştu." ayet-i celîlesi bunun en başta gelen misallerinden birisidir.⁷⁹ Allah'ın kul ile konuşması; ahirette ve dünyada olmak üzere iki şekilde gerçekleşmektedir. Allah'ın kul ile dünyada olan konuşması, ayette bildirildiği gibi vahiy, perde arkasından veya elçiler göndermek suretiyle gerçekleşmektedir.⁸⁰

⁷⁴Sema Özdemir İmamoğlu, "Sadrettin Konevi'ye Göre Kelime/Logos Doktrini Çerçevesinde Tanrı-İnsan İlişkisi", *Ekev Akademi Dergisi* 15/49(Güz 2011), 25–26.

⁷⁵ el-Nahl, 16/40.

⁷⁶ el-Nisa, 4/164.

⁷⁷ Uluç, *İbn Arabî'de Mistik Sembolizm*, 161.

⁷⁸ İsfehani, *el- Müfredat*, 822.

⁷⁹ el-Tevbe, 9/26.

⁸⁰ el-Şura, 42/51.

Kelâm sıfatına ait birçok hususta tartışmalar erken dönemde başlamıştır. İslam alimleri, Allahu Teâlâ'nın Kelâm sıfatının olduğu konusunda fikir birliğine ulaşmışlardır. Lakin kelâm sıfatının mahiyeti, hadis oluşu ve mahlûklar tarafından işitilmesi gibi hususlarda farklı fikirler beyan etmişler ve bu hususta fikir birliğine varamamışlardır.⁸¹

Tasavvufî literatürde de Kelâm sıfatının mahiyeti noktasında ihtilafa düşülmüştür. Biz burada sûflerin çoğunluğuna ait olan görüşü aktarmakla iktifa edeceğiz. Mutasavvıfların ekseriyetine göre, Kelâm, Allah'ın ezeldeki öz sıfatıdır. Allah'ın konuşması, hiçbir cihetten yarattıklarının kelâmına benzemez. Allah'ın zatının özünü, aslını anlamak nasıl mümkün değilse kelâm sıfatının da künhüne varmak dahi aynı şekilde olanaksızdır. Sadece Kelâm sıfatının Allah'a ait bir sıfat olduğu bilinmesi kâfidir demişlerdir. Mutasavvıflara göre Allahu Teâlâ'nın konuşması, ses ve harf ve hece türünden değildir. Ses, harf ve hece Allah'ın kelâmına delalet etmektedir. Zira ses çıkarmak, harf ve hece için dil, dudak gibi organlara ihtiyaç bulunmaktadır. Halbuki Allahu Teâlâ'nın bu şekilde bir alete ve organa ihtiyacı yoktur. Allahu Teâlâ hiçbir yönden yarattıklarına benzemez. Bu nedenle Allah'ın kelâmı, insanların konuşması gibi harf ve sesten müteşekkîl değildir.⁸²

Bursevî de bu hakikate ışık tutarak konunun hususiyetini şu şekilde izâh etmiştir:

"Ma'lûm ola ki kelimât-ı mezkûre bir ma'nâyadır ki kelâm dimekdür ve kelâm gibi e'amdur ki Hak'da ve halkda müste'meldür. Ya'nî kâla'llâh ve kelleme'llâh ve "kâle fülânün" ve "kelleme fülânün" dağı dinilür. Fe-emmâ nuḡku'llâh dinilmez. Zîrâ nuḡk-ı harf ü şavtla tekellüme dirler. Kelâm-ı İlâhî ise bî-harf ü şavtdur ki gayb-ı Zâtdan vâki' olan tecellî vü zuhûrdur. Ve bu ma'nâya kelâm didiler. Zîrâ nefes-i Raḡmânî üzere menşûr olduğu gibi bu cihetden Allâhu Te'âlâ 'Azze ve Celle nuḡk tarîkıyla söylemez belki inḡâk ider. Ya'nî Allâhu Te'âlâ munḡkdur muḡsin vezni üzerine. Nâḡk degüldür. Nitekim Qur'ânda gelür. ⁸³ " قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ " Ya'nî Allâhu Te'âlâ cemî'-i eşyâyı söyledür. Egerçi feyz-i nuḡkı zâhirde insâna maḡşûş

⁸¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/194.

⁸² Mahmud b. Ebu Bekir Kelabazi, *et-Ta'arruf Doğuş Devrinde Tasavvuf*, nşr. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 75-76.

⁸³ el-Fussilet, 41/21.

kılmışdur. Şöyle ki gayrılara ıtlākı bi-tarīki't-teba'iyye veyā delālet ü idrāk ma'nāsınadır. Nitekim ecrām-ı felekiyyeyi muharrik olan ervāha enfūs-ı nāḫka-i felekiyye dirler. Müdebbir ü müdrike ma'nāsına ve āyet-i mezkūreden me'hūzdir ki cemī'-i eşyāda kuvvet-i hayāt u idrāk vardur ki egerçi mükāşiflerden gayrıya zuhūri yoḫdur. Pes vaqt-i inṭākda nuḫ ider ki nitekim Hacer-i mütekellim dirler ve nezā'iri hadden bīrūn ve kıyāsdan eḫzūndur." ⁸⁴

Müellif, kelâmın hem Hakk'a hem de halka atfedilerek kullanılan iki yönlü bir sıfat olduğunu ifade etmektedir. Lakin burada ehemmiyet gösterilmesi gereken mevzu Allah için 'nutkullah' kelimesinin kullanılmaması gerektiğidir. Çünkü nutk harf ve sesle olur. İlahi kelâm ise harf ve ses olmaksızın gayb-i Zât'tan gerçekleşen tecelli ve zuhurlardır. Bu sebeple Allah natık değil, muntıktır ve ancak intak edendir. Yani Allah söyleyen değil, söyletendir. Bu meseleyi "Onlar derilerine, "Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?" derler. Derileri de der ki; "Bizi her şeyi konuşuran Allah konuştu. İlk defa sizi O yaratmıştı ve yine yalnızca O'na döndürülüyorsunuz."⁸⁵ ayet-i kerimesi ile beyan eden Bursevî'ye göre, konuşma insana has özellik olsa da diğer mahlûkata dahi idrāk ve delâlet mesabesinde konuşma yetisi verilmiştir. Konuşma izni takdir edilince taşlar dahi dile gelmektedir. Hacer-i mütekellim diye isimlendirilen ve Peygamber'e (sav) selam veren taş, kıyastan uzak ve eşsizliği ile bunun en güzel örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. "Rasûlullah(sav) şöyle dedi: "Ben Mekke'de bir taş bilirim ki peygamber olarak gönderilmeden evvel bana selâm verirdi. Onun yerini şimdi de biliyorum"⁸⁶ hadis-i şerifi bu konuya misal olarak sunulmuştur.

1.2. Kîl u Kâl

Arapça, "ق-و-ل" / "k-v-l" kökünden türemiş olan kîl u kâl sözlükte dedikodu, lakırdı, sözü gereğinden fazla uzatmak gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁷ Bunun yanında kîl u kâl terimi "قيل / denildi" ve "قال / dedi" anlamında da kullanılmaktadır.

⁸⁴ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 8a.

⁸⁵ el-Fussilet, 41/61.

⁸⁶ Ebu'l Hüseyin bin Müslim el-Haccac bin Müslim, *Sahih-i Müslim* nşr. Muhammed Şükrü Ankaravî (İstanbul: Darü't-Tıbaati'l-Amire Yayınları, ts.) "Fedail" (no:2277)

⁸⁷ İsfehânî, *el-Müfredat*, 688.

Dedikodu(gıybet), zemmedilen kötü hasletlerdendir. Ayette kardeşinin etini yemekle⁸⁸ eşdeğer tutulan kötü bir haslet olmasının yanında hadiste de denize karışsa suyun özelliğini bozacak kadar⁸⁹ kerih olan bir tutum ve davranış olarak zikredilmiş ve kesin bir dille yasaklanmıştır.

Tasavvufta ise kıl u kâl, zahiri ilimlerden bahsederken karşımıza çıkan bir ibaredir. Mutasavvıflar, Allah'ı bilme bilgisi yani marifetullaha ulaşmak için zahirî ilimleri öğrenip onunla ömür geçirmeyi boş eylem olarak adlandırmışlardır. Zira insan ömrü tüm ilimleri elde etmek ve öğrenmek için yeterli değildir. Bu sebeple sûfiler ilmin farz olan kısmı ile ilgilenmişlerdir. Yani dini yaşamak için gerekli olan ilmi öğrenmeli sonra bâtınî ilimleri elde etmek için gayret göstermelidir. Tasavvuf edebiyatında da zahîrî ilimleri kıl u kâl olarak ele alan pek çok şair bulunmaktadır. bunlardan birisi de "Medresenin ilim ve bilgisi aşğa teselli vermez.Eğer ferahlık istersen yokluk mahallinde kal" anlamında ki şu sözleri söyleyen Behiştî'dir:

"Âşka virmez tesellî kıl ü kâl-i medrese

Ey Behiştî nüzhet istersen fenâ kûyında kal" ⁹⁰

Ünlü şair Fuzûlî (ö.963/1556) de '*Matlâ' el-İtikâd*' isimli eserinde ilmin marifetten daha ehemmiyetli olduğunu dile getirmiş hatta Allah'ı bilmenin yolu olarak akli benimsemiştir. Bunun yanında divanında yer alan meşhur beytinde ise;

"İşk imiş her ne var âlemde

İlim bir kıl u kâl imiş ancak." diyerek ilmi kıl u kâl olarak da zikretmekten geri kalmamıştır. Fuzûlî'nin bir eserinde ilmin ehemmiyetinden bahsederken bu beytinde ilmi kıl u kâl olarak zikretmesi tezat gibi görünse de esasında böyle değildir. Zira tasavvuf ehlinin nazarında ilim ve marifet birbirlerine tercih edilemez. Üstünlükleri noktasında ilim ve marifetin muhtelif yönleri ile ilgili kıyaslamalar yapılarak değerlendirmelerde bulunmaktadır. Şairin, bu beyitte ön plana çıkarmak istediği mevzu, ilmin faydacılığı yönüdür. İlimin en yüce gayesi ve en güzel faidesi

⁸⁸ el-Hucurat, 49/12.

⁸⁹ Muhammed b. İsa b. Musa ed-Dahhâk el-Tirmizî, *Sünen i Tirmizi*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd el-Bâkî (Mısır: Matbâatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî,ts), 4/660, (no:2502)

⁹⁰ Mehmet Malik Bankır, "Dîvân Şiirinde Kullanılan Üç Kelimeye (Kalem, Kıl ve Kâl) Hermeneutik Yaklaşım" *Temaşa Felsefe Dergisi*, 17(Haziran, 2022), 234.

Allah'ı bilmeye ve O'nun aşkına götürmesidir. İşte burada ilim, aşk karşısında kîl u kâl (boş söz, lakırtı) mesabesinde kalmaktadır.⁹¹ İlim ile marifet arasındaki temel fark da bundan kaynaklanmaktadır. Allah'ı bilmek rûhî tecrübelerle dayanan keşf ve ilham yolu ile ulaşılan bir neticedir. Allah'ı tanımak ve bilmek neticesinde insan ilahî aşka ulaşmaktadır. Bu aşk ise sûfî nazarında elbette ki istidlâlî yolla elde edilen ilimden daha kıymetli ve eşsizdir. Zira nihai hedef bu noktaya erişebilmektir. Bu sebeple zahiri ilimler bu yüce mana ve âli faideye ulaştırmadığı için kîl u kâl hükmündedir.

Bahsi geçen beyitin özelinde, kîl u kâl kelimesi hakkında yapılan başka değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bunlardan birisi de şudur ki Fuzûlî'nin ilme kîl u kâl demesinin nedeni, kîl u kâlin kök anlamı olan "dedi/ denilen" manasında kullanmış olmasıdır. Zira 'kîl ü kâl' boş konuşma, dedi-kodu, laf cambazlığı anlamı verilebilecek kadar basit bir kavram değildir. "İlim Çin'de bile olsa gidip alınız." diyen Peygamber'in (sav) dinine mensup ve iyi bir medrese eğitimi almış bir şair Fuzûlî'nin burada ilmi değersizleştirilmesi elbette ki düşünülmemelidir. Bu bağlamda "kîl ü kâl, nazariî metinlerde, yazarın temel yargısının etrafında ortaya çıkabilecek muhtemel soru, eleştiri ve yanıtlamalara karşı, sanal diyalog yönteminde kullanılan, soru ve yanıtı imleyen "in kîle-ekûl/denilirse-derim" sözcükleri, daha sonra, kîl ü kâl teriminin oluşmasına yardım etmiştir. Nazariî metinlerde "in kîle-ekûl" deyişi pek çok kullanım şekli bulunmakta ve her biri farklı bir vurgu içermektedir."⁹² Kadîm hikemî gelenekte ilmin aktarımı noktasında aklın ve duyuların kullanılması zahirî ilimler için kâl ilmi denilmiştir. Kîl ü kâl ise denilerek söylenerek yani kavı yolu ile ilmin yazıya dökülmesi veya aktarılması bağlamında kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. İstidlâlî yolla elde edilen bilgiyi küçümsemek bir yana aksine bizatihi önem veren Fuzûlî'nin bu beyti ilmin kaynağını açıklaması noktasında ele alınmalıdır.

Kîl u kâlin bir başka çeşidi ise evliyaya karşı sergilenen kötü ve yersiz davranışlardır ki Bursevî de eserinde keşf ve ilham yolu ile elde edilen bilgileri önemsemeyen hatta evliyaullahı küfretme derecesinde haddi aşanlardan onları zemmederek bahsetmiştir. Hakk ehline dil uzatmak hezeyandır. Yaptıkları eylem de kîl u kâldir ki ayıplanmıştır ve boş sözdür.

⁹¹ Mehmet Bayrakdar, "Fuzulî'ye göre İlim ve Allah'ı Bilmek", *Diyanet Dergisi* 19/3 (1983), 25.

⁹² İhsan Fazlıoğlu, *Fuzulî Ne Demek İstedi?* (İstanbul: Ketebe Yay.2022), 60-70.

"Belki anlarıñ kabiliyyetleri sebb-i evliyâyadur. " وَيَلِّمُنْ شَفَعَاؤُهُ حُصَمَاؤُهُ " Ya 'nī şefā'at- gāh olanlara haşm u 'adū olıcağ dāreynde kime ilticā ve kankı bāba istinād iderler. Bundan ma'lūm oldu ki ehl-i Hakk'a itāle itmek hezeyāndur. Belki şāhibi hayvāndur ki şavtı aşvāt-ı hayvānāt gibidür ki bi'l-külliyeye i'tibārdan sākıtdür ve kıl ü kāl didükleri o makūlelerin sözleridür. Zīrā medhūldür bī-fā'ide ikşār-ı kelām ise lağvdur"⁹³

Bursevî, Hakk'a ve hakikâtlere karşı bu derece a'ma olanların Hakk'ın intak ettirmesinden mahrum olacaklarını dile getirmiştir. Bu insanların her ne kadar ilim ehli olsalar da kendilerini itibarsız kıldıklarını ve kıyamet gününde şefaah sahibi insanlara düşmanlık ettikleri için iltica edecekleri bir kapı bulamayacaklarını beyan etmiştir.

Zâhiri ilim erbâbı, ilmi başkalarından duyarak aktarmakta ve mücerred bilgiyi sunmaktadırlar. Onların yaptıkları sūfilerce "kıl u kāl" olarak nitelendirilmiştir. Zira hakka'l-yakîn'e ulaşamamışlardır. Bursevî onları eczâciya benzetmektedir. Öte yandan aşk ve vecd ehlinin sözleri ise gönül erbâbına şevk ve heyecan vermektedir. Bâtin erbâbının ilmi, lakırdı cinsinden değildir. Onlar: "Ahberanî Rabbî!" diye ifade ettikleri ve canlı olarak aldıkları ilmin , Hakk'ın kendilerine aracısız verdiği ilim olduğundan bahsetmişlerdir.

"Bunuñ muķābelesindendir ehl-i 'aşk u vecdüñ kelimâtı ki tāb-dih olmaķda ve dil-i 'āşık anuñla germiyyet bulmaķda āteş-i sūzān gibidür. Ve bu ma'nā kıl ü kāl muķābelesinde olduğı budur ki ehl-i zāhir haber-i mücerred söylerler ve el ağızından alup şatarlar. Şaydelānī gibi eczā-i müfride ve uşul-i nebāt ve cüz'ıyyāt-ı hevā'ic fūrūht iderler ve eţıbbā bunlarıñ müfredātını terkīb idüp me'ācın ü hubüb peydā iderler. Fe-emmā erbāb-ı bâtın 'ahberani Rabbî' dirler ve işi başdan tuţarlar. Vücūd tağlarınuñ müştemil olduğı uşul-i esrārdan söylerler. 'İlm ü ma'rifetlerin hayyen an hayyin ahz itmişlerdür. Ehl-i rüsüm gibi meyyitin an meyyitin istifāde itmemişlerdür. Pes meşy-i aķdām u sa'y-ı aķdām ile taşşıl şadedinde olanlara vācibdür ki zinde-dil olanlarıñ ebvābına mütereddid ola tā ki kesirinden intifā'-i tām bulalar ve eger

⁹³ Bursevî, Zübdetü'l-Makāl, 8b.

*ayaıklarına hadûr gelürse ya 'nî keşret-i ku 'üddan uyuşursa nām-ı mahbûbı yād ideler ya 'nî zikru'llāh eyleyeler tā ki ol melāl neşāta mü'ezzī ola."*⁹⁴

Bursevî'ye göre, ilim tahsil etmek niyetiyle yola çıkan kişilerin gönül erbâbının kapısına varması vaciptir. İnsanoğluna ilim için çalışma ve çabalama yolunda engel olan en önemli şey tembellik ve batâlettir. Vücût ayağı ne kadar çabalarsa çabalasın bir noktaya kadar erişebilmektedir. Bu sebeple ilim yolunda say eden kimseler bir mürşide vasıl olmalıdır ki zikrullah eyleyerek ayaklarındaki uyuşukluğu gidermelidirler. Allah'ın adını anarak O'ndan yardım talep etmelidirler. Hakk'tan gelen inayet, lütûf ve gayret ile çalışıp çabalamalıdır. Ancak bu şekilde kavuşmayı arzuladıkları mertebeye ulaşabilirler.

"Nitekim leṭā'ifde gelür ki; 'Abdu'llāh bin 'Ömer raḍiya'llāhu 'anhuma bir defa' kademine hadûr hāşıl olmuş idi didiler ki 'yā 'Abdu'llāh saña eḥabbu'n-nās kim ise anı yād eyle.' ol dahı iştiyākāne derd ile bir kerre 'yā Muḥammed āh' didügi gibi kademine olan uyuşmak zā'il oldı"⁹⁵. İşte kadem-i şıdk budur ki Hakkdan 'abde 'ināyet-i ezeliyye sebķ ide ve cāzibe-i tevfik ile anı bir edīb-i kāmil ve bir mürşid-i vāşıl derine sevķ eyleye. Bu kadem olmadukça kadem-i vücüd ne kadar sa'y idecekdür ve cāna kesl ü batāleti koyup nereye çıkup gidecekdür. Binā'en 'alā ma'a-hāzā her kimüñle mazhar-ı tevfik ola."

Bursevî, kıl u kâl'i açıklarken zâhirî ilimlere ilm-i kâl ismini vererek bâtınî ilimleri ise ilm-i hâl diye adlandırarak bir kıyaslama yapmış ve Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ile Şems-i Tebrizî arasında cereyan eden hadiseyi bu konuya misal olarak nakletmiştir.

Şems-i Tebrizî ile Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin ilk karşılaşmalarında Mevlânâ, bir havuzun kenarında kitap mütâlaa etmektedirler. Şems derviş, Mevlânâ molla diye tabir olunan hâl içerisindeyler. Derviş olan Şems, mollaya elindeki ne olduğunu sorar ve Mevlânâ "ilm-i kâl derler, sen bilmezsin." der. Bunun üzerine Şems kitabı alır ve su dolu havuzun içine atar. Mevlana pek derin bir teessür ve sitem ile "bu kitap benim pederden kalma yadigârımdı, ondan fayda umardım." deyince Şems elini

⁹⁴ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 8b.

⁹⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak ed-Dîneverî İbnü's-Sünnî, *Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle*, nşr. Ebû Muhammed Abdurrahman Kevser el-Ber'î (Beyrut: Darü'l-Kible,ts.), 141 (no:170).

su dolu havuza daldırıp kuru bir şekilde kitabı mollaya yeniden uzatır. Bu sefer Mevlânâ Şems'e bu hal nedir diye sorunca Şems "buna ilm-i hâl derler, seninde bundan haberin yoktur." demiştir. Bunun üzerine mollaya külahı dar gelip bu halinden ziyadesiyle müteessir olup kâl u kâli terk eylemiştir. Ve Şems'le ilm-i hâli mütâlaa için hücreye gitmişler ve bir müddet dil ile konuşmayıp işrakîler gibi gönülden söylemişlerdir. Bursevî, bu kıssayı anlattıktan sonra ilm-i kâl ve ilm-i hâli şu şekilde izah etmiştir.

*"İşte monlâ, 'akl ve kitâb-ı mezkûr ve taşavvurât-ı zihniyye ve 'ulûm-ı resmiyye ve kavânîn-i 'akliyye şüretîdür. Ve bunları havz-ı fenâya tarh u remy olmadukça şems-i rûhuñ envârı revzene-i kalbden hâne-i derûna duhûl itmez ve dâmen-i tecrîdi tutmadukça ta'allukâtla bir iş bitmez. Ve bu bir ders-hâne-i hikmetdür ki bunda monlâlık müfîd olmaz ve bu bir mekteb-i ma'rifetdür ki her tıfl-ı ebced-hvân buna üstâdân miyânında oturmağa yir bulamaz."*⁹⁶

Mevlânâ'nın Şems'e taarruz etmeyip bilakis kendi nefsi için üzüldüğünü ifade eden müellife göre, Mevlânâ'ya malumdur ki Şems'e dil uzatanlar haddi aşanlar ve akıllarında noksanlık olanlardır. Zira ancak aklî kanunları ve zihnî tasavvurları fenâ havzına atan kişilerin ruh güneşinin nurları, kalp penceresinden süzülüp iç dünyalarını aydınlatabilir. Bu hikmet dershanesinde mollalık değil marifet fayda vermektedir.

1.3. Zübde

Zübde kelimesi arapça bir kelime olup "ز-ب-د"/"z-b-d" kökünden türemiştir. Sözlükte; sütün özü, tereyağı, çalkalayarak süttten tereyağı çıkarmak, kaymak,⁹⁷ köpük, köpürtmek,⁹⁸ demektir. Kavramsal olarak ise iki manaya gelmektedir. Birinci anlam; bir şeyin en seçkin, en değerli kısmı, ikinci anlam ise; öz, hülasadır.⁹⁹ Bu anlam dâhlinde zübde kelimesi Bursevî tarafından kitabına isim olarak seçilmiş ve bu kısımda da zübdenin ne anlama geldiğine dair açıklamalarda bulunulmuştur.

⁹⁶ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 9a.

⁹⁷ Muhammed bin Mükerrrem bin Ali İbni Manzur, *Lisanü'l Arab*, (Beyrut: Dar'ül Sadr, ts.), 3/192.

⁹⁸ Ahmed Bin Faris Bin Zekeriyya, *Mu'cemü'l Makâyis'il-Luga*, nşr. Abdüsselam Muhammed Harun (Dar'ül-fikr, ts.),2/415.

⁹⁹ Kubbealtı Lügatı,"Zübde" (Erişim:16.10.2022)

"Zübde bir nesneniñ hulâşasıdır. Zîrâ aşlda kaymak didükleridir ki şîrûñ ki hulâşa ve şafvıdır. Pes hulâşâ-i kelâm zübde-i ıtlâkı dimâğ-ı câna halâvet bahş olmağdan ve dehân-ı dile lezzet-i zâ'ide virmekden hâlî olmaz."¹⁰⁰

Zübde; bir nesnenin hulâsası yani özü/özetidir. Tıpkı sütün özünün kaymak olması gibidir ki o nasıl dile tatlılık ve hoş bir lezzet veriyorsa kelâmların zübdesi, özü de gönül diline ziyadesiyle letâfet ve tatlılık sunmaktadır.

Bir nesne ne kadar lezzetsiz ve nahoş olsa da güzel ses ve hüsn-ü tabir ile dinleyene lezzet vermektedir. Şarkıcı sürme, allık ve güzel kıyafetler ile güzel olsa da insanları asıl etkileyen güzel sesidir. Yani dışı değil özüdür. Bursevî, en güzel kelâm ve kelâmların zübdesi olan Kur'an-ı Kerim'in dinleyenlerin gönlüne tatlılık ve halavet vermesi için güzel sesle ve nağme terennüm edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

¹⁰¹ " زَيُّوا الْقُرْآنَ بِأَصْوَاتِكُمْ " Ya 'nî hazret-i Kur'āndan şān. Gerçi izāfetle Hakk'a muttaşıl ve zîb ü zînet-i feşāhat ü belāğati müştēmildür. Fe-emmā hüsn-i şavtla edā vü kıra'ati ve nağme-i rahîme terennüm ü tilāveti kemāl-i talāvet ve mezîd-i halāvet bahş olduğı lâ-reybdür. Egerçi ba'z-ı kâşırılar me'kūs ma'nā virüp murād " أَصْوَاتِكُمْ بِالْقُرْآنِ " ¹⁰² زَيُّوا " dimekdür dirler."¹⁰³

Fesahât ve belagâtın, Kur'an'ın süsü/zîneti olmasının yanı sıra güzel ses ve nağme ile terennüm edilen kıraatin dinlenmesinde dimağa hoş lezzetler sunulmakta, türlü letafetler bahşolunmaktadır. Zira hadis-i şerifte "Seslerinizi Kur'an'la süsleyiniz."¹⁰⁴ buyurularak sesin kıraatle tahsinleştirilmesi gerektiği beyan edilmiştir. Bazıları ise eksik mana vererek "Kur'an'ı seslerinizle süsleyiniz" demektedirler. Oysa ki zübde yani esas seçkin ve öz olan nesne Kur'an-ı Kerim olup ancak onunla güzel ses bir itibar kazanabilir. Nitekim Peygamber (sav), Ebu Musa El-Eşari'nin güzel sesi ile Kur'an'ı terennüm ettiğini işittiklerinde onun sesini Davut'a (a.s) benzeterek methetmişlerdir. Lakin burada dikkate alınması gereken husus, ses Kur'an ile süslenirken mana ve mefhum ihmal edilmemelidir.

¹⁰⁰ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 5a.

¹⁰¹ İmam Ahmed b. Hanbel, *Müsned Ahmed b. Hanbel*, nşr. Âdil Mürşid, (Beyrut: Müessesetü el-Risale, ts.)30/451 (no:18494) " Kur'an'ı seslerinizle süsleyiniz."

¹⁰² İbni Hanbel, *Müsned*, 30/453 (no:18495) "Seslerinizi Kur'an ile süsleyiniz."

¹⁰³ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 5b.

¹⁰⁴ İbni Hanbel, *Müsned*, 30/451 (no:18494).

Bu minvalden hareketle dünyaya dalan ve manadan bihaber olan vaizlerin sesleri her ne kadar güzel olsa da kelâmları dağınık ve perişandır. Ariflerden bazıları 'bal demekle ağız tatlı olmaz, ancak tatmakla lezzete ulaşılır.' diyerek vaiz olan kişinin dimağına bu lezzetten bir miktar dokunursa işte o zaman sözlerinin dağınıklıktan ve perişanlıktan azade olacağını beyan etmişlerdir. Vaizin dimağına dokunacak, lezzet verecek olan şey; ariflere lutfedilmiş olan marifetin zübdesi hakikatler ve hikmetlerdir.

"Arif odur ki zübde-i ma'rifetden çāšnī-dār ve elezz-i eşyā olan ḥakā'īk ü hikmetden ḥaber-dār ola. Ve maṭbah-ı icādda ve yek ḥakīkatde puhte olan lezā'iz-i 'ulūmu'l-heyetiyyeden biri de budur ki 'ālem-i vücūd bir şecere-i müntehā gibidür, Anuñ aslı 'aql-ı evvel ve i'zānı efrād-ı mükevvināt ve evrākı melā'īke ve mīvesi insān-ı kāmīl ve zübdesi ādem-i ḥakīki-i ekmeldür ki dürr-i yetīm şadef-i ıştıfā vāşıta-i 'ıkd rüsül Muştafā şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem ḥazretlerinden 'ibāretdür. Zīrā ḥulāşatü'l-kā'ināt ve zübdetü'l-mevcūdātudur ki rişte-i nizām-ı vücūd aña bend olmuştur ve her ferd mā'ide-i 'aynuñ lezzetüñ anuñ terbiyesiyle bulmuştur. Nitekim "أنا من الله والمؤمنين" feyz-i nūrı aña burhān u sened "لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ" ḥüccet ü müsneddür. Zihī sālār-ı kāfile budur ki pey-revleriniñ cümlesi menzil-i murāda vuşul buldılar. Ve muḥālifleriniñ hem-künānı güm-rāh u nā-būd oldılar. Ey gül-i ra'nā-yı bāğ-ı feyz-i vücūd sünbül-i hoş-büy-ı bustān-ı vücūd hāvin-i 'ālemde olduñ misk-āsā büy-ı misküñ aḥz iden dil neyler 'ūd-ı ruḥlarıñ pertev-nisār-ı mīhr ü māh oldı. Çeşmüñ çeşme-i nūr-ı şuhūd Allāh Allāh dir gören dīdāruñı vechüñe bi'l-iztirāb eyler. Sücūd sāye-endāz olmasa cismüñ n'ola. Oldı dālüñ bī-ḥudūd u bī-kuyūd ola ḥakīkīdan revān pāküñe her nefesde şad selām u şad vürūd."¹⁰⁵

Ariflerin diline halâvet ve tatlılık veren bu marifet ilmidir ki içinde pek çok hikmet ve hakikatleri barındırmaktadır. Bu lezzetli hakikatlerden biriside şudur ki vücūt aleminin bir şecere-i müntehâ gibidir ki onun aslı kainâtın özü ve mevcūdâtın zübdesi olan Hz. Muhammed Mustafa'dır(sav). Her ferd onun lezzet sofrasında terbiye bulmuştur. Bursevî, eserinde zikrettiği hikmet ve hakikatlerin insanlar nazarında anlaşılabilmesi için vahdet-i vücud ekolünün sembollerini kullanarak beyanat ve

¹⁰⁵ Bursevî, Zübdetü'l-Makâl, 6b.

izahatlarda bulunmuş ve her konunun sonunda zübdelerini beyan ederek dimağlara ve gönüllere hoşluk, halavet ve letafetler ikram etmektedir.

Bursevî, bu eserin zübdesini/özünü "*Ey cān-ı peder ü püser-i mu'teber işte Zübdetü'l-Makālüñ zübdesi budur ki keşîde-i suṭūr u kılāde-i semîne-i nüḥūr kılındı.*"¹⁰⁶ diyerek beyan etmektedir.

2. KÂL VE HÂL İLMİ

Kâinat, eşsiz bir zenginlik ve çeşitlilik içerisinde yaratılmıştır. Her nesnenin neveleri olduğu gibi zıttı ve benzeri de bulunmaktadır. Dünya hayatındaki bu çeşitlilik elbette ki insanoğluna bahşedilmiş olan bilme arzusunu teyakkuza geçirmiş ve her türlü bilgiyi elde etmek için Allah tarafından sunulan akıl nispetinde insanlar tarafından araştırmalar, keşifler ve çalışmalar yapılmıştır. İnsanoğluna verilen bu bilme ve öğrenme iştiağının Allah katında da elbette bir kıymet ve karşılığı bulunmaktadır. Ayet ve hadislerde sıklıkla ele alınan ilim öğrenme ve çalışmaya atfedilen değer ve önem bu gerçekliğin yansımasıdır.

Allahu Teâla, ilim öğrenmeye çok fazla önem addetmektedir. İlk insan ve ilk Peygamber Hz. Âdem'e esmanın öğretilmiş olması insanlar için ilmin ne derece hayati ve önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Hatta mutasavvıfların ileri gelenlerinden olan Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât* adlı eserinde, aralıksız olarak Allah'ı tesbih eden meleklerin, esmayı bilen Âdem'e secde etmelerinin emredilmesindeki hikmeti şu şekilde açıklamaktadır: Bu durum "İlmin ibadetten önce geldiğinin delilidir. Tesbih yaratılmışların sıfatı, ilim ise Allah'ın sıfatıdır."¹⁰⁷ Yani ilim sahibi olmak insanı meleklerden bile üstün kılan bir haslettir.

Kitab-ı Mübîn'de ilk emrin "oku" şeklinde gelmesi de yine ilme verilen önemi açığa çıkarmaktadır. Bilenler ile bilmeyenlerin bir olmadığı¹⁰⁸ ve cehaletle savaşılmaması gerektiğini¹⁰⁹ bildiren ayetlerin yanında "Rabbim ilmimi artır."¹¹⁰ şeklinde dua etmenin tavsiye edilmesi de ilme Allah tarafından ne denli ehemmiyet verildiğini

¹⁰⁶ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*,7b.

¹⁰⁷ Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî, thk. İbrahim Besyûnî, *Letâifü'l-İşârât* (Mısır:el-Hey'eti'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab,ts.),1/77.

¹⁰⁸ el-Zümer, 39/9

¹⁰⁹ Âl-i İmran,3/154

¹¹⁰ el-Taha, 20/114

göstermektedir. Burada zikredilenlerin haricinde Allah'ın Âlim sıfatından, mutlak bilgiden, tecrübi bilgiden ve aklî ilimlerden bahseden ayet-i kerimeler de bulunmaktadır.¹¹¹ Hz. Peygamber'den nakledilen sayısız hadiste ilmin önemi, farziyeti ve gerekliliği hususunda tenbih ve izâhâtlar yapılmıştır.

İnsanoğlunun gelişim ve tekâmülü için gerekli ve faydalı olan her ilim dinin gereği olarak teşvik edilmiştir. İlim insanoğlunun tekâmülü için olmazsa olmaz dinamiklerden birisidir. Ayet ve hadislerdeki ilim öğrenmenin zarûriyeti konusunu fehmedip içselleştiren sahabe ve daha sonraki dönemlerdeki İslam âlimleri tarafından, ilim ve bilime dair çok önemli çalışmalar insanoğlunun hizmetine sunulmuştur.

İslam geleneğinde ilimler, genel olarak naklî (şer'i/dînî) ve aklî (felsefi/hikemî) olarak ikiye ayrılmıştır. Fıkıh, tefsir, hadis, tasavvuf gibi ilimler naklî/şer'i sınıflandırma içerisinde yer alırken aklî ilimler, matematik, fizik, metafizik ve siyaset gibi konuları kapsamaktadır.¹¹² Tasavvuf terminolojisinde ise ilim iki kısım olarak tasnif edilmiştir:

a.Şeriat İlmi: Kur'an, sünnet ve icmâ' dan müteşekkildir.

b.Hakikat İlmi: Allah'ı, O'nun Bir'liğini, isimlerini ve bunların hükümlerini bilmektir. Esasında bu marifettir. Marifet, Allah'ı isim ve sıfatlarıyla kalbî olarak tanımak ve bilmektir. İlmi marifet boyutuna ulaştıran şey ise içerdiği tasavvuf ilmidir.¹¹³ Bu meyanda ilim kelimesi ile marifet sözcüğünün hulasa olarak tanımını yapmak yerinde olacaktır.

2.1. İlim ve Marifet Kelimesinin Sözlük-Istılah Anlamı

İlim kelimesi Arapça bir kelime olup "ع - ل - م" / "a-l-m" kökünden türemiştir. Sözlükte "cehaletin zıddı, bilmek" gibi anlamlara gelmektedir.¹¹⁴ İlim, günümüzde genellikle "bilgi" ve "bilim" kelimelerinin muadili olarak kullanılmaktadır. Klasik sözlüklerde "bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, gerçeğe örtüşen kesin inanç (itikad), bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması, nesneyi olduğu gibi bilmek, nesnedeki

¹¹¹ İlhan Kutluer, "İlim", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/109.

¹¹² Kutluer, "İlim", 22/110.

¹¹³ Hülya Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş* (İstanbul: Ensar Yayınları,2015), 114.

¹¹⁴ İbn Faris, *Makâyisü'l-Luga*, 4/10.

gizliliğin ortadan kalkması, tümel ve tikellerin kavranmasını sağlayan bir sıfat" gibi değişik şekillerde tarif edilmiştir."¹¹⁵

Marifet kelimesi, yine Arapça bir kelime olup "ع - ر - ف" / " a-r-f " kökünden türemiştir. Lugatte ilim, irfan, bilmek¹¹⁶ manalarına gelse de terim anlamı itibariyle ilimden farklı bağlamlarda kullanılmaktadır. Marifet; aynı zamanda "irfan, kendini tanımak, salikin nefsinin bilmesi" şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹⁷

İlim ile marifet arasındaki farkın ne olduğu konusu öteden beri ihtilaf konusu olmuştur. Bu konuda çok fazla görüş beyan edilmiş olup birkaç tanesini zikretmek yeterli olacaktır. Kelabâzi, *et-Ta'arruf* adlı eserinde bu konu ile ilgili çok net açıklamalarda bulunmaktadır: 'Eşyanın zâhiri ile ilgili bilgilere ilim, eşyanın bâtını ve iç yüzünü keşfetmek suretiyle elde edilen bilgilere marifet, denilir', demiştir. Yani "zâhiri bilgilere ilim denilirken, bâtını bilgilere marifet; şer'i bilgilere ilim, tasavvufi bilgilere marifet; ake, nakle ve dış tecrübeye dayanan bilgilere ilim; keşfe, ilhama, sezgiye ve iç tecrübeye dayanan bilgilere marifet denilir"¹¹⁸

Kuşeyrî, marifet hakkında şu şekilde beyânatta bulunur: "Ulemâ lisanında marifet ilim anlamına gelir, onlara göre her ilim marifet her marifette ilimdir. Allah hakkında âlim olan herkes ariftir. Her arifte âlimdir."¹¹⁹ Marifet; vecd, ilham ve keşf yoluyla Allah, sıfatları, isimleri ve gayb âlemi hakkında elde edilen bilgidir. Marifet sahibi veliye arif denilmektedir. Bu sebeple marifet sûfilere mahsustur, zâhir uleması bunu bilemez. Tasavvufun bu yönü çok kıymetli olsa da amelsiz ve ibadetsiz bir tasavvuf mümkün değildir.¹²⁰

Marifet, yaşayarak, görerek deneyim ile elde edilen bir bilgi olup kaynağı kalp, ruh, sır, ilham ve keşiftir. İlmin kaynağı ise akılla istidlal, duyu organları, nazar ve nakildir. İlim genel marifet ise daha özeldir.¹²¹ Görüldüğü üzere ilim ile marifet arasında çeşitli farklar bulunmaktadır.

¹¹⁵ Kutluer, "İlim", 22/109.

¹¹⁶ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, 9/236.

¹¹⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 184.

¹¹⁸ Kelabâzi, *et-Ta'arruf*, 108.

¹¹⁹ Abdülkerim b. Hevazin b el-Kuşeyrî, *er-Risaletü'l Kuşeyrî* (Şam: Yamama, 2014), 398.

¹²⁰ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 24.

¹²¹ Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 221.

Sûfilerin ilme önem vermedikleri sadece keşf ve ilham yolu ile edindikleri vehbi bilgilere kıymet verdikleri ve cahil oldukları inancı oldukça yanlıştır. Bilakis mutasavvıflar ilme ziyadesiyle önem vermektedirler. İlme dair sûfilerin yazmış olduğu eserler ve birçok tasavvuf klasiğinde ilim için ayrılan müstakil bablar bu hakikati aşikar etmektedir. Zira "Allah'tan en çok korkanlar âlimlerdir."¹²² buyuran Cenab-ı Hakk'ın bu emrine kullar tarafından icabet edilmelidir. Allah'ı isim ve sıfatlarıyla tanımak, bilmek ve O'nun ahlâkıyla ahlâklanmayı şiar haline getiren sûfiler elbette ki öncelik olarak Allah'ın "âlim" sıfatıyla ahlâklanmayı önemsemişlerdir.¹²³

Seriyu's-Sakatî (ö.251/865) bu konuda şöyle buyurmaktadır: "Sûfide ki marifet nuru, takva nurunu söndürmez. Ondaki bâtni ilim, ayet ve hadislerin zâhiri manalarına zıt olmaz. Sûfinin sahip olduğu kerametler Allah'ın mahremiyet perdesini yırtmasına sebep olmaz."¹²⁴

"İslâm tasavvuf düşüncesinde marifet şeksiz bilgidir. Allah'ın (c.c.) birliğini tasdik etmenin yolu ise ilimdir. Marifete ulaşmanın yolu ibadet ve ameldir. Bunu öğrenmenin yolu da ilimdir. Kul, taat ve ibadetleri ile kalbini tasfiye/tezkiye ederek Allah'a yakınlaşır. Bu açıdan mutasavvıf için hem ilim hem marifet zaruridir. Allah'ın (c.c.) bir kulunun kalbine ilham ettiği bilgi, Peygamber'in (s.a.v) getirdiği nübüvvet bilgisiyle tenakuz halinde olmaz. Hakikat olarak beyan edilenler ilme muhalefet etmez. Şâyet kalbe gelen şey, nebevî bilgiye aykırı olursa ona uyulmaz."¹²⁵ diyen İbn Meserre (ö.319/931) de ilim ile marifetin birbiri ile uyumunu güzel bir şekilde özetlemektedir.

Mutasavvıflar bir yandan zâhiri ilimleri öğrenmeye önem verirken diğer yandan tasavvufun suretten çok sirete, kabuktan ziyade öze, zâhirden çok bâtına yönelik bir ilim olduğunu göz ardı etmemişlerdir. Zira tasavvuf bir kâl ilmi değil, hâl ilmidir. Bizatihi yaşayarak tadararak edinilen ruhi tecrübe ve sezgilerdir. Bu sebeple tasavvuf bir bâtn ilmidir. İbadet ve muamelâtta insan organlarına ait durumları ve

¹²² el-Fatır, 35/28.

¹²³ Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, 113.

¹²⁴ Kuşeyrî, *Risale*, 65.

¹²⁵ Mehmet Necmettin Bardakçı, *"Ebu Abdullah Muhammed İbn Abdullah İbni Meserre'nin Tasavvuf Düşünce Tarihindeki Yeri ve "El Münteka min Kelâm Ehli't- Tüka" Adlı Eseri"* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998)76,80.

uygulamaları inceleyen ilim dalı "fıkıh" iken ibadet ve muamelat anında kalpte cereyan eden riya, ihlas, huşu gibi manevi halleri ve olguları inceleyen ilme de "ilm-i fikh-ı bâtın" denilmiştir. Birçok ayet ve hadis bu duruma ışık tutmaktadır. İbadetlerin olduğu gibi ayet ve hadislerin de zâhir ve bâtın anlamları bulunmaktadır.¹²⁶ Bunun yanında dünya üzerinde yaşanan hadiselerinde hem zâhiri hem de bâtını bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de yer alan Hızır (a.s) ve Musa'nın (a.s) yolculuğunda meydana gelen olayların anlatıldığı ayette Hızır (a.s) diliyle; "...şimdi sana sabredemediğin şeylerin iç yüzünü haber vereceğim."¹²⁷ diyerek meydana gelen hadiselerde zâhirde aşikar olmayan bir de bâtını yönünün olduğuna işaret edilmektedir. Bu bağlamda, zâhirden ziyade bâtına önem veren sûfiler için ilim cevizin kabuğu, marifet ise içi hükmündedir. Ama yine de mutasavvıflar kabuğu bir kenara atmamış ve marifetin koruyucusu olarak ilmi baş tacı etmişlerdir. Sûfiler bir yandan ilmi baş tacı ederlerken diğer yandan da tasavvufun bir hâl ilmi olmasını daima ön planda tutmuşlardır. Bu minvalde hâl kavramı hakkındaki değerlendirme ve izâhâtları da zikretmek yerinde olacaktır.

2.2. Hâl Kavramı

Hâl kelimesi, tasavvuf literatüründe sıklıkla bahsedilen ve yer verilen önemli istilahlardan bir tanesidir. Tasavvufa hâl ilmi denilmesi de bu durumun bariz misallerinden biri olup hâlin ehemmiyetine işaret etmektedir. Hâl kavramı klasik kaynaklarda ve modern metinlerde bazen müstakil bir konu başlığı olarak yer alırken bazen de sûfilerin iç dünyalarında yaşamış oldukları tecrübelerin genel olarak adlandırılması suretiyle ele alınmıştır.

Hâl (حال) sözlükte "ح-و-ل " / "h-v-l" kökünden gelmekte olup " durum, oluş, bulunuş, değişim, dönüşüm, içinde bulunulan zaman, bir yerden başka yere taşınma, sene, kudret" ¹²⁸ gibi manalara gelmektedir. Hâl kavramının "yerleşme, konaklama" anlamına gelen "hulûl" / "حول" mastarının ism-i faili olarak geldiğini kabul eden

¹²⁶ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, 46-49.

¹²⁷ el-Kehf 78/18.

¹²⁸ Cürcanî, *et-Ta'rifât*, 81.

sûfîler de bulunmaktadır.¹²⁹ Genel olarak "havl" kökünden geldiğini kabul eden mutasavvıfların yanında "hulûl"dan türediğini kabul edenler de bulunmaktadır.

Tasavvufî bir terim olarak ise hâl, "kişinin temiz ve pak kalbine hiçbir kasti olmaksızın iradesi dışında Allah tarafından lütfedilen manalar ve umurlar"¹³⁰ olarak tanımlanmaktadır. Bunun içerisinde kabz, bast, hüzn, sevinç, muhabbet, şevk, neşe gibi rûhî durumlar yer almaktadır. Başka bir ifadeyle "hâl; kulun kasti, celp etme teşebbüsü, kazanma isteği olmadan kalbe gelen neşe-hüzn, rahatlık-sıkıntı, şevk-dert, heybet-heyecan gibi mânalardır."¹³¹ Kelâbâzi'ye göre ise hâl; kalbe gelen dînî his ve heyecanlar olup tasavvufun konusu içerisinde yer almaktadır.¹³²

Hâllerin kaynağının Mutlak varlık yani Allah olduğu tüm sûfîler tarafından dile getirilmektedir. İbn Arabî'nin bu bağlamda hâllere yüklediği anlam oldukça dikkate değer bulunmaktadır. Hâller, insanın iradesi dışında gelmekte olup insan hâli kazanamadığı gibi kendisinde zuhur eden hâli de değiştirememektedir. Bu minvalde İbn Arabî hâlleri doğrudan Allah'ın fiilleri olarak ele almakta, hatta Allah'ın Kâdir esmasının tecellisi olarak kabul ettiğini beyan etmektedir. İbn Arabî'ye göre hâller, hâlk âlemiyle mahdûd olan sâlikin Hakk ile irtibat kurması bağlamında önemli bir aşama olarak yer almaktadır.¹³³

Hâllerin cereyan ettikleri alan, insanın iç âlemi yani objektif alan (âfâk) ile mutlak yani Allah arasında yer alan enfüs diye tabir olunan sübjektif alandır. Sûfîler kalbi idrak ve üst düzey bilinç düzeyi olarak görmektedirler. Bu sebeple tasavvufi tecrübeler ve hâller kalbe ait olgulardır.¹³⁴

Tasavvuf psikolojisinde ise hâl iradenin kontrolünde olmayan duylara bağlı, öznel bir zihin durumudur. "Hâlet-i ruhiye olarak kullanılan günlük duygu değişimlerinin tasavvuf yolundaki şeklidir."¹³⁵ Hâller gelip geçici olması ve değişkenlik yönü ile seyr u sülûk yoluna girmemiş kişilerin yaşam döngüsü içerisinde

¹²⁹ Mehmet Demirci, "Hal", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/216.

¹³⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 31.

¹³¹ Kuşeyrî, *Risale*, 150.

¹³² Kelâbâzi, *et-Ta'arruf*, 143.

¹³³ Zafer Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 1 (2008), 161.

¹³⁴ Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış", 193.

¹³⁵ Ali Ayten-Sevde Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Sûfî kitap, 2017), 92.

hissettikleri duygu ve heyecanlara benzetilmektedir. Hâllerin insan iradesi dışında gelişmesi ile heyecan ve duygu gibi iç yaşantılarda hâkimiyet sağlanamaması bu benzetmeye örnek olarak sunulmaktadır. Ayrıca rûhî durumların peş peşe gelmesi ile hâllerin de birbiri ardınca gelmesi bu iki durum arasındaki ortak noktalara işaret etmektedir. Hâl ve günlük yaşamdaki duygu durumları birbirleri ile zâhiren benziyormuş gibi görünse de terim anlamındaki hâl ile benzeşmemektedir. Basit duygu durumları tüm insanlarda hatta hayvanlarda bile bulunmakta iken hâle muhatap olan sûfler ise ancak yüksek bilinç düzeyinde bu manalara erişebilmektedirler. Bu yönüyle hâllerin iç yaşantılar ile eşitlenerek bu derece basite indirgenmesi doğru bulunmamaktadır.¹³⁶

2.3. Hâlin Nitelikleri

Hâlin kaynaklarda ele alınma ve değerlendirilme yöntemleri kapsamında vasıfları, nitelikleri ve fonksiyonları üzerinde durmakta yarar bulunmaktadır.

2.3.1. Hâlin Değişkenlik/Geçicilik ve Değişmezlik/Kalıcılık Açısından Değerlendirilmesi

Hâlin farklı anlamlara tekâbül eden iki kökten gelmiş olduğunun kabul edilmesi bir takım farklı görüşler ve ihtilafların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu ihtilaf ve görüşler değişkenlik/geçicilik ve değişmezlik/kalıcılık özellikleri çerçevesinde gelişmiştir. "Havl" kökünden geldiği kabul edilen manaya göre hâl, değişkendir ve geçicidir. Çünkü "havl" kelimesinin temel anlamı bu minvaldedir. Bu kök bağlamında türediğini kabul eden sûflere göre hâl gelip geçici olan hisler, duygulardır.

Kuşeyrî bu durum için şimşek örneğini vermektedir. "Hâller şimşek gibidir. Eğer devamlı olursa bu hâl değil, nefsin sözü ve vesvesesidir." denilerek hâlin geçiciliği ifade edilmekte iken Ebu Osman Hirî'nin "Kırk seneden beridir Allah beni hiçbir hâlde ikamet ettirmemiştir ki ben o hâlden hoşnut olmayayım." sözü ile hâlin değişken olduğu vurgulanmaktadır.¹³⁷ Aynı zamanda bu söz ile Kuşeyrî rıza kavramını hâle dair olarak ele almakta ve hâlin devamlı olduğunu dile getirmektedir. Kuşeyrî de

¹³⁶ Erginli, " Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış", 176.

¹³⁷ Kuşeyrî, *Risale*, 123.

hâllerin devamlı olduğunu söyleyen sûfiler gibi hâllerin devamı olmadığını düşünen kimselerin seyr u sülûk yolunun başında olan salikler olduğunu beyan etmektedir. Onlara gelen manalar "levâih" ve "bevâdih" adı verilen varidâtlardır. Bu durumda rızanın başlangıçta olanlar için makâm, sonda olanlar için ise hâl olduğunu beyan etmiştir. Sâlik gayret gösterip çabalayarak bidayette makâmı elde etmekte nihayette ise ona rıza hâl olarak sunulmaktadır. Kuşeyrî, Muhasibî'nin hâllerin devamlı olması gerektiği görüşünü rıza kavramı ile açıklamıştır. Muhasibî'ye göre şevk, muhabbet ve üns gibi hâllerin devamlı olması gerekmektedir. Zira muhibbin muhabbeti devamlı olmazsa muhibb olamaz, şevk kesilirse şevk sahibi şevkini yitirir. Bu noktada Kuşeyrî "hâlde sebât yoktur." söyleminde bulunan Cüneyd-i Bağdadî ile hâllerin devamlılığını savunan Muhasibî'nin tezat olan iki görüşünü mezcetmekte ve uzlaştırmaktadır.¹³⁸

"Hulûl" mastarından türetildiğini ifade edenlere göre ise hâl kalıcı ve değişmezdir. Hâli "Kalbe hulûl eden veya saf zikrin kalbe girmesini sağlayan ve yok olmayan şeydir" diye tanımlayan Serrâc, hâli kaybolmayan bir durum olarak ele almakta eğer kaybolacak olursa hâl olmayacağını dile getirmektedir.¹³⁹

Bu durumda birinci manaya göre hâl değişip yok olurken ikinci manaya göre sabit ve devamlıdır. İbn Arabî de hâlin geçiciliğini ve parlayıp zâil olduğunu dile getirmektedir. Fakat Kuşeyrî gibi İbn Arabî de hâllerin devamlılığını ve kalıcı olduğunu beyan edenlerin de doğru kanaat bildirdiklerini ifade etmektedir. Hâllerin devamlı olmayacağını dile getiren sûfiler esasta isabet etmektedirler. Hâl, tecelli ederken bazen peş peşe aynı türden hâller gelmemektedir. Bu durumda sûfiler hâli değişen, yok olan bir mana olarak ele almaktadırlar. Bazen ise benzer hâller birbiri ardınca gelmektedir. Bu durumda da bunları aynı hâl zanneden sûfiler hâli yerleşen, kalan bir his/duygu olarak açıklamaktadırlar. İbn Arabî hâllerin kalıcı mı yoksa geçici olduğu noktasında ki bu ihtilafın kaynağını belirtmekte ve bu konuyu çözümlenmeye yönelik bir yol sunmaktadır.¹⁴⁰

¹³⁸ Yüksel Göztepe, "Hâl ve Makamın Analizine Yönelik İlk Girişimler", *C.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, 12/2 (2008), 411.

¹³⁹ Ebu Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, nşr. Hasan Kamil Yılmaz, (İstanbul: Altınoluk, 1996), 328.

¹⁴⁰ Göztepe, "Hâl ve Makamın Analizine Yönelik İlk Girişimler", 416.

İbn Arabî ve Kuşeyrî ile aynı görüşe sahip olan Bursevî'ye göre de hâl, kalbe düşünmeksizin gelen mana olup mütehâvvil ve müteğayyirdir. İçerisinde tarab, hüzn, kabz, bast, heybet, üns, zevk, keşf, müşahede, marifet ve emsalini barındırmaktadır.

"Hâlden murād bilā-te'emmül kalbe vārid olan ma'nādur, tarab u hüzn ü kabz u bast u heybet ü üns ü vecd ü zevk ü keşf ü müşāhede vü mu'āyene vü ma'rifet ve emşāli gibi. Velākin bu ma'nāların kimisi hāl ve kimisi me'āl-i aḡyār iledür. Meşelā zevk ü vecd bulunduḡdan şoñra tedericle ma'ārif-i İlähiyye ve küsü¹⁴¹ ve emşāli daḡı ḡuşūle gelir."¹⁴²

Hâli, günlük yaşam döngüsü içerisinde batan/yok olan güneş, ay ve yıldız benzeten müellif, makamların ise kalıcı olduğunu ifade etmektedir.

"Hāl dinildi zīrā müteḡavvil ü müteḡayyirdür ya'nī şifāt-ı nefşāniyye ve hey'āt-i ḡabī'iyye zuhūri ile zā'il olur. Şems ü kamer ü nücūm gibidür ki āfil ü ḡāribdür."¹⁴³

Makam kavramı "sözlükte 'ayaküstü durulacak yer, ikametgâh, mertebe, mevki' gibi anlamlara gelen makām kelimesi tasavvuf terimi olarak ahlāk ilkeleriyle sülûkün mertebelerini, velîlerin kabirlerini veya sembolik türbelerini ifade etmektedir."¹⁴⁴ Hâl ve makam arasındaki karşılaştırma sūfîler tarafından genellikle yapılmakta olup bir kısım sūfîler hâller makamlardan sonra gelir demektedir iken bir kısmı ise makamların hâllerden sonra geldiği görüşüne sahiptirler. Kuşeyrî'ye göre makâm hâlin devamlı şeklidir.¹⁴⁵ Kelâbâzi'de hâllerin çalışıp çabalayarak insanda makâma dönüşüp kalıcı olabileceğini belirterek makâmın hâllerden sonra geldiğine işaret etmektedir.¹⁴⁶ Aşağıda ifade edileceği üzere müellifimiz de makamlara hâllerden sonra ulaşıldığını dile getirmektedir.

"Maḡām ise böyle degüldür. Ya'nī maḡām dinildi ki sâbit ü istiḡrârından ötüridür. Pes hāl-i insān devām üzerine olsa maḡām dinilür. Kümmel-i ehlu'llāh gibi ki anlar maḡāmāt-ı seniyye erbābidur. Zīrā ḡālleri ḡayete irmekle tezelsülden ḡalāş olmuşlar ve şems-i ḡaḡkatüñ 'ale'd- devām tecellī bulmuşlardur. Tecellī, dā'imā ise

¹⁴¹ Metinde "küşûf" diye yazılmıştır. Noktası unutulmuştur. "Küşûf" olmalıdır.

¹⁴² Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 11a.

¹⁴³ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 11a.

¹⁴⁴ Süleyman Uludağ, "Makam", *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/409–410.

¹⁴⁵ Kuşeyrî, *Risale*, 55.

¹⁴⁶ Kelâbâzi, *et-Ta'arruf*, 144.

*ufûl u ğurûb gelmez ve nefis-i fâniye bir dahı evşâfına rücû' itmez. Nitekim necâs-ı tarh-ı ekber şahîh-i civânî ile tebdîl-i vasf idüp zerre istihâleden şöñra ol şıbg bir dahı müteğayyir olmaz. Olur diyenler haţâ itdiler ve hakâ'ikdan ğâfil oldılar."*¹⁴⁷

Bursevî, kelime manasından hareketle makam için "sabit ve istikrarlıdır." demektedir. İnsanda "hâl"i devam ederse buna "makam" denilir ki evliyâullahın kâmilleri gibi azîz makam sahipleri de gönül erbabıdır. Bu gönül erbabları olan kişiler de hâllerden sonra bir sarsılma olmadığı gibi hakikat güneşinin devam eden tecellileri ile nefsânî sıfatlardan arınırlar. Ve bu şekilde temizlenip halâsa erdikten sonra bu makam üzerine sabit kalmakta ve hâl değişimi olmamaktadır.

Bursevî makam sahipleri için ¹⁴⁸ " مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا " (Ölmeden önce ölünüz.) hadis-i şerifi mucibince amel ederek nefsi öldürüp ölümden ve nefsin sıfatlarından kurtulmuşlardır, diyerek onların tekrar ölmeyeceğini beyan ederek bu duruma mevt değil intikâl denmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴⁹ " الْمُؤْمِنُونَ لَا يَمُوتُونَ بَلْ يَنْقَلُونَ مِنَ الدَّارِ إِلَى الدَّارِ " (Müminler ölmezler, bir dünyadan başka bir dünyaya geç ederler.) hadis-i şerifi ile kastedilen mü'min kamil mü'mindir diyen Bursevî, intikâl görüşünü bu bu hadis ile delillendirmektedir. Aynı zamanda ¹⁵⁰ " وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتٌ " (Allah yolunda öldürülenlere ölümler demeyin.) ayet-i kerimesindeki Allah yolunda zahirî kılıcın yanında batınî kılıç ile ölenlerinde kastedildiğini ifade ederek onlara ölü diyenlerin hata ettiklerini ve edep sınırını aştıklarını kendi ifadeleri ile şöyle dile getirmiştir:

" Nazar eyle serve ki hazân nedür bilmez pes serv-i hakîkat nice olmak gerekdür. Nitekim bu ma'nâyı iş'âr ider. Şol hadîs-i şerîf ki gelür " مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا " ya'nî mevt-i fenâyı irâdî ile mevtden ve evşâf-ı nefsdan halâş olduğdan şöñra bir dahı mevt yokdur. Maqtûl bir dahı maqtûl olmadığı gibi meger ki mevt-i tabî'î ile mevt ola bu ise ehlu'llâh 'indinde mevtden 'add olunmaz belki aña intikâl dirler. Nitekim hadîsde gelür: " الْمُؤْمِنُونَ لَا يَمُوتُونَ بَلْ يَنْقَلُونَ مِنَ الدَّارِ إِلَى الدَّارِ " Bundan fehm olunur ki mü'min ile murâd mü'min-i kâmindür. Zîrâ muţlak, kâmile maşrûfdur ve bu ma'nâyı iş'âr idüp

¹⁴⁷ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 11a.

¹⁴⁸ İsmail bin Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, nşr. Abdulhamid bin Ahmed bin Yusuf el-Hindâvî (y.y: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 1/222 (no:291).

¹⁴⁹ Kaynağına ulaşılammıştır.

¹⁵⁰ el-Bakara, 2/154.

Kur'ānda gelir: ¹⁵¹" وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ " Ya 'nī fī-sebīli'llāh seyf-i zāhir ve seyf-i bāṭın ile şehīd olanlara meyyit ıtlāk olunmaz. Ve şühedā vü şiddīkine öldi demek terk-i edeb ve belki ḥaṭā-yı maḥzundur.¹⁵²

Bursevî, makâmât ehlini övmeye devam ederek onların ruhânî nimetler ve uhrevî ganimetlerden nasipdâr olduğunu ve berzâh âleminde ceset şeklinde mevcut olduklarını ifade etmektedir. Lakin insan-ı kâmil olanın sureti de aynı kemâlattadır. İnsan nasıl ki manasıyla mükerrerrem ve mükemmelse şekliyle de mükerrerremdir ki Hakk Teâlâ onun suretinde temessül eylemektedir. Salavat-ı şerifeler de kabirde Peygamber'e (sav) insan şekline girmek suretiyle takdim olunmaktadır.

Zirā anlar 'inde'llāh ḥayāt-ı ṭayyibe-i bâkiyye ile ahyādur. Bu ma'nādan na'im-i rūḥānī ile mütena'im ve ganā'im-i uhreviyye ile muḡtenimlerdür. Ve anlaruñ ervāḥı için berzahda şekl-i cesed vardur. Zirā insān ma'nāsıyla mükerrerrem oldığı gibi şüretiyle daḥı mükerrerremdür. Anuñçün Ḥaḡḡ Te'ālā temessüli insān şüretinde vākī' olur. Nitekim Cenāb-ı Nübüvvete şābb-ı emred şüretinde temessül eyledi ve şalavāt-ı maḡbüle daḥı kabrde şüret-i insānda teşekkül idüp maḡbūr ile müste'nis olsa gerekdür."¹⁵³

2.3.2. Hâlin Sözlük ve Terim Anlamı Açısından Değerlendirilmesi

Hâl sözcüğünü bazı sûfiler sözlük anlamı dahilinde ele alırken bazıları ise terim anlamı bağlamında kullanmayı tercih etmişlerdir. Esasında sözlük anlamında olan hâl ile terim olan hâlin anlam örgüsü içerisinde ayrılmaz bir bütün olduğu söylenebilir. Klasik kaynaklarda yer alan hâle dair tanımlama ve tasniflerde de bu ayrıma gerek duyulmadığı görülmektedir. Aynı zamanda yapılan değerlendirmeler içerisinde hâlin, lügat ve terim anlamı olarak çelişkili olmayıp bilakis örtüştüğü ve zaman zaman anlam geçişleri olduğu gözlemlenmektedir.¹⁵⁴

Hâl kelimesini sözlük anlamı yani kişinin iç dünyasında yaşadığı tüm duygular olarak ele alan sûfiler diğer disiplinler ile ortak bir zeminde buluşmaktadırlar. Terim anlamı ise daha özel bir anlama haiz olup mutasavvıflarla sınırlı kalmakta ve sûfilerin

¹⁵¹ el-Bakara, 2/154

¹⁵² Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 11b.

¹⁵³ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 11b.

¹⁵⁴ Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış", 156.

derunî tecrübelerini yansıtmaktadır.¹⁵⁵ Bu konuda Gazalî hâli tüm insanların yaşamış oldukları duygu durumları olarak ele almaktadır.¹⁵⁶ İbn Arabî de hâli daha genel bir manada tüm mahlûkât âlemine yaymaktadır.¹⁵⁷ Tasavvuf alanında söz sahibi olan her iki sûfî de hâli sözlük anlamı olarak ele almaktadır.

Lügat anlamı olarak hâl, tüm insanlığın iç yaşantılarını kapsayacak şekilde değerlendirilirken terim anlamı olarak ise sûfîlerin manevi anlamda yükselme çabası dahilinde ikram edilen ruhî durumlar olarak ele alınmaktadır. Şu hâlde sözlük anlamı ile ele alınan hâl, terim olan hâle bir basamak hüviyetindedir.¹⁵⁸

Bursevî de hâli klasik kaynaklarda ele alınmış biçimi ile tarif etmiş ve tasavvufa dair olan anlamları içinde barındırdığını dile getirmiştir. Bu da bizlere müellifimizin hâli terim anlamı dahilinde kullandığını göstermektedir ki şöyledir:

*"Hâlden murād bilā-te 'emmül kalbe vārid olan ma 'nādur, tarab u hüzn ü kabz u basṭ u heybet ü üns ü vecd ü zevk ü keşf ü müşāhede vü mu'āyene vü ma 'rifet ve emşāli gibi."*¹⁵⁹

2.3.3. Hâlin Vehbî Olması Bakımından Değerlendirilmesi

Hâl konusu içerisinde üzerinde durulması gereken bir diğer mesele hâllerin vehbî oluşu ile ilgili meseledir. Mutasavvıflara göre hâller mevâhib nev'indedir ki kişinin gayret ve çabası olmaksızın Allah tarafından ihsan edilmektedir. Makamlar kesbî hâller ise vehbîdir. Sühreverdî'ye göre hâl ve makamın hem kesbî hem de vehbî yönleri bulunduğunu ifade etmiştir. Makâmlarda kesb yani gayret ön planda tutulurken mevhibeler gizlenmiş, hâllerde ise vehbî oluş gündeme getirilmiş kesb yani çalışmak geri planda tutulmuştur. Oysa ki hâller her ne kadar vehbî olarak adlandırılrsa da bir yönüyle kişinin gayretine bağlı olarak gelmektedir. Dolayısı ile aynı zamanda kesbîdir. Zira sâlik, kalbinin hâllere hazır hale gelmesi için gayret göstermektedir. Sâlikin içinde bulunduğu hâli amel-i sâlihi belirlemektedir. Bu sebeple burada çalışmanın ve iradenin hâllere olan etkisi inkâr edilememektedir. Makamlarda da kesb ve çalışma yönü ön

¹⁵⁵ Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış", 154.

¹⁵⁶ Ebu Hamid Muhammed b. Ahmet el-Gazzâlî, *İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975), 44.

¹⁵⁷ Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış", 160.

¹⁵⁸ Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış", 163.

¹⁵⁹ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 11a.

plana çıkmış ve mevhibeler gizlenmiştir. Makamlar insanın çalışma ve gayretinin neticesi olarak değil Allah'tan gelen bir bağış-lütûf olarak kabul edilmektedir. Buradan hareketle makamlarda da mevâhib söz konusudur. Yani mevhibelerin etrafı kesb ile kuşatıldığı gibi kesbin çevresi de mevâhib ile sarılmıştır.¹⁶⁰

Sûfilere göre hâller amellerin mirası ve neticesidir. Kelâbâzî bu konuda "Hâller amellerin mirası ve sonucudur. Ameli sıhhatli olanlardan başka hâllere varis olamaz." diyerek önce amellere dair olan tevhid ve marifet ilmi öğrenilmesi gerektiğini beyan etmektedir. Sonra hikmet ilmi adımı verdiği öğrendiği bilgileri uygulayarak elde edilen ilme ulaşılmalı, daha sonrada gösterdiği gayret ve çalışmalar neticesinde havatır ilimlerine vasıl olunmalıdır. İşte bu mertebeye ulaşan sûfilere mahsus olarak hâl konusu gündeme gelmektedir. Salik gayret ve çaba göstererek kâlbini ne ölçüde saf hâle getirirse ihsan edilen hâller de o derecede saf ve ulvî olmaktadır.¹⁶¹ Bu noktada hâlin belirli bir bilinç düzeyinde olan sûfilere has olduğu söylenmektedir. Manevi anlamda orta veya ileri düzeyde olanların hâllere ulaşabileceği yolun başında olan mutasavvıfların ise henüz hâllere vukûfiyetleri olamamaktadır. Nitekim Kuşeyrî'nin "Vaktin müntehîlere, hâlin mutavassıtlara, nefesin de ruhlara mahsus olduğu" görüşü bu meseleye ışık tutmaktadır. Müntehî; tasavvuf yolunun başında bulunan, mutavassıt; orta seviyede yer alan, müntehi ise yolun nihayetindeki kişilere ait bilinç düzeylerine işaret etmektedir.¹⁶²

Şu durumda vakt, içinde bulunulan anı ifade etmektedir. Sûfilere "ibnu'l-vakt (vaktin oğlu)" denmektedir. Bu, içinde bulunduğu vakitte yapılması en hayırlı iş ne ise onunla meşgul olması gerektiği anlamına gelmektedir. Dolayısı ile vakt, sâlikin hâller için gerekli olan bilinç düzeyine ulaştıracak amelleri de içermektedir. Hâle vakt denilmesinin sebebi de gelen hâllere teslim olunması gerektiği hasebiyledir.¹⁶³

Bursevî'nin hâlin vehbî ve kesbî oluşu açısından yaptığı değerlendirmeler şu şekildedir.

¹⁶⁰ Göztepe, "Hâl ve Makamın Analizine Yönelik İlk Girişimler", 413.

¹⁶¹ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 97.

¹⁶² Kuşeyrî, *Risale*, 177.

¹⁶³ Kuşeyrî, *Risale*, 148.

"Hâl didükleri ma 'nā, a 'māl-i şālīha muḳābelesinde hibe-i İlāhiyyedür. Bu şol 'amel-i şālīhdür ki 'ıvāz u ecr talebine muḳārīn olmaya. Belki maḫzā Ḥaḳḳ rubūbiyyet ü i 'zām u iclāl-i İlāhiyye için olsa ve illā şāḫibi ecr ile ḳalır ve ḫālden bī-ḫaber olur. Zīrā ecīr olan kimse 'abd-i maḫz gibi degüldür. Bu sebebden ecīrūñ ücreti def' olunup ḳapudan redd olunur. 'Abd ise bāb-ı Mevlāda kalır ve Mevlā aña ni 'me'l-bedel olur ve bu maḳāmdan dimişler ki aḫvāl, mevāhib ḳabīlindendür. Ya 'nī 'ayn-ı minnet ve maḫz-ı cüddandur.¹⁶⁴

Hâl salih ameller karşılığında verilen ilahî durumlardır. Bursevî de bu konuya temas etmekle birlikte bir nüansa dikkat çekmektedir. Dikkat çektiği nokta, sâlikin ameldeki niyeti ve ulaşmak istediği amaçtır. Kul salih ameli işlerken ulaşmayı arzu ettiği şey ecir ve sığınma olmamalıdır. Bilakis amel-i salih Allah'ı ululamak ve ta'zim için olmalıdır. Ancak bu şekilde hâlis kul mertebesine ulaşılabilir. Aksi hâlde ecir ve mükâfat verilmekte ama hâlden bihaber olmaktadır. Hâlis kul ise Mevla'nın kapısında durur ve Mevla ona en güzel şekilde bedel olmaktadır. Haller ihsanlar kabilindendir. Yani cömertliğin ta kendisindedir.¹⁶⁵

"Maḳāmāt ise mekāsib-i maḳūlesindendür ki bezl-i mechūdla ḫuşūle gelir. Egerçi ḫaḳīḳatde naḫar olınsa eger velāyet eger nübüvvet ve eger sâ'ir maḳāmāt fazl-ı İlāhî ve iḫşāş-ı Raḫmāniyye müsnetdür."

Makamlar ise kazançlar nevindedir. Ancak bol bol çalışma ile elde edilmektedir. İster nübüvvet ister velayet isterse diğer makamlar olsun fazl-ı ilâhi ve rahmânî sezdirilmelere dayanmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere insan her ne kadar çalışarak makam ehli olsa da onun içinde gizlenmiş ilâhi lütuflar da bulunmaktadır.

2.4. İlm-i Hâl ve Ehl-i Hâl

Bursevî, hâli bilgisine ve kendisine sahip olanlar yani "ilm-i hâl" ve "ehl-i hâl" şeklinde iki kısımda incelemektedir. Evvelen ilm-i hâl ¹⁶⁶ طَلَبَ الْعِلْمِ فَرِيضَةً عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ "وَمُسْلِمَةٍ" hadis-i şerifi ile sâbit kılınmış bir farz olarak zikredilmektedir.

¹⁶⁴ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 12a.

¹⁶⁵ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 12a.

¹⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, Sünen-i İbni Mâce, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki (y.y. Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts),1/81, (no:224) " İlim öğrenmek her Müslümana farzdır."

İlm-i hâl lügatte 'davranış bilgisi' anlamında ıstılahta ise "inanç, ibadet, muamelât ve ahlâk konularından bahseden öz bilgiler" anlamına gelmektedir.¹⁶⁷ İlm-i hâl vakte bağlı olup onun içerisinde edâsı lazım gelen farzların ve vaciplerin türlerini öğrenmektir. Onun öğrenilmesi vaktin girmiş olmasına bağlıdır. Bu sebeple sûfiler "ibnül' vakt (vaktin oğlu, vaktin uşağı)" demektedirler. Zira hükm vakte tabidir. İlmihâli kemaliyle öğrenen kişinin imanı mütehakkık olacak ve bu şekilde ehl-i hâl olup ilm-i ilahiyyeye ulaşacaktır.¹⁶⁸ "أَطْلُبُوا الْعِلْمَ مِنَ الْمُهْدِ إِلَى الْخُدِّ" hadis-i şerifi ile kastedilen mana ilm-i ilahiyyedir' diyen Bursevî ilmihâl ile ilm-i ilahiyye arasında karşılaştırma yapmaktadır. İlmihâl mahdud ve muayyen iken ilm-i ilahiyyenin sınırı yoktur. Onun için mezîd-i talep ile emr vârid olmuştur.

¹⁶⁹ "وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا" ayet-i celîlesi ile tüm zamanlarda artması talep edilen ilim ilm-i ledünnîdir. Allah Teâlâ sonsuz olduğu gibi O'na ta'alluk eden ilim dahî sonsuzdur. Hükümler ve ilm-i ahkâm ise böyle değildir.

2.5. Hâl ve Kâl İliminin Sahihlik Açısından Değerlendirilmesi

Hâl ve kâl birincisi sahih/doğru olan ikincisi ise sakîm/yanlış olan olmak üzere iki türdür. Sihatli veya sakîm olmasını belirleyen temel kıstas, şeriate uygunluk ve sünnet-i nebevîyyeye tabi olmaklığıdır.

Sûfiler gerçek manada ve tam anlamıyla sünnete uymada en üst seviyede başarılı olanlardandır. Abdülvâhid b. Zeyd'e "Size göre sûfî kimdir?" diye sorulunca "Akıllarıyla sünneti tam anlamaya gayret eden, kalpleriyle ona bağlanan ve nefislerinin şerrinden de Cenab-ı Hakk'a sığınan kimseler, gerçek sûfilerdir." demiştir.¹⁷⁰

Kuşeyrî tasavvuf ve şeriatı birleştiren zat olarak nam bulmuştur. Bunun sebebi ise şeriatsız hakikat olmayacağı yönünde ki söylemidir. Kuşeyrî'ye göre "Allah'ın emri ile vâcip olması açısından her şeriat aynı zamanda bir hakikattir. Aynı şekilde her hakikatte bir şeriat. Şeriatle mukayyed olmayan hiç bir hakikat makbul değildir."¹⁷¹

¹⁶⁷ Hatice Arpaguş Kelpetin, "İlmihâl", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/139-141.

¹⁶⁸ Kaynağına ulaşılammıştır. "Beşikten mezara kadar ilim talep ediniz."

¹⁶⁹ el-Taha, 20/114.

¹⁷⁰ Şihâbüddin Sühreverdî, *Gerçek Tasavvuf (Avârifü'l-Meârif)*, nşr. Dilaver Selvi (İstanbul: Sistem Matbaacılık, 2005), 58.

¹⁷¹ Kuşeyrî, *Risale*, 176–177.

Amellerin kabul edilmesinde sünnete ve şeriate uygunluk olmazsa olmazdır. Aynı şekilde tasavvufun hem amelî yönü hem de nazarî yönü itibariyle sünnete ittiba ve şeriate uygunluk da oldukça elzemdir.

"Muhyiddin İbnu'l-Arabî'ye (ö. 638/1240) göre nebevî sünnet yüce bir makamdır. Sünnet, din üzerinde toparlanma, dinin uygulanması ve kendisinden ayrılmamız gereken bir yoldur. Sünnet, ona uyanları ve o yola sülûk edenleri Muhammedî makamların gayesi olan marifet, hâl ve tecellilere yükseltmektir."¹⁷²Müellifimiz de hâl ve kâlin sahihliği konusunda ki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Zübdetü'l-Makâl budur ki hâl ü kâl didükleri ikişer vech üzredür. Vech-i evvel hâli budur ki şahîhdür ve sâni sakîmdür. Ya 'nî kalb-i insâna vâfi' olan hâl eger iktidâyı şer'ü mütâbe 'at-ı Nebeviyyenüñ netîcesi ise şahîh ü maqbûldür. Ve illâ sakîm ü merdûddur ki nitekim rü'esâ-i hükemâdan Eflâṭun-ı İlähîde zevk ü hâl var iken anı dahı dâ'ire-i felâsifeye idhâl idüp levh-i kabûlden nâmını hakk ü tırâş ve tarîk-i halâletde olanlara yoldaş itdiler. Zîrâ o dahı sâ'ir felâsife gibi vâdî-i istibdâd tutup zimâm-ı emrini halka-i şer'a-bend itmedi. Ve enbiyâ vü evliyâ gitdüğü yola gitmedi. Binâ'en 'alâ-hâzâ fi-nefsi'l-emr tevḥîdi dahı olsa yine imâni yoḡdur. Zîrâ tevḥîdüñ zamân-ı fetretde gelenlere veyâ da 'vet-i enbiyâ irişmeyenlere göredür ve illâ zamân-ı enbiyâda gelüp mütâba 'at ile me'mûr olanlara mubâya 'adan ḡayrı tarîk yoḡdur ve şol ki kemâl-i rûḡânîdür mütâba 'atla maqbûldur.¹⁷³

Bursevî de bu hakikate yukarıda ki şekilde dikkat çekmiştir ki hâl ve kâl sahih ve sakîm yani doğru ve yanlış olmak üzere iki surette cereyan etmektedir. Kalbe gelen hâl eğer ki sünnet-i nebeviyye'nin koymuş olduğu kurallara uygunluk arz ediyorsa o takdirde makbul ve sahih olmaktadır. Merdûd yani reddedilen ve doğru olmayan hâl ise sünnete uymayan ve şeriate aykırılığı bulunan vâridlerdir. Nitekim hakimlerin reislerinden olan Eflâtun zevk ve hâl sahibi idi. Lakin enbiyânın yolundan gitmediği için tevḥîdi olsa dahi imanı yoktur diyen Bursevî, kalbe doğan hâlin sahih mi yoksa sakîm mi olduğunu bilmede hangi ölçünün kıstas kabul edileceğini kısa ve öz bir şekilde açıklamıştır.

¹⁷² Ferhat Gökçe, "Tasavvuf Geleneğinde Sünnet ve Sünnete İttiba", *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi*, 4/2(2018), 82.

¹⁷³ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 12b-13a.

Kâl ilmi içinde aynı şekilde sahihlik ve sakimlik değerlendirmesini yapan Bursevî bu durumu şu şekilde açıklamıştır.

*"Hâl u kâl dahı hâl u hâl gibidür. Anuñ dahı şahîh ü sakîmi vardur. Ya 'nî 'ulûm-ı zâhirede pesendide olan 'ilm nâfi 'dür ki 'akâ'id, a 'mâle müte'allıkdur. Zîrâ maķşûd-ı aşlî budur ve ma 'adâsı maķâşiddan hâricdür."*¹⁷⁴

Zâhirî ilimlerde ki sahihlik de sağlam bir itikada dayanmasından gelmektedir. Yapılan ibadetler işlenen ameller sahih bir itikada bağlıdır. Zira kâl ilminde asıl maksat budur. Ve bundan başkası amacın dışında kalmaktadır.

"Faydasız ilimden Allah'a sığınırım."¹⁷⁵ diye dua eden ve faydasız ilimden Allah'a sığınması gerektiğini belirten Peygamber'in (sav) yolunda gidenlerin de dünya ve ahiretlerini faydalı kılacak ilimleri öğrenmek için çaba sarfetmelidirler. İlim erbabları tarafından faydalı-gerekli olan ilimler ile mezmum-gereksiz ilimler sebepleri ile birlikte izah edilmiştir.¹⁷⁶

2.6. İlm-i Zâhir - İlm-i Bâtın

İnsanın duyu organları ile hareket etmesi, algılaması, beslenme, barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılaması gibi özellikler hayvanlarda da bulunmaktadır. İnsanı hayvandan ayıran temel nokta düşüncedir. İnsanoğlu, düşünce sayesinde geçinmenin yollarını bulmakta, diğer insanlarla yardımlaşmakta ve paylaşmaktadır. Yine düşünce ile toplum içerisinde yaşayabilmekte, Allah'tan gelen emirleri kabul etmekte ve peygamberlere uymaktadır. İnsan her zaman düşünme halinde olup bir an bile düşünceden ayrılamaz durumdadır. İşte ilimler de insanın bu düşünme özelliğinden doğmaktadır. İnsan düşünme melekesi sayesinde yeni bilgiler öğrenmekte, kavramakta ve hayatına geçirmektedir. Düşünce gücü sayesinde yeni şeyler öğrenmeye hırslı ve istekli olur. Bu şekilde hakiketlere yönelir ve zamanla bu durum artık meleke haline gelmeye başlar. Bu durumda da talim ortaya çıkar ki bu ilimlerin

¹⁷⁴ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 13a.

¹⁷⁵ İbn Mâce Ebû, *Sünen-i İbn Mâce* 1/92 (no:250).

¹⁷⁶ Bkz. Mezmûm İlimler Hakkında, Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, 1/77.

ilk adımı olarak sayılmaktadır. Dolayısı ile ilim insanoğlu için tabii bir durum ve dünya hayatı var oldukça sürececek bir sanat hüviyetindedir.¹⁷⁷

İlimler hakkında tarih boyunca çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Bunlardan birisi de zâhirî ilimler ve bâtinî ilimler şeklinde yapılan tasniftir ki zâhirî ilimler insanların duyu organlarından olan gözleri ile okuyup elleri ile yazdıkları ilimlerdir. Bu ilimler fâkihlere ve fetva ehline özgü olan ibadetler, adetler ve muâmelât ile ilgili genel hükümlerdir. İlm-i bâtin ise mücahede ve muhasebe ile riyâzete yönelen tasavvuf ehlinin o yolda edindikleri bilgi edinimleridir. Bu ilim başlangıçta sadece bir ibadet yolu ve usulü olsa da zamanla ilimler tedvin edilmeye başlayınca kitaplarda yazılan bir ilim olmuştur.¹⁷⁸

Ebu Nasr es-Serrâc, tasavvuf klasiklerinin ilklerinden olan *el-Lüma'* isimli eserinde bu konu ile ilgili şu açıklamalara yer vermektedir. Şeriat, dirâyet ve rivâyeti kapsayan bir ilim olup insanları hem zâhirî hem bâtinî amellere davet eden bir ilimdir. İlm-i bâtin; kalpte olan ve dille dışa aktarılamayan ilimdir. İlm-i zâhir ise; lisanla ile anlatılanlardır. Bu itibarla ilmi şöyle tanımlamak doğru olacaktır. İlim; zâhir ve bâtin özelliklerini taşıyan, kulu zâhir ve bâtin amellere çağırın şeriat ilmidir. Zâhirî ameller organlarla bağlantılı olan namaz, oruç, hac gibi ibadetler ile miras hukuku, kıyas gibi ahkam hükümlerini içermektedir. Bâtinî ameller ise tasdik, iman, kurb, vecd, kanaat gibi kalb ile bağlantılı olup manevi hâl ve makâmlardır. Zâhir ve bâtin amellerinden her birinin kendi içerisinde ilmi, fikhî, açıklaması yorumu ile birlikte Kur'an ve sünnetten delilleri bulunmaktadır. Daha net bir ifade ile ilm-i bâtin, bâtin organlarda meydana gelen amellerin ilmi iken ilm-i zâhir ise dış organlarda meydana gelen amelleri öğreten bir ilimdir. Dolayısı ile ilimde zâhir ile bâtin birbirinden ayırmak, soyutlamak doğru değildir.¹⁷⁹

İlim, Allah tarafından kalplere toplu bir şekilde inzal ve ikram edilmiştir diyen Sühreverdî'ye göre marifet; bu ilimleri birbirinden ayırmak, hidayet de; kalben onlara sahip olmaktır.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn Hadramî, *Mukaddime*, Çev. Halil Kendir (Ankara: İmaj Yayınevi, 2004), 2/601.

¹⁷⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/671

¹⁷⁹ Serrâc, *Lüma'*, 23–24.

¹⁸⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l- Meârif*, 12.

Aynı şekilde Gazâlî de ilimlerin tek bir köke bağlı olduğunu şu şekilde ifade etmiştir. Bütün ilimler bir ağacın gövdesinden çıkan dallar gibi birbirine merkezde bağlantılıdır. Kur'ân-ı Kerim'deki, "İyi bir söz, sağlam dalları semaya varan, Rabbinin izniyle her mevsim meyvesini veren iyi bir ağaç gibidir."¹⁸¹ ayeti bu konuya işaret etmektedir. İlim ağacının her bir dalı, kendi meyvesini beşeriyetin yararına bahşedecektir. Bu te'vilde dalların bağlandığı gövde tevhid'i simgelemektedir ki; Gazzâlî'nin bakış açısı da bu yöndedir. Dolayısı ile tüm ilimler tevhid'e bağlıdır ve dallardan biriyle ilgili olan bir kişi gövdeden bihaber olamaz.¹⁸²

Bu cihetten sûfiler ilimleri şereflerine ve gayeye olan nisbetlerine göre sınıflandırmışlar ve ilimlerin hepsini okuma gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu sebeple zâhirî ilimleri önemsemiş ve öğrenme yolunu benimsemişlerdir. Bu ilimle iştigal edenlere de hüsn-i teveccühle yönelmişler ve saygı duymuşlardır. Zira ilimler birbirine bağlı olup, nihai hedefe ve asıl maksuda götürmek için bir binek hüviyetindedirler. Sûfiler elbetteki zâhirî ilimleri talep edip okumuşlardır. Lakin sûfiler bu kısa dünya hayatında ehemmi olan ilmi tercih etmişlerdir. Ehemmi mühime tercih etmişler ve diğer ilimlerden de kendilerine kâfi gelecek kadarını okumuşlardır. Sûfilere göre ehemmi olan ilim ahiret ilmidir. Muâmele ve mükâşefe ilmidir. Muâmelenin neticesi mükâşefe, mükâşefenin gayesi ise Allah'ı bilmektir.¹⁸³

Müellifimiz Bursevî de hem zâhirî ilimleri hem de bâtinî ilimleri okuyup her iki alanda da yetkinliği bulunan âlim-mutasavvıflardandır. müellifimiz Gazâlî ile ilimlerin derece olarak en üstünü ve şereflişinin bâtin ilmi olduğu konusunda hemfikir olmuş ve eserinde ilm-i zâhîr ve ilm-i bâtin arasında ki farklara değinmiştir.

"Ehl-i zâhir haber-i mücerred söylerler ve el ağzından alup şatarlar. Şaydelânî gibi eczâ-i müfredde ve uşûl-i nebât ve cüz'ıyyât-ı hevâ'ic fîrûht iderler ve eţibbâ bunların müfredâtını terkîb idüp me'âcîn ü hubûb peydâ iderler. Fe-emmâ erbâb-ı bâtin 'ahberani Rabbî' dirler ve işi başdan tutarlar. Vücûd tağlarınıñ müştemil olduğı

¹⁸¹ el-İbrahim, 14/24.

¹⁸² Asiye Gül, *Kur'an'ın ve Tasavvufun İlme Verdiği Önem ve Kur'an'da İlm-i Ledün* (Elazığ: Fırat Üniv. S.B.E. Yüksek Lisans Tezi,2014), 128.

¹⁸³ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, 1/132.

uşûl-i esrârdan söylerler. 'İlm ü ma 'rifetlerin hayyen an hayyin ahz itmîşlerdür. Ehl-i rûsûm gibi meyyitin an meyyitin istifâde itmemişlerdür."¹⁸⁴

Bursevî, ehl-i zâhir ile ehl-i bâtın ilmi elde etme şekli üzerinden bir karşılaştırma yapmaktadır. Zâhir ehli kitaplardan okudukları bilgileri başkasının dilinden alıp söylerken bâtın ehli ise Rabb'lerinden aldıkları bilgileri aktardıklarını ifade etmekte ve bunun daha makbul olduğunu dile getirmektedir. Zâhirî ilim, bilmek-öğrenmek kuvvet ve kabiliyetidir. Bütün ilimler onunla tahsil edilmekte ve tüm kitaplar bu kuvvet ve kabiliyet sayesinde yazılmaktadır. Bu ilim duyu organlarımız ile elde edilen bilgidir. Kalbin içinden melekût alemine bir pencere açıldığı gibi cismânî aleme de bu beş duyu ile pencere açılmaktadır. Gönülden melekût alemine açılan pencerelerin iki delili vardır ki birisi salih rüya diğeri ise ilham yoluyla kalbe gelen düşüncelerdir ki yukarıda zikredilen "hayyen an hayyin" ifadesi bunu özetlemektedir. Yani bâtın ilimler duyular yoluyla değil melekût âleminde olan gönüle gelen bilgiler ile teşekkül etmektedir.¹⁸⁵

Öte yandan ise ilimlerin birbirleri üzerine fazileti ve üstünlüğü hususunda ise görüşünü şöyle dile getirmektedir.

"İlm-i zâhir ü bâtın nicedür? Ya 'nî biribiri üzerine fazl u ruçhânî nedür? Cevâb budur ki 'ilm-i zâhir 'ilm-i bâtından nâfi' olanuñ her biri kendi nefsinde ya 'nî mertebesine göre kemâldür ve 'ilm-i nâfi' ki mergûb-ı fîhdür ve muṭlaḳ 'ilm ki şîfât-ı İlähiyyedür. Anı ḥarc itmeñ."¹⁸⁶

İlimlerin hepsinin kendi mertebesi ölçüsünde kemâliyete sahip olduğunu ifade eden Bursevî, mutlak ilim olan sıfat-ı ilâhiyenin öğrenilmesi arzu edilen ve övülen bir ilim olduğunu da ifade etmektedir. İhyâu Ulûmu'd-Dîn'de ilimlerin birbirlerine üstünlüğü şu şekilde açıklanmaktadır:

"Süfyân-ı Sevrî,(ö.161/778) zâhirî ilimlerde imam iken " Bu ilm-i zâhirin ahirete bir kârı yok" dermiş. Oysa ki gereği ile amel edilen ilim ehlinin şeref sahibi olduğu noktasında görüş birliği bulunmaktadır. Allah'a yakınlık için fikhî konularla

¹⁸⁴ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 8b.

¹⁸⁵ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmet el-Gazzâlî et-Tûsî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev. Ali Arslan(İstanbul: Tüz Ofset,1992), 24.

¹⁸⁶ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 13b.

alâkadar olmak doğru değildir." Şeref kalp ve uzuvlar ile yapılan ameldedir. İlimler ayrı gibi görünse de veya dünyevî ilimler-dînî ilimler olarak sınıflandırılrsa da zaman zaman birbirine karışmaktadır. Tıp tamamen dünyevî bir ilim iken fıkıh hem dünyaya hem de ahirete aittir. Zira Allah'ın hükümleri uygulanmaktadır. Eğer tıp ilmi olmasa insanlar hastalıkları sebebi ile ebediyete irtihalleri ihtimali bulunmaktadır. Bu vechi ile mühimdir. Fıkıh ilmi ise Peygamber'den(sav) öğrenilmesi bakımından şer'i ilimdir ve şerefini oradan elde etmektedir. Sözün özü fıkıh ilmi tıp ilmine üstünken ahiret ilmi de fıkıh ilmine üstün görülmektedir.¹⁸⁷ Tüm bunların yanında ahiret ilmine talip olan sûflerin niçin ayıplandığını müellifimiz şu şekilde açıklamıştır.

"Nitekim ba'z-ı cehele-i mutasavvıfadan şâdir olmuşdur cehl-i 'azîmdür ki şâhibinüñ Hağdan bî-ğaber olduğına dâlldür ve bu maķûle[y]i redde ħâcet yokdur. Zîrâ ħahr-ı İlâhî anı redd itmiş ve ħazâne-i cehâlet olan sînesine urmuşdur ve 'ilm ħicâbdur didükleri cehlden ħicâba maħmûldür ve daħı ħayr-ı ma'ânî-i şaħîħesi vardur ki ba'z-ı âşârımızda mübeyyendür. İşte ehl-i taşavvufuñ elsine-i 'avâmda medħûl oldukları bu maķûle medħûl âdemlerüñ tarîķa duħûlı iledür. Evvelâ enbiyâ vü evliyâ sülûk-ı şaħîħ üzerine cereyân itdükleri 'inde ulu'l-elbâb müteyakķındur ve erbâb-ı zâhirüñ medħûlleri daħı böyledür. Zîrâ bir nesne ki minhâc-ı selef üzerinedür anı inkâr iderler.¹⁸⁸

Cahil mutasavvıfların sadır olan büyük cahillikler bu ithama sebep olsa da tüm tasavvuf ehli aynı töhmet altında bırakılmamalıdır. Zira zâhir erbâbından da bu durumda olanlar vardır. Bunlar hem hâl sahibi olmayan hem de ilim öğrenmeyen bedbahtların işidir ki Gazzâlî, bu kişileri kimyânın altından iyi olduğunu ve kimyâdan sayısız altın elde edileceğini düşünen ve önüne altın hazineleri de gelse kimyâ olmadan işe yaramayacak diye elini sürmeyen kişiye benzetmektedir. Ne altını almakta ne de kimyâyı kazanmakta dolayısı ile müflislerden olmaktadır.¹⁸⁹

Lakin tüm ehl-i bâtın cahil mutasavvıflar ile aynı durumda değildir. Hatta ulemânın büyüklerinden de ehl-i tarikât olanlar bulunmaktadır.

¹⁸⁷ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, 1/56.

¹⁸⁸ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 13b.

¹⁸⁹ Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 31.

"Nazar eyle ki kibār-ı 'ulemādan niçeler ru'esā-i ehl-i tarīkatden ma'dūddur ki Hākīm Tirmīzī ve İmām Ğazālī ve Mevlānā Cāmī ve Şadre'd-dīn Konevī ve Necme'd-dīn Kübrevī ve Necm-i Dāye ve Kāşānī ve Fenārī ve emşālī gibi ve dimişlerdür ki erbāb-ı hakīkati taşdıķ ve 'ulūm-ı ilāhiyye i'tirāfdur ve illā sū'-i hātimededen hayf olunur. Pes bu maķūle erbāb-ı inkār Hakkı evliyāda bi-tarīķi't-ta'n çekdikleri kılıç yanumuza kalur dimesünler. Belki bir gün ser-seyf-i kaħr-ıla cigerleri rahne vü zaħmdār olur ve sinān-ı mu'āhaze ile yürekleri delinür ve ğırbāl şüretin bulur."¹⁹⁰

Evliyaya ta'n eylemenin Hakk'ın itābına maruz kalmaya sebep olduğunu ifade etmektedir. İlm-i zāhirde iyi derecede olanların bunu kemāl sebebi saymaları ama şeriatta kusurlu olmaları sebebiyle ilimlerden yeterince faydalanamadıklarını anlatmaktadır.

"Ekşer 'ulemā 'imleriyle müntefi' olmazlar ve bu a'şāruñ tenezzüli ĥod lisān u kaleme gelmez. Zīrā 'ulūm-ı resmiyyede mütefennin olmađı kemāl-i zā'id 'add iderler. Ma'a-hāzā şerā'ide kuşurları ehl-i kemāle rüşendür ve ehlu'llāh hakkında olan sū'-i 'akīdeleri bir kabāhat-i 'azīmedür ki zenb-i vücūddan a'zāmdur."

Ulemanın şeriatta ki kusurları kemāl ehline açıktır ve ehlu'llah hakkında ki kötü düşünce ve itikatları büyük günahlardan sayılmaktadır. Burada Gazzālī'nin zāhir ve bâtın erbābı için yapmış olduğu betimleme oldukça dikkat çekicidir. "Peygamber ve velilerin keşfi kimyaya benzemekle olup alimlerin ilmi de altına benzemektedir. Ekseriyetle kimya sahipleri altın sahiplerinden daha faziletlidir. Fakat burada ince bir hususiyet bulunmaktadır. Eğer bir kimse de yüz altın edecek kadar kimya bulunmazsa o zaman bin altını olan daha faziletlidir."¹⁹¹ Yani ilm-i bâtın erbābında hakikatler ve hususiyetler bulunmazsa o takdirde ilim sahibi olan alim daha efdal sayılmaktadır. Bursevî, ilm-i zāhir ve ilm-i bâtının arasında ki farkı başka vecihlerle açıklamaya devam etmektedir.

"Enbiyā vü evliyānuñ ru'yāsı kılet üzerinedür. Zīrā levh-i haťırdan naķş-ı şuveri silinmişdür. Ve haťt-ı fikr-i hayāli kalem-i a'lāyı ta'rīf ü tenzīl ile çalınmışdur.

¹⁹⁰ Bursevî, Zübdetü'l-Makāl, 13b.

¹⁹¹ Gazzālī, Kimyâ-yı Saâdet, 31.

Bu cihetden her kârda emr-i ilâhî ile 'ilm-i resmîniñ farkı burada zâhir olur. Zîrâ 'ilm-i resmî taşavvurât u efkâr üzerine mebnîdür ki bi-hasebi'l-gâlib haţâdur. İşâbet itdügi şüretde dahı işâbeti me'âlde zâhir olur, hâlde degül. İlham u keşf şarîh ise evvelen ve âhîren şavâbdur ve şâhibi 'indinde müte'ayyindür. Ehl-i efkâr ise muşîb oldukları mevâdde ile gâh olur ki delîllerini zann üzerine binâ iderler ve âhîr haţâ itdükleri mübeyyen olsa delîl-i âhîre rucû' iderler. Fe-emmâ 'ilm ol vaţtde kaţ'î olur ki anda rucû'a ihtimâl olmaya ve bu fıkra bu maķâmda işâret-i gaybiyye olup vârid olmuşdur ki " lehüm dâr ve lenâ deyyâr." Ya'nî erbâb-ı zevâhir der-i dîvâra nazâr iderler ve gâh olur ki bî-fâ'ide şahâ'if nakş eylerler. Fe-emmâ erbâb-ı haķâ'ik deyyârı gözlerler, şâhibü'd-dârdur. Pes sultânı koyup der-i dîvâre baķanlar sultândan münteft' olmazlar. Dimişlerdür bi-tarîķi'l- mücâhede müddet-i kalîlede münkeşif olan 'ulüm-ı nâfi'a zamân-ı medîd tedrîsiyle hâşıl olmaz. Zîrâ tedrîs verâ-i 'akla tecâvüz itmez. 'Akl ise maķâl u bend ü hicâbdur. Pes ol tavruñ fevķında haķâ'ik ü 'ulüm-ı külliyye vardur ki keşfle ma'lûm olur. 'Ulemâ-i rûsümüñ munşifleri bu ma'nâyı inşâf u ikrâr itmişlerdür. Ekşeri hicâb-ı 'akılla maħcûb olup müdrekâtı ma'külâta kaşr itmişlerdür.

«192

Enbiya ve evliyanın rüyası nadirlik üzerinedir. Zira hafızadan suretlerin nakışı silinmekte ve hayal ve fikir hattı Kalem-i Â'la ile çizilmektedir. Rüyanın gaybî bir idrak oluşunun sebebinin İbni Haldûn şöyle açıklamaktadır; şeffaf bir buhar şeklinde ki kalbî ruh, et parçası şeklinde ki kalpten süzülerek ayrılır ve atar damarlar ve kan sayesinde tüm bedene yayılır. Bedende bulunan canlılık ve hareket kabiliyeti bu sayede gerçekleşir. Beden yorgun düşüp gece olunca beden diğer yerlerini terkederek kalpte ki merkezine çekilir. Bedende ki uzuvlar istirahate geçerler. Sonra kalbî ruh, insanda ki akleden ruhun bineğidir. Akleden ruh "emir aleminde ki" her şeyi zâtı ile idrak eder. Çünkü onun hakikati ve zâtı, idrak etmenin kendisidir. Burada salih rüya ile karışık rüya arasında ki fark zâhir olur. Hepsi uyku anında ki hayalde ki suretlerin görüntüleridir. Ancak aralarında ki fark şudur; sâdık rüya akleden ruhun (kendi aleminden) idrak ettiği suretlerin görüntüleridir. Karışık rüyalar ise, hayalin uyanırken hafızaya gönderdiği suretlerin görüntüleridir.¹⁹³ İşte ilâhî emir ve resmî

¹⁹² Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 22b.

¹⁹³ İbni Haldûn, *Mukaddime*, 2/682-683.

ilmin farkı burada ortaya çıkmaktadır. Zira ilm-i resmî düşünce ve fikir üzerinde ilerlemektedir. Fakat hakikât ehli ev sahibidir ki ev sahibini bırakıp duvar ve kapılara bakmaz. Aslolan ev sahibidir ki akıl buna bağlıdır, perdedir. Davranışların üzerinde hakikatler ve küllî ilimler bulunmaktadır. Bunlar ancak keşf yoluyla açığa çıkmaktadır. Bazı ulemâ-ı rusûm bu manayı ikrar etmişlerdir. Bazıları ise ilmi elde etmede keşf ve ilham yolunu tercih edenlere karşı olumsuz tutum ve davranışlar sergilemişlerdir.

Bursevî de bu şekilde keşf ve ilham yolunu tercih edenlere yönelik menfi söylemlerde bulunanları evliyânın enbiyâ varisi olduğunu dile getirerek uyarmış ve sert bir dille eleştirmiştir:

" Şol ma 'nādan ki evliyā vereşe-i enbiyādur ve vāriş ü mûriş minhu miyānında olan irtibāt ü ittisāl ma'lūmdur. El-ḥāşıl o maḳūlelerine müte'allık muḥibbleri kendileri gibi cūhelā olıcaḳ dāreynde ḳarīn-i cūhelā olurlar ve biz cenāb-ı nübüvveti ḫazarāt-ı aşḫābı ve sâ'ir erbāb-ı imānı severiz didükleri fā'ide itmez. Zīrā sū'-i i'tikād u 'amelleri ḳavllerini tekzīb ider ve Ḥazret-i Kelīme 'Aleyhi's-selām ḫitāb-ı ilāhide gelür ki " يَا مُوسَى هَلْ وَالَيْتَ لِي وَإِلْيَا قَطُّ وَهَلْ عَادَيْتَ لِي عَدُوًّا " Ya'nī evliyā-i ḫaḳḳa muvālāt ve a'dā-i ḫaḳḳa mu'ādāt üzerine olmaḳ ḫaḳḳ için olan 'ibādātuñ eḫḫalidür. Çünkü emr-ber-'aks olup mu'ādāt-ı evliyā ve muvālāt-ı a'dā vāḳi' ola. Böyle olan daḫı şāyeste olduḳı vech üzerine cezā'-i 'ameline ḫilāfi olur. Gel imdi evliyā lisānuñ ḫayrla al ve 'āḳıbetüñde raḫmet bul ve illā dā'ire-i ḡazabda ḳalursın ve belāñı bulursın ve belki imānsız ölürsin. Zīrā Allāhu Te'ālā evliyāsına buḡz idenlere ḡazab ider şol esedüñ şibline ta'arruz idenlere eşedd-i ḡazab u hücüm itdüḳü gibi. Nitekim ḫadīşde bu maẓmūn üzere vārid ü şādır olmuşdur. "194

Evliyalar enbiyaların varisidir ve vāris-mûris gibi irtibat ve ittisalleri malumdur. Mârifet ehline karşı olup evliyâyâ düşmanlık edenlere hem Allahu Teâlâ hem de Peygamber (sav) tarafından verilecek ceza ve ḡazab haber verilmekle beraber evliyânın hayırlı bir şekilde anılması öğüt olarak sunulmaktadır. Oysa ki ilim ruhanî bir rızık olarak insana ikram edilmektedir.

¹⁹⁴ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 24a.

"İlm ki rızık-ı rûhânîdür. Rızık-ı cismânî gibi tefâvüt üzerinedür ki kimi mahrûm ve kimi merzûktur. Dahı iki üç tabaka olur. Ednâ vü evşat u a'lâ hasebiyle bu tabakâtda mu'teber olan 'ilm-i İlâhîdür. Egerçi 'ilm-i resmî dahı tefâvüt üzerinedür. Anuñçün kimi 'allâme ve kimi mādündür ve kimi 'arrâf u 'ârif dahı böyledür. Tefekkür eyle ki 'âmme-i nâs degül ve belki havâşşuñ ekşeri taḥammül-i evliyâ kelimâtuñ fehm itmekden bile kâşırıldur. Fe-keyfe ki anuñ zevkından haber-dâr olup ol vechle taḫrîr ü tahrîre kâdir ola zîrâ bir kimesnenüñ bi-ḥaşbi'z-zevk menba'-ı maşdarına vâşıl olmadukça ol maḳâmdan kelâma âğâz olmaz ve illâ ḫaṭâ zuhûr ider ve anuñ ḫaṭâ oldığı ehl-i ḫâl 'indinde ma'lûmdur. Anuñçün ehl-i ḫâl olanlar ehl-i kâl olanlaruñ muzeḫrefâtına nazar itmezler. Zîrâ bî-rûḫ kâlib ve bî-ma'nâ şûret gibidür. Gel imdi cemî'-i esmâ-i ḫüsnâya mazhar olmağa sa'y eyle ki raḥmet-i 'âmme vü ḫâşşadan müstefîd olasın ve zâhir ü bâtında kemâl bulasın."¹⁹⁵

İlim ruhânî rızıktır ve tıpkı cismânî rızık gibi farklılık üzerinedir. Kimisi mahrum iken kimisi de merzûktur. İlimin taksimi ki üç tabaka halinde cereyan etmektedir. En muteber olanı ilm-i ilâhîdir. İster zâhir ilim erbâbı olsun ister bâtın erbâbı olsun herkese verilen ilim farklılık üzerinedir. Bu bağlamda ehl-i ḫâl olanlar ehl-i kâl olanların ilimlerine ruhsuz kalıp ve manasız şekillere benzediğini düşünüp itibar etmezler. Ehl-i rusûm da keşf ve ilhamı ilmi elde etme yolları arasında görmedikleri için ehl-i hâle iyi nazar etmezler. Oysa ki aslolan ilm-i ilahî de denilen ledünnî ilimdir.

"أَطْلُبُوا الْعِلْمَ مِنَ الْمُهْدِ إِلَى اللَّحْدِ"¹⁹⁶ Bundan murād 'ilm-i ilâhiyyedür. Nitekim kelime-i ibtidâ ve gâyetden mefhûmdur. Zîrâ 'ilm-i ḫâl didükleri mu'ayyen ve maḫdûddur. Fe-emmâ 'ilm-i ḫaḳâ'ika nihâyet yokdur anuñçün taleb-i mezîd ile emr vârid olmuşdur.¹⁹⁷

"Beşikten mezara kadar ilim talep ediniz." hadis-i şerifi mucibince ilm-i hakikatler artan bir istekle arzu edilmelidir ki bu tüm kelimelerin başlangıcı ilm-i ilâhî olup sonsuzdur.

¹⁹⁵ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 25b.

¹⁹⁶ Kaynağına ulaşılamamıştır. "Beşikten mezara kadar ilim talep ediniz."

¹⁹⁷ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 10b.

"*Qāle Te 'ālā* ¹⁹⁸" *وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا*" Pes şol 'ilmüñ ki cümle-i evkātde mezīdi maṭlūbdur, 'ilm-i ledünnīdür. Zīrā ma 'lüm celīl-i Ḥaḳ bī-gāyet olduğı gibi aña ta'alluḳ iden 'ilm daḳı bī-nihāyetdür. Ahkām ve 'ilm-i ahkām ise böyle degüldür. Bundan tenbīh vardur ki insān rūḥ ve cesedi ḥāmildür ki birinüñ gıdāsı 'amel ve birinüñ zevkī 'ilm ü ma'rifetdür. Bu yüzden efrād-ı ehl-i teklīfe lāzumdur ki 'ilm-i ahkām ve 'ilm-i ḥikmetüñ her birinden müstefīd ve zāhir ü bātından haberdār ve müstefiz ola. Ve eger bevāṭını inkāra düşerse ehlü'l-ḥād olur. Zīrā bevāṭın-ı lübāb u zevāhir kısr gibidür ki ikisi daḳı maḳāmında kemāl ve birbirine muttaşıl-ı ma'nādur. Pes kelām-ı İlähīyi bevāṭından ihlā itmek Cenāb-ı Ḳadri 'acze nisbet ve nuşha-i ḥaḳā'ika işbāt töhmetdür. Cenāb-ı Nebevīye cevāmi'ü'l-kelīm i'tā olunup feşāḥat ü belāgat ü me'ānīde gāyet-i ḳuşvāya bāliḡ olıcaḳ muḳtezā-yı kelām-ı ḳadīm nice olmaḳ gerekdür. Te'emmül olma"¹⁹⁹

İlm-i ledün, Hakk'ın katından gelen bilgidir.²⁰⁰ Mutasavvıflar zāhirî ve bātınî ilimlerin hepsinin Allah'tan geldiğine inanmaktadırlar. Peygamberlere vahiy yoluyla gelen bilgi, evliyaya ilham cihetiyle gelmektedir. Bunun için ilhama 'ilm-i ledün' denmektedir ki bu bilgi gizli ve mahremdir.²⁰¹

"Gazālî'ye göre de, ilm-i ledünne sahip olabilme, insanın; takvāsına, ihlāsına ve nefsiyle mücadele kabiliyetine göredir. Başka bir deyişle, insanın çeşitli riyāzet ve nefsi mücāhedeleri vasıtası ile his ve bazı bedenî kuvvetlerini zayıflatmaya çabalamasıdır. Bunlar zayıflayınca akli kuvvet artar, akıl cevherine ilahi nurlar dolmaya başlar ve bu gayretlerin sonucunda bilgiler meydana gelerek ilimler mükemmelleşir. İşte böylece ilm-i ledün sahibi olunur."²⁰²

İnsan, ruhu ve cesedi taşıyandır ki birinin gıdası amel diğzerinin gıdası ise ilm-i marifettir. Bu sebeple insanoḳlu ilm-i ledünne ulaşmak isterse hem ilm-i ahkāmından hem de ehl-i hikmetten yararlanmalı, zāhir ve bātından haberdār olmalı ve feyz almalıdır. Her ikisi de makamında kemāl ve birbirine bitişik manadadır. Bursevî, iki grup içinde düşünceleri aşrılıkları ve yapılan hataları zikrettikten sonra bu konu ile

¹⁹⁸ el-Taha, 20/114.

¹⁹⁹ Bursevî, *Zübdetü'l-Makāl*, 10b.

²⁰⁰ el-Kehf, 18/65.

²⁰¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 185.

²⁰² Gül, *Kur'an'ın ve Tasavvufun İlme Verdiği Önem ve Kur'an'da İlm-i Ledün*, 192.

ilgili son noktayı bu şekilde koymaktadır. En nihayetinde ulaşılması ve kavuşulması gereken ilim ilm-i ledünnî olup bunun yolu da zâhir ve bâtını birleşik kılmaktan ve her ikisinden de müstefid ve müstefiz olmaktan geçmektedir.

2.7. Bir Hâl İlmi Olarak Tasavvuf

Peygamber'in(sav) vefatından sonra ilmi sahabeden öğrenen insanlar "tâbiîn" ismi ile anılırken daha sonra ki dönemde gelenlerde "tebeu't-tâbiîn" adı ile müsemmâ oldular. Zaman geçtikçe insanlar arasında bir takım menfî duygular, arzular ve ihtiraslar baş gösterdi. Farklı gruplar ve oluşumlar ortaya çıkmaya başladı. Cehâlet ve bilgisizlik içerisinde insanların dünyaya ve dünyevî değerlere karşı ilgisi arttı. Bu olumsuz ortam içerisinde insanlardan bir kısmı salih amelleri, yüce halleri ve dinî emir ve yasaklara olan bağlılıkları ile ayrı bir fırka oluşturdular. dünya ve dünyevî değerlere karşı zühd hayatını ve uzleti tercih ettiler. Bu uzlet ve zühd hayatı

Seçmiş oldukları bu yaşamda kendilerine sahabe-i güzini örnek aldıkları için ehl-i suffaya benzer şekilde kimi zaman toplanıp kimi zaman yalnız kalabilecekleri mekanlar inşa etmişlerdir. Salih amel işleyip sadece Hakk'ın rızasını gözettikleri için bir takım güzel hallerin yaşanması ile bunu ifade edebilmek için kendi aralarında özsel bir dil geliştirmişler. Aynı zamanda bu halleri anlayabilmek ve anlamlandırabilmek için de kendi aralarında ıstılahlar geliştirmişlerdir. Daha sonra ki nesillere aktarımı ve yenilenerek gelişimi ile tasavvuf ilim dalları arasında yerini almıştır.²⁰³

İlk dönemlerde sadece tecrübî bir yaşantı olan tasavvuf sonraki zamanlarda kalemle yazılan ve okunan bir ilim hüviyetine bürünmüştür. Lakin tasavvuf her ne kadar kalemle yazılsa da hâller, makâmalar, keşf ve ilhâm yolu ancak yaşayarak icra edilebilecek deneyimlerdir. Bu sebeple tasavvuf bir hal ilmi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tasavvufun tanımı ve tarihçesi pek çok farklı suret ve biçimde açıklanmaktadır.

Sûfî ve tasavvuf teriminin nasıl ortaya çıktığı ve neden bu kelimelerin seçildiği hususunda bir görüş birliği bulunmamaktadır. Alimler tarafından pek çok görüş ileri sürülmektedir. Ses benzerliğinden dolayı "hikmet " anlamına gelen yunanca

²⁰³ Adem Çatak, *Şihâbeddin Sühreverdî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, (Ankara: Ankara Üniv. S.B.E, Doktora Tezi,2007),63.

"sofos"tan türediğini söyleyenler olduğu gibi hint veya israil mistisizmine dayandığını iddia edenler de olmuştur. Lakin İslam alimleri tasavvuf kelimesinin menşeinin islamî olduğunu ortaya koymuşlardır. Tasavvufun "arınmışlık, saflık, duruluk" anlamına gelen "safâ", "safvet" kökünden geldiğini söyleyenlerin yanında ehl-i suffe'yi örnek almaları sebebiyle ve sıkça bitki yemeleri nedeniyle bir çöl bitkisi olan "sufâne" kelimesine nisbetle sūfî denilmiştir, diyenler de olmuştur.²⁰⁴Sūfî kelimesinin "saff" kökünden türediğini iddia edenler de bulunmaktadır ki sūfîler Allah'a yakınlıkta ilk safta olurlar. Bu mana olarak doğrudur.²⁰⁵ Bir diğer görüş ise sūfîlerin giymiş oldukları "sûf"/"yün" kelimesinden türetildiğidir. Serrâc bu konu ile alakalı Kur'an-ı Kerim'den bir kıyas yaparak bu kökten türemesinin daha kabul edilebilir olduğunu ifade etmiştir. Allahu Teâlâ, kitabında Hz. İsa'nın ashabını giydikleri beyaz elbiseye nisbetle "Havâril" diye isimlendirmiştir. Sūfîlerinde giydikleri elbiseye işaret edilerek bu adla anılması da bu kabildendir.²⁰⁶ Ulemânın her biri, kendi meslek, bilgi ve görüşü nisbetinde tasavvufun ne olduğu sūfînin kim olduğuna dair açıklamalarda bulunmuşlardır.²⁰⁷ Bursevî de eserinde tasavvuf isminin tarihçesini şu sözlerle açıklamıştır:

*"Karn-ı evvelde 'imāme-bend-i şuhūd olanlara şahābe ve karn-ı şānīde kemer-bend-i vücūd olanlara tâbi 'în ve karn-ı şālişde mazhar-ı feyz-i vücūd olanlara tebe 'i tâbi 'în iplāk olındı. Ba 'de havāşş-ı ümmete 'ubbād u zühhād diyü nām virdiler. Ba 'de ehl-i bida' vü ehvā zuhūriyla ihtilāl-i hāl hāşıl olıcağ havāşş-ı ehl-i sünnet ism-i taşavvufla şöhretyāb olup ile 'l-ān bu nām-ı nāmī kaldı. Egerçi mutaşavvıfa miyānında ilhād u zendeğa çoğaldı ve on iki kısımdan ancak birine ehl-i sünnet dinildi."*²⁰⁸

Müellifimiz Kuşeyrî'nin tasavvuf tarihi ile ilgili bilgilerini esas alarak açıklamalarda bulunmaktadır.²⁰⁹ İlk çağda sahabe, sonra tâbiîn ve üçüncü asırda da tebeu't-tâbiîn ehl-i keşif idiler. Fakat onlara "sūfî" ya da "mutasavvıf" gibi özel terimler kullanılmamıştı. Bunun sebebi şudur ki Allah Rasulü'nün sohbetinde bulunmaktan ve

²⁰⁴ Reşat Öngören, "Sūfî" *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınevi,2009), 37/471.

²⁰⁵ Kuşeyrî, *Risale*, 367.

²⁰⁶ Serrac, *Lüma'*, 22.

²⁰⁷ Tasavvuf tanımları için bkz. Kuşeyrî, *Risale*, 367–371, Kelabâzî, *Ta'arruf*, 148, Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, 73–79.

²⁰⁸ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 14b-15a.

²⁰⁹ Bkz. Kuşeyrî, *Risale*, 95.

sahabe diye adlandırılmaktan daha saygın ve şerefli bir ifade yoktur. Daha sonra tâbiîn sahabeyle sohbet ederek tebeu't-tâbiîn de tâbiîn'in yolundan giderek bu şerefli isimler ile yâd edilmişlerdir ki başka bir isme gerek duyulması mümkün değildir. Bu sebeple o dönemlerde sûfi kelimesi veya bir benzerinin kullanılmasına ihtiyaç hissedilmemiştir. Sonra ümmetin seçkinleri çokca ibadet eden ve çokca zâhid olanlar anlamında "ubbâd" ve "zühhâd" ismi ile müsemmâ oldular. Zamanla bidât mezhepleri ortaya çıkmış ve her mezhep kendisinin hak olduğunu ileri sürmeye başlamıştı. Bunlar arasında "her nefeste Allah ile birlikte olma" hâlini koruyan ve gaflete düşmemeye çalışan bir zümre bulunmaktaydı. Bu fırka hak olan ehl-i sünnet idi. Ehl-i sünnetin ileri gelenleri, hicri 2. asırdan önce mutasavvıf olarak nam bulmuşlar ve günümüzde de bu isim ile anılmaya devam etmişlerdir.

3. KİTÂBET ve KALEM

İnsanoğlunun kültürel ve sosyal anlamda gelişimini sağlayan en önemli unsurların başında muhakkak ki dil gelmektedir. Allah tarafından ikram edilen ve diğer mahlûkattan insanı ayıran temel unsur da konuşma melekesidir. Bununla birlikte beşerin gelişimi konuşma ile olurken ilerlemesi ise yazma yani kitâbet ile sağlanmıştır. İlk çağlardan itibaren insanoğlu merâmını anlatmak, kendini ifade etmek ve irtibat sağlamak için yazıyı kullanmıştır. Bu durum bazen duvarlara taşlara resim çizmek suretiyle bazen bulunan tahta ya da deri parçalarına nakşetmek şeklinde olmuştur. Zaman içerisinde kâğıt, mürekkep, kalem gibi yazı ekipmanlarının icadı ile yazı yazmak bir sanata dönüşmüştür. Günümüze kadar uzanan ve hat sanatı adı ile meşhur olan bu yazı usulü birçok hattat tarafından icra edilip duvarları ve kitapları süslemeye devam etmektedir.

Öte yandan insanoğlunu mükemmel ve eksiksiz yaratan Allahu Teâlâ, kaleme ve yazı yazmaya dair pek çok ayet indirmiştir. Kur'an-ı Kerîm'de yer alan bir surenin isminin kalem olması kalemin üstünlüğüne ve yine aynı surede "Kaleme ve yazdıklarına andolsun."²¹⁰ buyurularak kaleme yemin edilmekte böylelikle onun önemini vurgulanmaktadır. Bir başka ayette ise kalemlerle yazı yazmayı öğretenin Allahu Teâlâ olduğunu beyan etmektedir.²¹¹ Peygamber'in(sav) hadis-i şeriflerinde de

²¹⁰ el-Kalem, 68/1.

²¹¹ el-Alak, 96/4.

yazı yazmaya dair pek çok rivayet bulunmaktadır. Tüm bunların ışığında müellifimiz olan Bursevî de yazı yazmaya, kaleme oldukça fazla ehemmiyet göstermiş ve muhtelif ilim dallarında pek çok eser yazmıştır.

Bunun yanında hat sanatının inceliklerini meşhur hattat Hafız Osman'dan öğrenmiş ve hattatlar arasında isminin zikredilmesini sağlamıştır. Bu kısa girişten sonra kitâbet konusu ile ilgili açıklamalara geçmek yerinde olacaktır.

3.1. Kitâbet Kelime ve İstılah Anlamı

a) Sözlük Anlamı: "Kitâbet" kelimesi Arapça bir kelime olup "ك-ت-ب\k-t-b" sözcüğünden mastardır. "fi'ale \فعالة" vezninde olup yazım sanatı²¹², yazmak, yazı ile tespit,²¹³ dikmek²¹⁴ anlamlarına gelmektedir. Ayrıca kitâbetle ilişkili olarak "el-keṭb" (الكتب); lafız ve kelimeleri nazım haline getirmek, icab, farz, yazı yazmak²¹⁵, "el-kitab" (الكتاب): toplu olarak yazılmış şeye verilen isim, Kur'an, Tevrat, Ümmü'l-kitab olarak bilinen Fatiha suresinin ismi,²¹⁶ kader, hüküm²¹⁷ anlamlarına gelmektedir.

b) İstılah Anlamı: Kitâbet kelimesi terminolojik anlamda da zamanla değişime uğrayıp pek çok farklı anlamda kullanılmıştır. Ali b. Halef el-Kâtib (ö.437/1046'dan sonra)"*Mevâddü'l Beyân*" isimli eserinde kitâbetin terim anlamını şu şekilde açıklamaktadır: "Kitâbet ruhanî ve cismanî bir sanattır. Ruhâniyetten kasıt, kâtibin yazacağı şeyleri kafasında tasavvur ederek zihninde birbiri peşine eklemesidir. Cismâniyetten murad ise kalemlle yazılan hattın sonucunda oluşan şekillerdir." Halef el-Kâtib'in yazım aleti olarak kalemi ele almasının sebebi, ruhâniyet ile cismâniyet arasında ki sınırı belirlemek istemesindedir.²¹⁸

Bir diğer tanımlama " ilk zamanlar deri parçalarının birbirine örülmesi, ilerleyen zamanlarda ise örfte harflerin birbirine çatılması eylemidir" şeklinde yapılmıştır.²¹⁹ Yine el- Kalkaşandî eserinde İbn Arabî'nin "yoksa gayba ait bilgiler

²¹² İbni Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/698.

²¹³ Ahmet Yücel, "Kitâbet", *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları,2002)26/81.

²¹⁴ Ali b. Ahmed Fezârî el-Kalkaşandî, *Subhu'l-Âşâ fi Sinaâti'l-İnşâ*,(Beirut: Daru'l- Kütübü'l-İlmiyye, ts.)1/81

²¹⁵ Muhammed bin Yakub el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhîṭ*,(Lübnan: Müessesetu'r-Risâle,ts)128.

²¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/698

²¹⁷ İbn Faris, *Makâyisi'l-Luğa*, 5/159.

²¹⁸ Metin Yılmaz, *İslam Kitâbet Dairesinin Doğuşu ve Gelişimi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Ünv. S.B.E, Yüksek Lisans Tezi 1998),2.

²¹⁹ Kalkaşandî, *Subhu'l-Âşâ*, 1/81

onların yanında da onu mu yazıyorlar"²²⁰ ayetinde geçen kitâbet kelimesine verdiği anlamın ilme taalluk ettiğini bildirmiştir.²²¹

İbni Haldun'a göre ise "kitâbet, nefiste ve akılda olan şeye delâlet etmek üzere kulak vasıtası ile işitilen kelimeleri gösteren harf biçiminde ki şekil ve resimlerdir."²²²

Kitâbet hakkında Bursevî de şu şekilde açıklama yapmaktadır.

*"Kitâbet san'at didiler. Zîrâ müdâvele-i yedle hâşıl olan 'ameldür. Hırfet andan e'ammdur. Meselâ bezzâze ehl-i hırfet dirler. Ehl-i şan'at dimezler ve hırfet ehl-i kesbe lâzım olan hâletdür. Celse vü ku'ûda gibi hırefdendür ki taraf ma'nâsınadır. Zîrâ ehl-i hırfet olan kimse kesb için bir taraf tutmaludur. Nitekim erbâb-ı şanâyî'vü hırefüñ her biri huşûş üzre bir çârsûda ve bir tarafdadur. Hattâ şahhâf-hâne bile başkadur. Ba'z-ı bilâdda eczâ ve mekâtib-i nüvisân için müstakîl mahall ta'yîn olunmuşdur. Nitekim belde-i Edirne'de meşhûddur ve şeref-i kitâbet için varrâklardan sâlyâne ahz olunmak memnû'dur. Zîrâ evrâk u aklâm u midâd-ı kitâbet 'ilm içündür. Şân-ı 'ilmüñ 'ulüvvindendür ki muşhâfi ve kütüb-i tefsîr ü fikh u tasavvufi bey'itmek meşrû' degüldür. Belki hediyye diyü def'olunup semen dahı 'aıyye niyetine ahz olunmak gerekdür. Cemî'-i hıdemât-ı dîniyye mukâbelesinde dahı fi'l-aşl ücret yokdur. Belki ecri âhirete te'hîr olunmuşdur ve dünyâda ahz olunan hediyye maķûlesidür."*²²³

Bursevî kitâbete sanat gözüyle bakmakta ve kitâbetle hemhal olanların da ehl-i sanat olduğunu ifade etmektedir. Yazı yazmak meslek/hırfet nev'inden değildir. Çünkü meslek, say ü gayret gösterip karşılığında bedel, ecir, ücret alınan bir olgudur. Kitâbet ise karşılığında ecir ve ücret alınan bir eylem değildir. Bazı beldelerde meslekler bir çarşı veya merkezde toplanmışken kitâbet ve ecza için ayrı mahaller oluşturulmuştur. Bu durum da yine kitâbetin meslek olarak görülmediğinin beyanıdır. Hatta Edirne şehrinde şeref-i kitâbet için yazım alet ve edevatından vergi alımı yasaklanmıştır. Zira kâğıt, kalem ve mürekkep ilim içindir. Tefsir, fikh ve tasavvuf kitaplarını satmak, yüce ilimlerin şanına yakışmayacağı için meşru değildir. Kitâbet işi ile alâkadar olanların ücret talep etmemesi ve ecrini ahirete bırakması gerektiğini

²²⁰ el-Kalem,68/47.

²²¹ Kalkaşandî, *Subhu'l-Âşâ*, 1/81

²²² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 580.

²²³ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 16a.

beyan eden Bursevî esasında tüm din hizmetlerinden ücret alınmaması gerektiğini ifade etmiştir.

Kitâbet ile aynı kökten gelen "mektep" kelimesi ile ilgili bilgilere de yer veren Bursevî açıklamalarına şu şekilde devam etmektedir.

"Mekteb didükleri aşlda kitâbet-hânedür. Zîrâ beyne'l-'Arab kitâbet-i kıillet üzerinedür. İllâ bu a 'şârda mekteb-i kırâ'at u kitâbetüñ mecmû'ı için vaz' olunmuşdur. Pes mekteb iktifâ bâbindandur. Zîrâ kırâ'at u kitâbet biri birini müstelzimdür. Kitâbet tahşîş-i 'izzet ü nedret içündür. Zîrâ şıbyânuñ degme biri kıabil-i şan'at-ı kitâbet degüldür. Egerçi fi'l-hamd okumak şânlarındandur."

Bursevî'ye göre mektep kitâbet-hânedir. Araplar arasında yazı yazmak fazla yaygın değildir. Şiir ve edebiyat alanında meşhur olsalar da şifahî yoldan ezberlemek suretiyle bu sanatı icra etmektedirler. Mektep kelimesi iktifâ bâbindan olup okuma ile yetinerek yazmayı eksiltmiş gibi görünmektedir. Oysaki kitâbet ve kıraât birbiri için gereklidir. Kitâbet, az bulunan izzeti tahsis içindir. İlim öğrenen kişilerden hepsi okumayı şanlı bir eylem olarak kabul ederken kitâbeti sanat olarak değer vermemektedirler. Bursevî de bu eserini hem okumanın hem yazmanın önemine vurgu yapmak için vaz ettiğini zikrederek bu konunun ehemmiyetine dikkat çekmiştir.

3.2. Arap Kitâbetinin ve Dilinin Doğuşu

Arapça tarihin en eski dillerinden birisi olmasına rağmen yayılışı Latince den sonra ikinci sıradadır.²²⁴ Günümüzde 22 ülkenin resmî dili olan Arapça, eski mısır dilini de içine alan Hâmî-Sâmî dil²²⁵ ailesi grubunun sâmi dili kolunda yer almaktadır. Bu dillerin isminin ispatlanmış gerçek bir genetik esası bulunmaktadır. Tevrât'ta yaratılış bölümünde, Hâmî-Sâmî kavimlerinin Nuh'un(as) Hâm ve Sâm isimli iki oğlunun soyundan geldikleri belirtilmektedir. Tevrât'ta geçen bu bilgiye dayanarak Sâmi-hâmî dilleri şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.²²⁶

Sâmi dili zamanla Aramca, Kenanca ve Arapça'ya dönüşmüştür. Bunların arasında Sâmi diline en yakın olan dil Arapça'dır. Çoğunluğun görüşüne göre dilin yayılma şekli şu şekilde cereyan etmiştir. Bâbil'den yayılan diller Maînîlere geçmiş,

²²⁴ Yılmaz, *Kitâbet Dairesinin Doğuşu ve Gelişimi*, 5.

²²⁵ Dil grupları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sejfidin Haruni, *Arap Dilinin Tarihi ve Arapça'da Diglossia Olgusu*, (Bursa: Uludağ Üniv. S.B.E, Yüksek Lisans Tezi 2010).

²²⁶ Haruni, *Arap Dilinin Tarihi ve Arapça'da Diglossia Olgusu*, 5.

orada Fenike yazısı kullanılmış, sonrasında Nebatilere oradan Hîre veya Anbâr ve son olarak Hicâz'a gelmiştir. Burada Kuzey ve Güney Arap Dili olarak ikiye ayrılmıştır. İslam'ın Kuzey Arap Dili olan Kureyş lehçesi ile inmesi üzerine yayılan Kuzey dilinin karşısında Güney Arap Dili bir lehçe olarak kalmıştır.²²⁷

Arap yazısının yazılması ile ilgili olarak el- Belâzûrî'nin(ö.279/892-93) tespitine yer vermek yerinde olacaktır. Murârir b.Mürre, Eslem b. Sidre, Âmir b. Cedîre isimli üç şahsın Bakka'da bir araya gelerek yazıyı buldukları görüşünü İbn Nedîm (ö.385/995) de desteklemiştir. Lakin bu olay burada zikredildiği şekilde yazının icadı olarak değil de Araplar arasında yazının ilk kullanımı şeklinde değerlendirilmektedir.²²⁸ Güvenilir İslam kaynaklarında beyan edildiğine göre Arap yazısı, Nabat ülkesinin bir bölgesi olan Havran'dan Anbar ve Hire'ye oradan da Dumetü'l-Cendel yoluyla Hicâz'a ulaşmıştır. Bu aktarımda yukarıda ismi geçen şahısların tesirleri bulunsa da yapılan kış ve yaz yolculukları da etkili olmuştur.²²⁹

Kitâbetin doğuşu ile ilgili bilgilere eserinde yer veren Bursevî'ye göre kitâbetin tarihçesi Âdem (as) ile başlamaktadır.

"Ka'bü'l-Ahbâr'dan nüvişte-i ehl-i ahbârdur ki Hazret-i Âdem 'Aleyhi's-selâm cām-ı işâm-ı ecell ve mülākāt-ı Hazret-i Bārī 'azze ve celleden üç yüz sene muqaddem cümle-i huḫūḫ lūgate vaz'-ı kalem idüp işâret kılmış. Ve taḫte'l-arz defn eylemiş idi. Ba'de ḫaḫḫ-ı remel İdrîse ve ḫaḫḫ-ı 'Arabī İsmâ'ıl 'Aleyhi's-selâma müyesser olup evveliyât ile şöhretyâb oldılar. Anuñla ilâ ḫaza'l-ân nâm buldılar ve ibtidâ-i qarâḫîs 'ale'l-taḫkîk Hazret-i Yūsuf-ı Şiddîk 'Aleyhi's-selâm ittiḫâz itmişdür. Zîrâ 'azîz-i Mıḫr olan Qaḫaḫfîr tarafından ḫazâ'in-i Mıḫr üzerine ḫaḫḫ ta'yîn olındukda zamân-ı kalilde Qaḫaḫfîr-i mezḫûra kalem-i mürekkeb-keşide ve iclâ-i reside oludukda melik-i Mıḫr melik olıcaḫ qarâḫîsi peydâ eyledi. Ve tedvîn-i defâtîr kıldı. Envâ'-i aklâma mâlik olup ders-ḫâne-i ḫikmetde 'ulûm-ı hendese vü ḫesâbı ta'yîn itdi. Bu sebebden tedâbir-i memleketden ekşeri anuñla gâyete yetdi. "Ba'de ḫazâi'l- vaḫar" mücibince zimâm-ı emri dest-i müdebbir-i ḫaḫîme virüp gitdi. İbtidâ-yı kitâbet-i Fârisiyye şâliş-i mülûk-ı Fûrs olan ḫahmûreşden kalmışdur. Ve nefsi-i kalemüñ vücûdı kadîmdür. Zîrâ cemî'-i

²²⁷ Yılmaz, *Kitâbet Dairesinin Doğuşu ve Gelişimi*, 11.

²²⁸ Yılmaz, *Kitâbet Dairesinin Doğuşu ve Gelişimi*, 7.

²²⁹ Yılmaz, *Kitâbet Dairesinin Doğuşu ve Gelişimi*, 10.

eşyâ Hazret-i Âdem'den muqaddem kârgâh-ı şun 'da tesbîh-i enâmil-i kudret olmuş idi. Velâkin ibtidâ dest-i İdrîs Nebî ile ma'mûr oldu ve kalem dîvât buldı."²³⁰

Müellifimiz yazının tarihçesinin Hz. Adem (as) ile Allahu Teâlâ'nın mülakâtından üç yüzyıl önce va'z edilip toprağın altına gömülmesi ile başlatmaktadır. Daha sonra Hz. İdris'e (as) hatt-ı remel, Hz. İsmail'e (as) hatt-ı Arabî'nin verildiğini ifade eden Bursevî, Yusuf (as) ile bu sürecin devam ettiğini beyan etmektedir. Hz. Yusuf, Mısır hazineleri üzerine hâfiz tayin edilince bunları yazı ile kayıt altına almış ve defter düzenlemiş, Mısır meliki olunca da hendese ve hesap ilimlerinin tedrisini temin etmiştir. Fars yazısının başlangıcı ise üçüncü Fars meliki olan Tahmures ile olmuştur. Arap yazısının başlangıcı ise İdris Nebi ile gerçekleşmiş ve kalem ile diviti İdris (as) bulmuştur.

Bursevî, Arap dilinin başlangıcı ve lugatler ile alakalı bilgilere de eserinde yer vermiştir. Lugatler arasında bir değerlendirmede de bulunan müellif arap dilinin önemini de zikretmiştir. Bunun yanında Türk dilinin de şeref ve üstünlük bakımından üstün olduğunu bir anekdot ile aktaran Bursevî'nin bu konuda ki izahatları dikkat çekicidir.

"Envâ'-ı luğat ebu'l-beşer Âdem 'Aleyhi's-selâm'dan lisâna gelmişdür ve hurûf-ı teheccî üzerine vürüd bulmuşdur. Egerçi uşûl-i aklâm on ikidir ki 'Arabî ve Farsî ve Süryânî ve 'İbrânî ve Hımyerî ve Yunânî ve Rûmî ve Kıbî ve Berberî ve Endulusî ve Hindî ve Sînîdür. Zîrâ ihtilâf-ı luğât ve ihtilâf-ı aklâm iktizâ ider. Nitekim 'Arab Allâh ve ehl-i Fars Hudâ ve Rûmî İşiyâ ve Ermenî İşfâh ve Efranağ Kerîtûr ve Türk Teşri diyü söyler. Ve her tâ'ife kendi luğatına göre yazar ve fazîlet lisân-ı 'Arabdudur. Velâkin zebân-ı Farsî aña ilhâk olunup ikisi lisân-ı ehl-i cennet kılınmışdur. Ve lisân-ı Türk bunlardan dündür ve garâ'ib-i ahvâldendür ki Âdem 'Aleyhi's-selâm cennetden vech-i 'arza hübütle me'mûr olduğu vaktde melâ'ike-i kirâm her ne maķûle luğatle ki huşûş-ı hubût için söylediler. Âdem anuñ hiç biriyle 'amel itmeyüp maķâmında karârdâde olcağ bu hâl ma'rûz-ı melek-i müte'âl kılınukda "lisân-ı Türkî ile emr idinüz" diyü hitâb-ı 'izzet vârid olup orada bir melek muvâcehe-i Âdeme gelüp "kalk" didükde âdem o sâ'at imtişâl-i emr idüp yirinden kalkdı. Ve me'mûr olduğu yire müteveccih oldu ve bundan lisân-ı Türkîniñ dağı şerefi

²³⁰ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 15a-15b.

bāhir olduğu zāhir oldu. Ve Türk'ün aslı Tātār'dur ve faşîh olan luğat-i Türkiyye hālā bilād-ı Rūmīde mütedāvil olan edādur. Ve ādemūñ bu luğate i'tināsında sūrr-ı İlāhī budur ki kalk lafzı kıyāmla emrdür. Kıyām-ı muṭlāk ise kıyām-ı kıyāmetdür. Kıyāmet ise küffār Tātār üzerine ve emşāline kopsa gerek bu cihetden bidāyetü'l-emr Türk ve nihāyetü'l-emr dahı Türk olur. Huşūşā āl-i 'Oşmān ki zūbdetü'l-mülūkdur. Lisān-ı Türkī ile tekellüm iderler. Ve anlaruñ devletleri ḥazret-i Mehdīye muttaşıl ve Mehdī ve 'İsā dahı zamān-ı āhırde zuhūr u ḥurūc u nüzūl itmekle kār-ı dūnyā gāyete rāci' vü a'til olur. Ve lisān-ı 'āmmede Türk maḥall-i zemde trād olunır. Bī-edeb ü gāliz ü ḥaşn ü nādānda müte'ammeldür. Nitekim meşhūrdur ki dirler "Türk eger monlā şod katleş" ya'nī Türke i'tibār yokdur. Her ne olursa olsun. Zīrā söz mollālīkda degūldür. Belki iz'āndadur ve muḳtezā-yı ḥāl üzerine cereyāndur ve edebāne müsta'meldür. Ve taḳrīri mezkūrdan fehmi olındı ki efdālū'l-aḳlām kalem-i 'Arabīdür. Nitekim efdālū'l-luğat luğat-i 'Arabīdür. Ve ḥaṭṭ-ı nesīh sā'irlerden ekmel ve imlāda ebyendür. Pes i'tibār ebyen ü evzahadur. Zīrā anda ḥarf ü kelimāta ta'zīm ziyādedür."²³¹

Bursevî, tüm dillerin Hz. Adem'e (as) öğretildiğini ve oradan zuhur ettiğini ifade ettikten sonra on iki dilden bahsetmiştir ki bunlar; Arabî, Farsî, İbranî, Süryânî, Hımyerî, Yunanî, Rumî, Berberî, Kıbtî, Endülüsî, Sînî ve Hindî'dir. Çeşitli milletler olmasının sonucu olarak çeşitli dillerde ortaya çıkmıştır. Her taife kendi lisanına göre yazmakta ve konuşmaktadır. Lakin fazilet lisan-ı Arap'tadır. Bursevî'ye göre Farsça'nın Arapça'ya ilhak olması ile o fazilet ve üstünlüğe Farsça da erişmiştir. Türk dili bu iki dilden "dün"dur diyerek Türk dilinin aşağı olduğunu ifade etmiş ama hemen ardından garip hallerdendir diyerek şu anekdotu zikretmiştir. Hz. Adem'in (as) cennetten yeryüzüne inmesi emrolunduğu zaman tüm dillerde yeryüzüne inmesi söylenmesine rağmen harekete geçmeyince melâike-i kirâm Allahu Tealâ'nın emri ile lisan-ı Türkî ile "kalk" diye buyurmuş ve bu emir üzerine Hz. Adem arza inmiştir. Türk dilinin yeryüzüne inme de ilk kullanılan dil olması bağlamında Bursevî, kıyametin Türk'ün aslı Tatar üzerine kopacağını dile getirerek bu dünyadan gidişte verilecek emirin de Türk dili olacağını beyan etmiştir. Kalk lafzı kıyam ile emirdir diyen Bursevî'ye göre bidāyeti'l-emr Türk dili ile olduğu için nihāyeti'l-emr de aynı

²³¹ Bursevî, *Zūbdetü'l-Makāl*, 2b.

dille gerçekleşecektir. Tüm bu yazılanların nihayetinde lugatlerin en faziletlisi Arap dilidir ve nesih hattı da diğerlerine göre mükemmel ve imlâda açıktır.

3.3. Kitâbet Sanatının İncelikleri

Kitâbeti sanat haline getiren muhakkak ki hat diye tabir edilen yazı çeşididir. Hat sanatı Arap diline ait harfler ile oluşturulan estetik ve sanatsal boyutu olan ölçülü ve güzel yazı yazma sanatıdır. Hat sanatı deyince akla Arap asıllı harflerle vücuda getirilen, sanatsal değeri olan yazılar gelmektedir. Her bir harf için mutlak güzellikleri, farklı istifleri ve büyüleyici yazım inceliklerini içinde barındıran bu sanat, 9.yy.da Türklerin İslam'ı kabul etmesi ile birlikte geleneksel sanatlarımız içerisinde yerini almıştır.²³²

Hat sanatının tarihçesine bakılacak olursa gelişmeye başladığı dönem Abbasiler devrine tekâbül etmektedir. Arap yazısı olarak ifade edilen bu yazım sanatı, İslamiyetin ilk yıllarında basit ve iptidai olarak kullanılmıştır. Bu yazıya da "mâkılî yazı" ismi verilmiştir. Zamanla köşeli ve keskin hatlarla yazılmaya başlanmış ve bu yazıya da "Kûfî Yazı " denilmektedir. Bu yazım şeklinin ilk kullanılmaya başladığı yere istinaden bu isim verilmiştir. İslam'ın ilk senelerinde ceylan derisi üzerine yazılan Kur'an-ı Kerim'lerin hepsi Kûfî yazı çeşidine örnek hüviyetindedir. Daha sonra 10. yyda İbni Mukle (ö.328/940) tarafından "Nesih" ve "Sülüs" yazı şekli icat edilmiştir. 11. yy. da İbni Bevvab (ö.413/1022) tarafından "Reyhânî" ve "Muhakkak" isimli yazı çeşitleri ile bu sanat yaygınlaşmış ve güzelleşmiştir.²³³

Son olarak ise yukarıda kısaca ifade edildiği surette ilk gelişimini tamamlayan hat sanatı, 13. y.y'da Yakut el-Mu'tasım'ın (ö.698/1299) yaptığı yenilikler ve dokunuşlar ile yepyeni bir çehreye bürünmüştür. Mu'tasım'ın yazı aletlerinin başında gelen kalem üzerinde yapmış olduğu iyileştirme ve tüm yazı çeşitlerini bir kaideye bağlaması ile Aklâm-ı Sitte (Sülüs, Nesih, Muhakkak, Reyhânî, Tevki', Rik'a) oluşmuştur. Hat sanatı uzun bir süre bu düzey üzerinde sabit kalmıştır. Günümüz de yaygın olarak kullanılan yazı çeşitlerinin hepsinin temeli bu altı çeşit yazıya dayanmaktadır.²³⁴

²³² Hasan Uyanık, *Hat Sanatının Kaynakçası* (Ankara: Gazi Üniv. E.B.E. Yüksek Lisans Tezi,2009), 1.

²³³ İbrahim Keleş, *Hat Sanatının Tarihi Geçmişi ve Hattat Adem Sakal'ın Türk Hat Sanatında ve Eğitimdeki Yeri* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2009), 5.

²³⁴ Keleş, *Hat Sanatının Tarihi Geçmişi*, 6.

Bursevî'ye baktığımız zaman türlü türlü bilgilerden oluşan anekdotlarla dolu olan eserinde hat sanatının tarihçesi ve gelişiminden de şu şekilde bahsettiği görülmektedir.

*"Envā'-ı luğat ebū'l-beşer Ādemden 'Aleyhi's-selām lisāna gelmişdür ve hurūf-ı teheccī üzerine vürūd bulmuşdur. Huşūşā luğat-ı 'Arabiyye yed-i mübarekesi ile bir kerpiç üzerine ketb olunup defn-i arz olmağla mürūr-ı eyyām huşūşā ki Tūfān-ı Nūh resmini mahve kār-gīr olmayup cedd-i Nebvī olan Hazret-i İsmā'ıl 'Aleyhi's-selām ve ceddānı muqarrer olmağla o münāsebetle eyādī-i 'Arabda hatt-ı kūfī didükleri resm-i ma'hūd zuhūr itdi. Ba'de İbn Mukle ve Yākūt-ı Muta'aşşımı ta'rībde içtihad-ı belîğ eyleyüp anlardan sonra dahı niçe hūtt-ı muhtelif hūdūş eyledi."*²³⁵

Tüm diller Adem'in(as) mübarek eli ile bir kerpiç üzerine yazılmış ve toprak altına gömülmüştür. Üzerinden günler ve yıllar geçmiştir. Nihayet İsmail(as) tarafından hatt-ı kûfî diye isimlendirilen şekli ile gün yüzüne çıkmıştır. Daha sonra İbn Mukle ve Yakût-ı Mu'tasım tarafından çeşitli hatlar ortaya çıkarılmıştır.

Hat sanatı bu süre zarfında Türk hattatları ve diğer İslam devletlerinde ki hattatlar arasında bu minval üzere yazılmaya devam ederken Amasyalı bir Türk olan Şeyh Hamidullah (ö.926/1520) tarafından hat sanatında yeni bir çığır açılmıştır. Hem yazım şekli hem de kaideler üzerinde ehemmiyetli yenilik ve değişiklikler yapan Şeyh Hamidullah ile hat sanatı Türk hâkimiyeti altına girmiştir. Şeyh Hamidullah'a "Kıblet'ül-Küttâb" denilmiştir ki onun sanatına yaklaşabilen nadir sayıda insan bulunmaktadır. Onun öğrencileri olan Hafız Osman ve Mustafa Dede onun yazım tekniklerini uygulamış ve oldukça da başarılı olmuşlardır. Selçuklu zamanında ve Osmanlı zamanında hat sanatı zirveye ulaşmıştır. Kitap yazısı olarak kullanılmayan ama el-Mu'tasım tarafından kaidelere bağlanan Sülüs yazı çeşidi Selçuklu ve Osmanlı'nın ilk dönemlerinde kullanılmaya başlanmış ve Celî Sülüs olarak cami süslemelerinde (Ayasofya ve Süleymaniye gibi) tercih edilmiştir.²³⁶

'Allah güzeldir, güzeli sever ' şiarı ve 'Güzel şeyler güzel kaplara konur.' düsturuyla hareket eden Müslümanlar hat sanatına ayrı bir değer ve önem atfetmişlerdir. Bu sebeple hat sanatını geliştirmek ve yaşatmak için üst seviyede çaba

²³⁵ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 2a.

²³⁶ Keleş, *Hat Sanatının Tarihi Geçmişi*, 6.

gösterip gayret sarf etmişlerdir. Padişahlardan âlimlere kadar pek çok kişi bu şerefli sanat ile hemhal olmuş ve bir nevi estetik ve resim yapma arzularını bu şekilde tatmin etmişlerdir.

Bursevî de "kitâbet sanattır" diyerek yazıya önem verdiğini ifade etmiş aynı zamanda kendisi de hat sanatı ile iştigal eylemiştir. Eserinde de hat yazımında kullanılan aletlerin yanı sıra hat sanatının tarihçesine de değinmiştir. Aynı zamanda hat sanatında besmelenin doğru yazım tekniklerinden ve Muhammed isminin yazımında ki inceliklerden de bahsetmiştir.

3.3.1. Besmele-i Şerif

Besmele, genel olarak hayırlı olan her işin başında Allah'ın adını anmanın özelde ise "Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla" anlamına gelen "بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ" /Bismi'llahi'r-rahmâni'r-rahîm" in İslam literatüründe yer alan isimdir. Neml suresinde ifade edilen Süleyman (as) ve Sebe melikesi Belkıs arasında cereyan eden mektup hadisesi²³⁷ ve Nuh Peygamber'in gemiye binmeleri için inanmayanları çağırırken²³⁸ bu kutlu kelimeyi kullanması besmelenin kadim bir geçmişe sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. İslamiyet öncesi dönemde bazen "bismi'l-lât-bismi'l-uzzâ" biçiminde putların ismi ile işlere başlamak suretiyle bazen de "Bismike Allahümme" yani Allah'ın adıyla lafzı kullanılmıştır. Müslümanlara ve Peygamber'e(sav) boycot maddelerinin yazıldığı evrakın başlangıcının bu kelâm ile yapılmış olması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.²³⁹

Neml Suresi'nde zikredilen Süleyman (as) ve mektup olayı ile Müslümanlar besmeleyle tanışmıştır. Peygamber (sav) de mektuplarına besmele yazarak başlamıştır. "Bismi'llâhi'r-rahmân'ir-rahîm" lafzı Kur'an-ı Kerim'de sure başlarında yazılmıştır. Fakat sureleri birbirinden ayıran ve kıraatin başında okunan besmelenin o sureye ait bir ayet olup olmadığı veya Kur'an'dan tam bir parça olup olmadığı hususunda İslam âlimleri ihtilaf içindedirler.²⁴⁰ Alak suresinin 2. Ayet-i celfesinde de "بِسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ"

²³⁷ Bkz. el-Neml, 27/30.

²³⁸ Bkz. el-Hud, 11/41.

²³⁹ M. Uğur Derman - Mustafa İsmet Uzun, " Besmele", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınevi, 1992) 5/532

²⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Berna Yörütken, „Abdülkerim Cîlî'nin Besmele Şerhi el-Kehf ve'r-Rakîm fî Şerhi Bismillâhirrahmânirrahîm (Ankara: Ankara Üniv. S.B.E Yüksek Lisans Tezi,2020), 4.

"Yaratan Rabb'inin adıyla" şeklinde besmeleye atıf yapılmıştır. Ayrıca pek çok hadis-i şerifte de besmelenin ehemmiyetinden bahsedilmiştir. Besmelesiz başlanan her işin bereketsiz olacağı, yemeğe besmele ile başlanması gerektiği, evden çıkarken besmele çekmenin gerekliliği gibi pek çok zaman ve mekâna müteallik olmak suretiyle besmele kullanımını teşvik edilmiştir. Müslümanlar "Allah'ın adıyla" anlamına gelen "Bismillâh" kelimesini tüm işlerinin başında zikrederek hayrı, bereketi, lütfu, yardımı ve rahmeti Allah'tan talep ve niyaz etmişlerdir. Bir yandan kendi ubudiyet ve acizliklerini ifade ederken diğer yandan âlemleri yaratan Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın da ulûhiyetini ikrar etmiş olmaktadır.

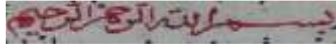

Türk-İslam kültüründe İslam dininin besmeleye tahsis ettiği önem ve anlam manidar bir karşılık bulmuştur.²⁴¹ Büyük hatipler sözlerine onunla başlamış, müstesna edipler ve müellifler ona eserlerinde yer vererek bereket dilemişlerdir. Besmele hattatlar ve müzehhiblerin elinde bir şahesere dönüşmüştür. Camiler onunla bezenmiş ve süslenmiştir. Hattatların en çok kaleme aldıkları sözlerin başında besmele gelmektedir. Farklı yazım teknikleri ve sanatsal icraların yapıldığı besmele, hala yazılmaya devam edilen bir kutlu söz hüviyetindedir.

Besmelenin nasıl yazılması gerektiğine dair birçok eserde bilgilere yer verilirken müellifimiz de sahih kaynaklarda bulunmayan ama meşhur olan besmeleyi yazmaya başlayan mübtedîlere nasıl yazılması gerektiğini öğreten bir rivayete yer vererek besmelenin yazım inceliklerine değinmiştir.

²⁴² أَلْقَ لِدَوَاةَ، وَحَرَفِ الْقَلَمِ، وَأَقِمِ الْبَاءَ، وَفَرَّقِ السَّيْنِ، وَلَا تُغَوِّرِ الْمِيمَ، حَسِّنِ اللَّهُ، وَمَدِّ الرَّحْمَنَ، وَجُودِ الرَّحِيمِ *Besmelede bâyi naşb itmek elif gibi şüretinde ta'vîr itmekdür ve sîni tefrîk dendânların birbirinden fark idüp âşikâre kılmakdur. Te'vîd mîmiñ gözini kör itmekdür. Ya'nî mîmi halka-vâr resm itmek gerekdür ki mehâbet ü revnağ andadur. Yoğsa muṭabbağ yazup kör itmemek gerekdür. İsmi Raḥmâni medd itmek nûni ḥasebiyledür ki imtidâd rahmete remzdür. Tecvîd-i Raḥîm mîmi cihetiyledür ki bu şekl*

²⁴¹ Bkz. Ali Can, "Ebu Saîd el-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu", *Dicle Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2012), 14.

²⁴² El-Kadı İyaz b. Musa b. İyaz b. Ümran, *eş-Şifa bi-Ta'rif Hukuki'l-Mustafâ*, (Umman: Darü'l-Feyha, ts.) 1/702. "Hokkaya lika (ham ipek) koy, kalemi usulüne uygun aç, besmelenin "b"sini dik yaz, "sin" harfinin dişlerini açıkça göster, "mim" in gözünü köreltme (kapalı yazma), Allah lafzını özenerek yaz, Rahmân kelimesinde mürekkebi tazele (veya keşide vererek uzat), Rahîm'i de güzelce yaz"

üzerine ki *haţf-ı neshle kitâb taḥrîr iderler.* *İşte mûcib-i hadîş-i şerîf üzre kitâbet-i Besmelede ta'zîm-i zâ'id budur. Bundan ğayrı olan eşkâlde her çend ta'zîm bulınsa daḥı bundan aşağadur. Nitekim ba'z-ı haţfâṭın bu resm üzerine daḥı yazarlar.* *Fe-emmâ bu resmde celâlede ser-fatḳdan ğayrı iş yokdur. Besmele-i evlâda vâkı' olan hâ-i celâlede ser-ratḳ ve şânîde ser-fatḳ vardur. Nitekim ba'z-ı âşârimuzda mübeyyendür ki bu maḥalle aña cây-ı tafşîl degüldür. Haţf-ı ta'lîkda eger celî eger haţf bu resm üzre yazılır.* *ve bunda sermedden ğayrı resm-i muḳayyed yokdur. Binâ'en 'alâ hâzâ bu şüret şekl-i şânî-i mezkûrdan edven olur. Garâ'ib-i âşâr ve 'acâ'ib-i aḥbârdandur ki ḥalka-i işnâ- 'aşerden 'Ömer İbn 'Abdu'l-'azîz Raḥmetu'llâhi Te'âlâ kâtibine dimişdür ki " Tavvil el-bâe ve ezḥur es-sînât ve devvir el-mûme" Ya'nî Besmelede sîn bir iken şîğayı cem'le îrâd eyledi. Eger murâdı 'Besâmil-i müte'addide ğöre cem' olsa yâ ve mîm daḥı cem' kılınur.' demek lâzım idi. Bu cihetden şürrâḥ-ı keşşâf-ı sinândan ki sinnüñ cem'idür. Dendân ma'nâsına sinânla ta'bîrini tevcîhde zâhib oldılar ki bundan 'ammda olan cüzz'î ism-i küll ile ta'bîr vardur ki mübâlağaya dâ'irdür. Güyâ demek oldu ki Besmelenüñ sinni izḥârda sîn gibi kıl. Ya'nî bir dendânı sîn gibi izḥâr eyle. Ve ba'zılar didiler ki senât diyecek yirde sînât didüği fa'âl vezni üzerine gelen muşâdere-i iltibâsdan ḥazer içündür. Süre-i Nebe'de vâkı' olan kezzâb lafzı ve bu iltibâsı def' için dimişlerdür ki dînâr aşında denâr idi teşdîd ile soñra ḥarf-i taz'îfüñ biri bâya ibdâl olındı. Nitekim Şihâḥ-ı Cevherî ve Ḳâmûsda muşarriḥdür."²⁴³*

Bursevî ilk başta bu konu ile ilgili rivayete yer vermiş, sonrasında da yazım örnekleri ile nasıl yazılması gerektiğini ifade etmiştir. Besmelenin Bâ'sını dikmek, Sîn'in dişlerini belli etmek, Mîm'i halkavarî yazmak, birleşik yazıp gözünü yok etmemek, ism-i Rahmân'ı yazarken Nûn'u uzatmak -ki rahmete işaretir- ism-i Rahîm'de ki tahvîdi yapmak besmelenin en doğru ve ta'zim içeren yazım şeklidir.

"Bu maḳâmdandur ki bir kimse ḥüsn-i haţf-la Besmele taḥrîr itse ehl-i cennet olur. Zîrâ celâle vesâ'ir esmâ-i ilâhiyyeye ta'zîmi müş'ir olur vechle kitâbet itmek ḥüsn-i haţfdur. Pes lisân-ı 'âmda ḥüsn-i haţf didükleri a'mel efrâdına maşrûfdur ki anda tebyîn ü tavzîḥ ziyâdedür. Ḥilâfi haţf-ı maḳarr-ı maḳ didükleridür. Ve meşhûrdur

²⁴³ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 16a-17b.

ki dirler "el-ḥaṭṭu mā-yetekarrāu" ya'nī okuncaḳ kadar mertebede olan ḥaṭṭ o fi'l-ḥuṭūṭdur ve andan aṣaḡısı ṣāḳıtdur. Kelāmda ḥaṭṭ-ı laḡvī gibi anuñçün laḡv didiler."²⁴⁴

Bursevî besmele yazan kişinin ehl-i cennet olduğuna dair rivayete de eserinde yer vermiş ve besmele ile ilgili yazmış olduğu şiirini de ekleyerek bir diğerkonuya geçiş yapmıştır.

3.3.2. Muhammed İsmi

Allah Teâlâ yaratmış olduğu mahlûkata doğru yolu göstermek için rahmet ve inayeti ile dinler, bu dinleri insanlara anlatacak peygamberler göndermiştir. Bu peygamberlerin sonuncusu ise rahmetelli'l-âlemîn olan Hz. Muhammed Mustafa'dır.(sav) Hatemü'l-enbiyâ olan Peygamber'e (sav) gösterilen sonsuz sevgi ve bağlılığın arkasında ilahî emir olsa da güçlü gönül bağı göz ardı edilmemelidir. Sahabenin "Anam babam sana feda olsun ya Rasulallah!" sözünde ki samimiyet ve sevgi ancak bu bağ ile açıklanabilir. Zira Peygamber'in (sav) de ümmeti için mübarek ağızlarından dökülen sözler de bu hissin karşılıklı olduğunu aşikâr etmektedir.

Müslümanlar bu sevginin tezahürü olarak kimi zaman naatlar yazmışlar kimi zaman kasideler oluşturmuşlar kimi zaman da resimler çizmişlerdir. Kuşkusuz ki hat sanatında da Peygamber'in (sav) isimleri, şemâili ve sözleri etrafında eşsiz sanat ve güzelliklerle dolu şaheserler ortaya çıkmıştır.²⁴⁵ Bu risalede müellifimizin değindiği konulardan birisi de Muhammed ismidir. Bu ismi oluşturan harflerle tasavvufî düşünce arasında bir bağ kurulmuş ve bu açıdan şöyle yorumlanmıştır.

"Ba'd-ez-â bu eṣnâda levḥ-i derûna mürtesim olan şuver ve belki ber-hevâ münteḳış olan eṣkâl pür 'iberdendir. Bu şekil ki budur. Mîm-hâ" ya'nī ism-

i Muḥammed med lafzını müştemildür. Zîrâ "mîm ḥâ" şüretinde mersûm olan "mîm" ile "dâl" ma'kûsdur yoḡsa "ḥâ" degüldür. Egerçi şüret-i

²⁴⁴ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 3a.

²⁴⁵ Muhittin Serin, "Muhammed" *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınevi,2020), 30/462.

hâdde görünür. Zîrâ eger "hâ" şûretinde mürtesim olsa "mîm" müte'ayyün olmayup "he" şekli kalur ve makşûd-ı tām olmaz.²⁴⁶

Muhammed isminin müsemma olan yazımı üzerinde değerlendirmeler yapan Bursevî, "م" ve "ح" nın müteşekkilinden oluşan suretinde ki yazımda "hâ" harfi gibi görünen şeklin esasında "hâ" harfî olmayıp "dâl" harfinin ma'kus (ters döndürülmüş veya aksetmiş) olduğunu ifade etmiştir. Eğer bunu "hâ" harfi olarak kabul edersek "mîm" harfî aşikar olmayıp "he" harfî şeklinde kalır ki bunun da kastedilen manayı karşılamadığını belirtmiş ve ma'kus ve gayr-ı ma'kus olan "dâl"lerin kapsadığı mana ve mefhumu şu şekilde açıklamıştır.

"Sırr-ı in'ikâs-ı dâl budur ki Muhammed ki Şalla'llāhu Te'ālā 'Aleyhi ve Sellem 'akl-ı evvel ve rûh-ı a'zam ve kalem-i a'lâdur ki vücûd-ı kâ'inât anuñla medd bulmuşdur. Bu imtidâduñ yüzi iki vechle mutaşavverdür. Biri a'lâdan esfele nazardur ki "dal" ya'nî dâl-i gayr-ı ma'kûs şûretidür ve biri dahı esfelden a'lâya dâ'irdür ya'nî dall-i ma'kûs şeklidür."²⁴⁷

"Dâl" harfinin yansımasının sırrı Hz. Muhammed (sav) ki O, akl-ı evvel, rûh-ı a'zam ve Kalem-i Â'lâdır. Kâinâtın mevcûdiyeti onunla(sav) döşenmiş ve serilmiştir. Bu imtidâd iki vecihle tasavvur edilmiştir.. Gayr-ı ma'kûs dâl yani harfi suretinde olan vech; a'lâ'dan esfele nazardır. Diğeri ise esfelden a'lâ'ya daırdır ki bu dâllin ma'kûs şeklidir. Bursevî bu konuya dair açıklamalarına şöyle devam etmektedir.

"Pes a'lâ ki kalem-i a'lâdur ve esfel ki mertebe-i insândur. Evvel ü âhîr yigirmi sekiz kızıl ya'nî levh-i esmâ vü şîfât üzerine yigirmi sekiz sâırdur. Velâkin ba'z-ı i'tibârâtla ziyâde vü noşşân dahı kabûl ider. Kalem-i a'lâdan eţvâr-ı ecsâm u şuver hasebiyle insâna gelince on bir sâırdur ve 'avâlim on sekiz biñ olmağ cihetiyle on sekiz sâırdur ve merâtib-i külliyeñ şüveriyye ve ma'neviyyesi i'tibârıyla yigirmi sekiz sâırdur. Hurûf-ı erba'a ve Fârisiyyeñ hurûf-ı 'Arabiyyeye inzimâmı mûcibince otuz

²⁴⁶ Bursevî, Zübdetü'l-Makâl, 19a.

²⁴⁷ Bursevî, Zübdetü'l-Makâl, 19a.

iki derece ve sâtırdur. İşte sutūr-ı evrāk bu münāsebātla taşīr olunmak şūver-i haķā'ika taṭbīķ ṭarīķıyla- dur ki ziyāde mergūbdur. Fe-emmā bu a'şārda fenni bu maķūle kalem-i a'lā ıutar. Varaķ-ı hayāli bu ḥesāb üzre mıstarlar ve ḥaṭṭı nesh-i māzīden çeker. Midādı feyz-i aķdesden medd ider. Dāl-i gayr-i ma'kūs gibi 'unvān-ı şahīfe ki a'lāsıdur evrādın, āḥirine doğrı ki esfelīdür āġāz-ı kitāb eyler. Kefere gibi ma'kūsü'l-livā' ve'l-ḥaṭṭ olmaz. Zīrā anlarıñ ism-i Hādī'den Haķķ'a ittişālleri yoķdur. Ve ḥaṭṭ-ı kalem-i a'lāları dağı 'aks idüp vüçüda ne nā-tırāşīde kalemeler kumaşlar ve ne ma'kūs rakamlar itmişler ve minķār-ı kaleminden ne zühreler dökmişdürlerdür. El-ḥāşıl imtidād-ı evvel dāl-i ġayr-ı ma'kūs şüretinde kılındı. Zīrā yüzi merkez-i dā'ire-i ḥilāfet olan vech-i arzına nāzırdur."²⁴⁸

Bursevî burada a'lâ kavramının Kalem-i Â'lâ yani Peygamber(sav) olduğunu esfelin ise mertebe-i insan olduğunu dile getirmiştir. Devamında ise mertebe-i insanı vahdet-i vücüt nazariyesinden aktarmıştır. Ve sonuç olarak ilk uzanma,yayıma dâl gayr-ı ma'kūs suretinde olmuştur. Zira yüzü hilafet dairesinin merkezi olan yeryüzüne bakandır. Müellifimiz ikinci imtidadın dâl-i ma'kūs ile olduğunu şu şekilde beyan etmektedir.

"İmtidād-ı şānīde ya 'nī dāl-i ma'kūsüñ ki yüzi bālāya nāzırdur. Şüret ḥasebiyle degüldür. Belki teveccüh vechiyledür ve muḥaşşalı budur ki medd-i evvelki a'lādan esfele vü evcden ḥazīzedür. Silsile-i kā'inātı tertīb ḥasebiyledür. Anuñçün insāna şüret cihetiyle esfel-i şāfil denildi ki manzūme-i icāduñ gevher-şafā-i sīmā-i āḥiridür ve külliyye-i şānīde ki dāl-ı ma'kūs şüretindedür. İmtidād teveccüh-i rūḥāniyyete nāzırdur ki insān esfelden kalem-i a'lāya şā'iddür."²⁴⁹

İkinci yayılmada ma'kūs dâlin yüzü yukarıya nâzır olandır ki bu durum şekil itibariyle değil, belki teveccüh vechiyledir. Sözüñ özü ilk imtidād a'lâdan esfele ve doruktan en alçak olan mekana doğrudur. İnsan şekül itibariyle esfel-i sâfil kabul edilse de insan esfelden Kalem-i Â'lâ'ya ruhânî bir teveccühle yönelen ve yükselendir. Bundan anlaşılan bir diğer noktayı müellif aşağıda ki şekilde açıklamıştır.

²⁴⁸ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 19b.

²⁴⁹ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 19a.

"Pes bundan fehmi alınur ki kalem-i a'lānuñ 'ālem-i insāna iki vech ile teveccühi vardur ki biri şuverîdür. Ve bu teveccüh gāyete irmişdür. Biri daħı ma'nevîdür ki ile'l-ebed feyyāziyyetîdür. Zīrā Allāhu Te'ālā anı kendi 'ibādı miyānında vāşıta-i feyz kılmışdur ki rûh-ı a'zām fi'l-ħakīka budur. Kemā kâla'llāhu Te'ālā ²⁵⁰ " تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحُ " Anuñçün rûhla ta'bīr olındı. Ĥāşş 'ām üzerine 'atf olındı. Zīrā maķām-ı rûh-ı melek gibi şehādet hissiyye götürmez. Zīrā ol maķāmda cismiyyet yokdur. Pes bu rûh-ı muzhir ism-i müfzîzdür ki her vech ile her demde imdād-ı ĥayāt itmekdedür. Fe-emmā insānuñ ol maķāma teveccühi bir vechledür ki rûhānîdür. Zīrā cismānī rûha duħul itmez belki rûh cisme ta'alluķ ider."²⁵¹

Kalem-i A'lā'nın âlem-i insana iki türlü teveccühü vardır. Bunlardan birisi surî olup nihayete ermiştir. Bir diğeri teveccüh şekli ise manevîdir ki bu ilebet devam edecek feyyaziyyet hükmündedir. Zira Allahu Teâlâ kulları ile zâtı arasında feyz vasıtası kılmıştır ki ruh-ı âzām budur. Ve bu makamda cismiyyet yoktur. İnsanın bu makama yönelmesi ancak ruhânî bir teveccühle olabilmektedir.

3.4. Kitâbet Yazım Aletleri

Kitâbet muhakkak ki hat sanatı ile estetiksel bir çehreye bürünmüş ve sanatsal anlamda zirveye ulaşmıştır. Bu sebeple hat sanatında kullanılan kalem yani kamaş, kâğıt, mürekkep başta olmak üzere tüm yazım aletleri hem özenle seçilmiş hem de ileri düzeyde ehemmiyet verilmiştir. Kaleme ve onunla yazılana Allah tarafından yemin edilmesi, hat sanatının icra edildiği alanın ayet ve hadis-i şerifler olması verilen önem ve özeni en üst seviyeye çıkarmıştır.

Kur'an-ı Kerim'de kalem isminde bir surenin olması ve devamında da kaleme yemin edilmesi müellifimiz Bursevî'nin de dikkatini çekmiştir. Eserine bu surenin ilk ayetlerinin tefsiri ile başlayıp bundan teberrüken bereket ve rahmet umduğunu dile getirmiştir.

Kâla'llāhu Te'ālā ²⁵² " ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ " Ya'nī nūn ki noķta-i zāt-ı eħadiyyet ve kalem ki mebd'e-i avālim-i ibdā' olan 'aķl-ı evveldür. Bā'iş-i suṭūr şaħā'if-i kâ'ināt

²⁵⁰ el-Kadir, 97/4

²⁵¹ Bursevî, Zübdetü'l-Makâl, 20a.

²⁵² el-Kalem, 68/1

ve sebeb-i vücūd-ı şu 'ünāt-ı mevcūdātdur ki mertebe-i insāna gelince hurūf-ı teheccī-i 'adevī üzre yigirmi sekiz menāzil-i külliyyedür. Bu mertebeye kitāb-ı vücūd-ı tekvīni dirler. Kur'āna, kitāb-ı tenzīli ıtlāk olunduğı gibi ve dünyāda devāt-ı midād-ı evrāk sūtūr-ı merātib-i mezkūrenüñ numūnedārıdır. Egerçi kitābuñ levh-i derūnı bu naqş-ı ma 'rifetden sāde ve çāpük 'inān-ı cādde-i 'ilmüm diyenlerüñ ekşeri piyādedür.

Te'emmül eyle devātı ki hāvī olduğı midād-ı müctemi'-i nuķūş-ı hurūf u kelīmātdur ki vesātet-i ādāt-ı kalemīyye öyle kātib-i raķam-zen-i şaħife-i beyzā yedinden ta'yīn-i vücūd buldı. Ve kīlk-i feyz-āşināy-ı med ola şūrete gelür. İşte bir noķta var midāduñ medediyle çend-īn mezhūr ider. 'Ālem-i noķtadan feyz-aķdes-i vesātet ile a'yān-ı 'ilmiyye ta'ayyūni dahı aña kıyās olına. Çünkü bu kitābı tahrīr ve bu defteri tastīrden maķşūd-ı aşlī o maķūle nikāt u haķā'ıķa īmā ve çehre-i hūkm-i ma 'arīfden keşf-i niķābla izhār-ı sīmā degüldür.²⁵³

Burada "nûn" kelimesine nokta-i zât-ı ehâdiyyet, "kaleme" ise varlığın başlangıcı sayılan akl-ı evvel diyen Bursevî, kâinat sahifelerinin yazılmasına ve hadiselerin meydana gelmesine sebep olan mertebe-i insandır. Mertebe-i insan hurūf-u teheccî adedi üzerine 28 menâzildir demiş ve bu mertebeye kitab-ı vücūd-ı tekvīni adı vermiştir. Kur'an'a indirilen kitap denildiğı gibi dünyada divit, mürekkep, kâğıt zikrolunan mertebenin satırlarının örneğidir. Diğer tefsirlerde kalem bilinen kalem olarak açıklanırken "nûn" a gemi, balık ve divit şeklinde te'vil yapılmıştır.²⁵⁴ Aynı zamanda "nûn" ehâdiyyet mertebesinde icmâlî bir ilim kalemin ise tafsil mertebesi olduğu ifade edilmektedir. "Nûn" harfine ait beş adet mertebe bulunmaktadır.²⁵⁵

Divit ise içerdiği mürekkep harflerin ve kelimelerin resimlerinin hepsini muhteva etmektedir. Bunların kâğıda dökülmesine aracılık eden kâtipte feyz kalemi çoğalarak surete gelmektedir. Konevî'ye göre hokka ve mürekkebin Hakk'ın varlık ve bilgi olarak kendilerini ihata etmesi açısından imkân mertebesi ve mümkünlerin bir benzeridir. Mümkünlerin hakikatleri; hokkada ki ve konuşanın bilgisinde ve zihninde

²⁵³ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 1b.

²⁵⁴ İbni Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, 14/8030.

²⁵⁵ Sadrettin Konevî, *Mir'atü'l-Ārifîn (Āriflerin Aynası)*, çev. Dilaver Güner vd. (Konya: Damla Ofset, 2017), 49.

ki gizli harfler gibidir.²⁵⁶ Bursevî, de bu hakikate kapı aralayarak mürekkebin yardımıyla ve kâtip vasıtası ile noktanın ortaya çıkmasını, nokta âleminden feyz-i akdesin vasıta ile ilmiyye eşrafına belirmesine kıyas yapılmasını istemiştir.

Bursevî, niçin kaleme yemin edildiğini de şu şekilde açıklamıştır.

"Nūn ve 'l-kalemde vāv kâsem içündür. Pes eger kalemde şeref zâ'id olmayaydı Allāhu Te'ālā kaleme kâsem itmezdi. Maḳām-ı imtinānda daḥı gelür ki 'alleme bi'l-kalem" ya 'nī Allāhu Te'ālā lisānla nuḫı ta'līm ve zamīr-i insānda olan nesneyi beyān ile tefhīm itdüğü gibi kalem ile daḥı kitābeti ta'līm eyledi. Bey' ü şirāda ve müştebih olan mevādda takyīd ile emr itdi işhād ile emr itdüğü gibi. Zīrā insān nisyāndandır. Nitekim ba'zılar nāss maḳlūbdur dimişler. Ya 'nī nās nisvedür, vāv taraḫıyyeti sebebiyle yāya ḳalb olunca beni olur. Ebu'l-beşer Ādem'e Ḳur'ānda nisyān nisbet olındı. Bu cihetden ola ve he daḥı sārī oldı."²⁵⁷

Kalemin şerefine binaen Allahu Teâlâ kaleme yemin etmiştir diyen Bursevî, insana nasıl ki dil ile konuşmayı öğretti ise kalem ile de yazmayı öğretmiştir. Ayet-i kerime ile bu görüşünü desteklemiştir.²⁵⁸ Alış-verişte ve bazı şüpheli durumlarda kayıt altına almanın da emredildiği belirtilmiştir.²⁵⁹ Bunun sebebi ise insanın unutkan olmasıdır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Hz. Adem'e nisyān nispet edilmiştir. Bursevî kaleme ilgili izâhâtlarda da bulunmuştur.

Zīrā kalem aşlda bir şulb-i nesneyi ḳaşş u ḳaḫ'dur. Kalem tırāşide olduḳdan şoñra ḳat'a ḳaḫt dirlerdi ki bir nesneyi 'arzen ḳaḫ'dur. Pes edevāt-ı kitābdan olan muḳaḫta' aşlda muḳaḫtaḫdur. Muḳaḫta' didikleri aḫlāz-ı 'āmedendür."²⁶⁰

Sözlükte "kısaltmak, kesmek, yontmak" anlamına gelen kalm kökünden türemiş bir isim olup "yontularak bir miktar kesilmek suretiyle yazı yazmaya elverişli hale getirilen araç" demektir. Dinî bir terim olarak "kâinatın başlangıcından kıyamete kadar meydana gelecek bütün nesne ve olayları kaydeden ilâhî kalem" diye

²⁵⁶ Ebu'l-Meâlî Sadreddin Muhammed b. İshak Konevî, *Miftāhu'l- Gayb*, haz. Ekrem Demirli (İstanbul: Karist Baskı, 2014), 370.

²⁵⁷ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 4a.

²⁵⁸ el-Alak, 96/4

²⁵⁹ el-Bakara, 2/282.

²⁶⁰ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 15b.

tanımlanmaktadır."²⁶¹ Burada Bursevî'nin kullandığı Kalem-i Â'lâ ise Allah'ın alemini yaratmaya başlamasını "hakikat-i insaniyye" veya "hakikat-i Muhammediye terimini ifade etmektedir. Yani Hakk'ın bilinmek için eşyayı yaratmasının ilk adımını anlatmaktadır.

Bursevî, kalem için aslında katı bir nesneyi kesme ve yontmadır dedikten sonra kalemin güzel yazmak için nasıl kesileceğini açıklamıştır ki kalem yontulduktan sonra "kat' katt" dedikleri enine kesme en doğru kesme biçimidir. Edevât-ı kitaptan olan mukâtâ' aslında mukatta' dır, diyen Bursevî, "mukâtâ"'nın halk dilinde söyleniş biçimi olduğunu ifade etmiştir.

Bursevî, kağıt ve mürekkep ile alakalı olarak onların hakikatine ve metafizik boyutuna ilişkin yorumlar yapmıştır.

"Kāğıduñ beyāz ve midādın siyāh oldıǵımuñ vechi budur ki midād bu 'ālem-i şākıta işāretdür. Çehre-i maħbūbda ħāl gibidür ve rüy-ı māha külf-i āyīne oldıǵı gibi siyāh daħı beyāzuñ āyīnesidür. Naẓar eyle ki bir varağ-ı pesīd üzerine vaz '-ı noқта eyleseñ o noқта ile maħalli müte 'ayyin olur. Nitekim maħalli ile noқта zuhūr bulur. Pes ol maħalde ta 'yīn zuhūr-ı noqtaya mevķūf oldıǵı gibi kenz-i maħfīnūñ ta 'yīni daħı zuhūr-ı esmā vü şifāta menūñ oldı. Bu cihetden 'ālem-i ğayb nūr gibi oldı ki anuñ televvūni levn-i zücācla dā 'irdür. Ya 'nī zū '-ı şems zücācdan kañkı levn 'aks iderse anuñla televvūn ider. Meşelā beyāz cāmda beyāz ve siyāhda siyāh ve aşfarda aşfar ve aħmerde aħmer görünür ve āb daħı nūr-ı şems gibidür ki fī- nefsi 'l-emr levni yoğdur. Belki anuñ levni şīşeye tābī 'dür. İşte āyīne-i zuhuratda olan tılā-i üsrüb ile şūret-nümā oldıǵı gibi beyāz daħı şūret-i sevāda yüz gösterdi. Eger ma 'kūs olup varağ-ı siyāh ve midād-ı elvān üzerine olsa fī 'l-cümle temīz ü zuhūr bulunurdu. Fe-emmā incilā vü inkişāfda evvelki gibi olmazdı. El-ħāşıl beyāz u siyāh iki zıddur ki biribirleriyle mütebeyyī olur. Ve sā 'ir elvān bu ikiye tābī 'dür ve bunlaruñ imtizācından mürekkebe böyle iken yine sevād-ı aşl gibi görünür. Anuñçün ba 'z-ı ħükemā beyāzı elvāndan 'add itmişlerdür."²⁶²

²⁶¹ Yavuz, " Kalem", 243.

²⁶² Bursevî, *Zübdetü'l-Makāl*, 18a.

Kâğıdın beyaz mürekkebin siyah olmasını da tasavvufî bir bakış açısı ile değerlendiren Bursevî, mürekkebin işaret ettiği yer bu âlem-i sâkıttır. Nasıl ki asık surat ay yüzlü sevgiliye sıkıntı olursa siyah da beyazın aynasıdır. Nazar eyle ki kâğıdın üzerine yazılan bir nokta yerini belli etmekte ve o mahal ile nokta ortaya çıkmaktadır. O mahal ile noktanın zuhuru olduğu gibi kenz-i mahfînin tayini de esma ve sıfatlara bağlıdır. Bu cihetten âlem-i gayb nur gibidir. Şems ışığı şişeden hangi renk yansırsa onunla renklenir. Mesela beyaz camda beyaz siyah camda siyah sarı camda sarı görünür. Su dahi güneşin nurudur ve aslında rengi yoktur. Beyaz da siyahlık şeklinde kendini göstermektedir. Nitekim siyah beyaz ikisi de zıttır ve ikisi de birbiri ile ortaya çıkar. "Ay'ın karanlık cismindeki gizli şeyler güneş ışığıyla aydınlandığı için güneş ayın izhar edicisi olması buna misal olarak verilebilir. Güneş ışığı olmasaydı karanlıkta ki şeyler görünmezdi. Karanlık ve aydınlığı sıcak ve soğuğu bünyesinde taşıyan ay tüm zıtlıkları taşımaktadır. Ayın bir yönü ile karanlık bir yönü ile geceyi aydınlatan olması güneşten aldığı ışığa-nura müteallıktır."²⁶³ Yazım aletlerini tasavvufî bir bakış açısı ile açıklayan Bursevî kitâbete ve ehl-i kâlede önem verdiğini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

3.5. Kalem ve Kur'an-ı Kerîm

İnsanoğlu ilmi talep etmek istediği zaman iki yola başvurmaktadır. Bunlardan ilki ayetle emredilen okumak olup ikincisi ise yine ilâhi hitapla önemi bildirilen kayıt altına alma yani yazmadır. Yazım aletlerinin en önemlisi ise kalemdir. Bursevî de, tasavvufî hakikâtlere bahsedeceği eserinde, kâl ilmi ile konuya başlayarak nazarında ilmin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. İlmin en önemli materyallerinden olan kalemin önemini ise eserinde Kur'an-ı Kerim'le bağdaştırarak açıklamıştır. Eserin yazılışında feyz kaynağının kalem olduğunu ifade eden müellifimiz, kalemin şan ve itibarını ise Kur'an-ı Kerim'den aldığını beyan etmiştir.

" Kefâ kalemü'l küttâb fahran ve rif 'aten

İnnellâhe akseme bil kalem. "

Ya'nî nûn ve'l-kalemde vâv kâsem içündür. Pes eger kalemde şeref zâ'id olmayaydı Allâhu Te'âlâ kaleme kâsem itmezdi. Maqâm-ı imtinânda dahî gelür ki

²⁶³ Konevî, *Miftâhu'l-Gayb*, 218.

'alleme bi'l-ķalem" ya 'nī Allāhu Te'ālā lisānla nuķı ta 'līm ve zamīr-i insānda olan nesneyi beyān ile tefhīm itdügi gibi ķalem ile daķı kitābeti ta 'līm eyledi. Bey' ü Őirāda ve müştebih olan mevādda takyīd ile emr itdi iŐhād ile emr itdügi gibi. Zīrā insān nisyāndandur. Nitekim ba'zılar nāss maķlūbdur dimiŐler. Ya 'nī nās nisvedür, vāv tarafiyyeti sebebiyle yāya ķalb olunca nesī olur. Ebu'l-beŐer Ādem'e Őur'ānda nisyān nisbet olındı."²⁶⁴

Allahu Teālā'nın kaleme yemin etmesinin, kaleme övünç ve Şeref sebebi olarak kāfi geldiğini bir beyitle ifade ederek müellifimiz söze başlamıştır. Kalem eğer Şeref sahibi olmasaydı Allah tarafından yemin edilmezdi diyerek kalemin önemine ayet-i kerime ile vurgu yapmıştır. "Biz insana kalemlle yazmayı öğrettik"²⁶⁵ ayeti ile insana tıpkı konuşmanın öğretilmesi gibi yazmanın da talim ettirildiğini beyan etmiştir. AlıŐveriŐ esnasında ve Şüpheli durumların kayıt altına alınması gerektiğini bildiren ayete²⁶⁶ de yer veren Bursevī, insanın unutkanlığı sebebiyle yazmanın mühim olduğunu belirtmiŐtir. Genelde insanın ve özelde ise insanlığın babası Hz. Adem'in nisyān sahibi olduğunu belirten ayeti²⁶⁷ de bu düşüncesine delil olarak zikretmiştir.

Kaleme niÇin ehemmiyet verildiğini açıklamaya devam etmekte ve kalemin pek çok faydası olduğunu dile getirmektedir.

"Ķalemde fā'ide bisyārdur. EgerĐi lisān andan ehvendür. Zīrā lisāna gelen nesne inkāra Őālihüdür. Fe-emmā ķaleme gelicek müşkildür."²⁶⁸

Kalemlle kayıt altına alınan yazı konuŐmaktan ehvendir. Zira insan dili ile söylediğini inkar edebilirken yazı ile kayıt altına alınanlar hakkında inkar ve tekzib yapılmamaktadır. İŞte tam da bu sebepten dolayı Kur'an-ı Kerim yazı ile kayıt altına alınmıştır.

"فَإِذْ عَلَّمَ بِالْكِتَابَةِ" Velākin zamān-ı sa'ādetlerinde ketb-i ĥadīŐ için 'Abdu'llāh ibn 'Amr ibn 'ĀŐ'dan ĥayrıya 'izn virmediler. Bu cihetden 'umūmen Őaĥābe-i kirām rađīya'llāhu te'ālā 'anhum ĥıfza meŐđül olurlardı. Pes takyīd zu'efā içündür. Velākin

²⁶⁴ Bursevī, Zübdetü'l-Makāl, 4a.

²⁶⁵ el-Alak 96/4

²⁶⁶ el-Bakara 2/282

²⁶⁷ el-Tāhā 20/115

²⁶⁸ Bursevī, Zübdetü'l-Makāl, 3a

ol vaktde küttâb var idi ki vahy-i İlâhî nüzûl itdükçe kağıza tahrîr ü takyîd iderlerdi. Zîrâ emr-i Qur'ân emr-i hadîşden müşkildür ve def'aten 'adem-i nüzûli dahı bu ma'nâyadur. Ya'nî tadrîc ile nüzûlde teşbît vardır."²⁶⁹

Yazıya ve kitâbete verilen ehemmiyeti ve değeri dinin en önemli kaynağı Kur'an-ı Kerim'den derleyen Bursevî, "İlmi, yazı ile kayıt altına alınız."²⁷⁰ hadis-i şerifini zikretmiş ve hemen ardından da hadislerin yazılmasına niçin karşı çıkıldığını açıklamıştır. Takyîdü'l-ilm veya takyîdü'l-hadis şeklinde terminolojide yer verilen Peygamber'in (sav) kendinden sadır olan sözlerin yazılmasına müsaade etmeyen ve hadis yazılmasına izin veren rivayetler bulunması meselesi oldukça tartışmalı bir mevzudur.²⁷¹ Eserde yer verilen kısımda Amr b. el-As'a verilen yazma izninin özel olduğu serdedilmektedir.²⁷² Hadislerin kayıt altına alınmamasının sebepleri olarak, hem şifahî gelenekten gelmiş olan sahabeler tarafından ezberlemenin daha kolay olması hem de ezberleyemeyen zayıf hafızalı olanların yazmayı tercih etmeleri ifade edilmektedir.²⁷³ Bursevî'ye göre hadislerin yazı ile yazılmamasının bunlardan daha başka bir nedeni bulunmaktadır. Zira o dönemde Kur'an-ı Kerim'i yazan küttâblar bulunmakta idi. Oysa ki Kur'an-ı Kerim'i kayıt altına alan vahiy katiplerinin işleri daha zordur. Zira emr-i Kur'an emr-i hadisten daha müşkildir. Ve vahyin kesilmesi ve tedricen inmesi de bu hikmete delâlettir. Yani müellife göre yazımın yasaklanması zayıfların yazması ile alakalı bir durum olmayıp geneli kapsayan bir hüküm de değildir.

3.6. Zamk ve Kalem-i Â'la

Zamk arapça bir kelime olup "ص-م-غ" / "s-m-ğ" kelimesi olup akasya sakızı²⁷⁴ anlamına gelmektedir ki bir çok çeşidi bulunmaktadır. çeşitli ağaçların kabuklarından sızarak donan, eriyiği yapıştırıcı olarak kullanılan, renksiz veya sarı kırmızımtırak renkte biçimsiz maddedir. En iyisi arap zamkı olup o da akasya ağacından elde

²⁶⁹ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 3b.

²⁷⁰ Ebu Bekr Ahmed b.Hüseyin el-Beyhâkî, *el-Medhal ilâ İlmü's-Sünen*, nşr: Muhammed Avvâme (Kahire:Darü'l-Yesr,ts.), 2/842(no:1848).

²⁷¹ Bkz. M.Uğur Derman, "Kitâbet", *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınevi,2002), 26/81.

²⁷² Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınevi,1997), 15/27

²⁷³ Hadislerin kayıt altına alınmasına verilen ve verilmeyen izinler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.Kasım Şulul, " Hadisin İlk Yazılı Kaynakları ve Takyîdü'l-İlm Meselesi", *Hadis ve Siyer Araştırmalara Dergisi*, 1/1(2015)185–200.

²⁷⁴ Cevherî, *Sihah*, 4/1323.

edilendir ki sanayide ve tıpta kullanılmaktadır.²⁷⁵ Zamk mürekkep yapımında eskiden beri kullanılan olmazsa olmaz bir maddedir.²⁷⁶ Mürekkebin içine konulduğu miktara göre yazının parlak olup olmamasına, çatlayıp çatlamaına veya kolay yazılıp yazılmamasına neden olan bu maddeyi müellif, işârî anlamlar vererek şu şekilde açıklamıştır:

"Bu maķāmda bir sırr-ı seri budur ki mīvedār olan eşcāra göre zūbde ıtlāk olunduđı gibi bārdār olmuřlara nisbetle zamğ dinildi ve zamğun kavā'ıdüündendür iřlāh-ı midād eyler ve cereyāna i'tidāl virür pes 'aql-ı evvel ki kâlem-i a'lādur zūbde olduđı gibi zamğ dađı dinildi zīrā zūbdeliđi hasebiyle netice-i 'ālem ve ĥalāvet-i ma'rifetle çāřnī- bahř-i dimāğ-ı benī ādem olduđı gibi zamğ gibi bā'is-i irtibā-ı eczā-i vücūd olmuř ve feyz-i akdes anuñla kıvām bulmuřdur."²⁷⁷

Zamk, meyveli ağaca verilen isim olup mürekkebi ıslah eden ve yumuşak/ölçülü akmasını sağlayan bir maddedir. Akl-ı evvel ki Kalem-i Â'la olup zūbde denildiği gibi zamk da denilmektedir. Seçkinliđi/özü hasebiyle marifet lezzetleri ile adem oğullarının dimağları nasıl lezzetlendi ise zamk olması yönüyle de vücudun parçalarının birbirine bağlanmasına sebep olmuş ve feyz-i akdes onunla kıvām bulmuştur.

Bursevî'nin mensubu olduğu Ekberî gelenekte merâtibler, varlığın oluşumunu açıklayan oldukça ehemmiyetli bir mevzudur. Vahdet, âlemin icadı, ilahi isimler, insan-ı kamil ve tüm bunları içine alan Allah ile âlem ilişkisinin açıklanması bağlamında mertebeler konusu vahdet-i vücud teorisi içinde mutlaka değinilmesi gereken bir meseledir.²⁷⁸ Muhakkîk sūfîler tarafından kapsamlı bir şekilde işlenen varlık mertebeleri; izâfî, itibârî ve aklî gerçekliğe dayanan, varlığı daha açık ve net olarak izah etmede kolaylık sağlayan bir nevi sınıflandırma yöntemidir.²⁷⁹ Mertebeler ikili, üçlü, beşli ve yedili tasnifler halinde ele alınmuştır. Bu tasnifler ve mertebeler göreceli olduğu için her müellif kendi tasnif ve taksim sistemini kullanmuştır.

²⁷⁵ Sami, *Kāmus-ı Türkî*, 843

²⁷⁶ Mürekkep yapımında kullanımı için bkz. M. Uğur Derman, "Mürekkep", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınevi,2006), 32/46-47.

²⁷⁷ Bursevî, *Zübdetü'l-Makāl*, 7a.

²⁷⁸ Betül Güreer, *Molla Fenârî'nin Varlık ve Bilgi Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları,2018), 239.

²⁷⁹ Güreer, *Fenârî'nin Varlık ve Bilgi Anlayışı*, 242.

Müellifin burada ele aldığı mertebelerden ilki olan Kalem-i Â'la veya akl-ı evvel lugatte aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır.

Kalem-i Â'la ve akl-ı evvel kelimeleri aynı manaya gelmekte olup birkaç farklı anlama haizdirler.²⁸⁰ "Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır." hadisi ile işaret edilen akıl ile kastedilen akıl bu olup ilk akıl denilmektedir. Bu, Allah'tan ilk zuhûr eden şeydir ki Allah önce onu, sonra onun aracılığı ile diğer şeyleri yaratmıştır. Bu ilahi ilmin zuhûru diye de isimlendirilmektedir. İlahi ilimde ayrıntı yoktur, aşağı indikçe teferruatlı hale gelmektedir. Bu mertebeye, Nûr-i Muhammedî, Cebrail, insanın hakikati, vahdet mertebesi, Kalem-i Â'la gibi anlamlarda verilmektedir.²⁸¹

Kalem-i Â'la birçok isimle de adlandırılmış olup, taayyünün ilk mertebesidir. "Allah'ın yarattığı ilk soyut varlık olan akl-ı evvel, kendi zâtını ve başlangıcını idrâk etmesi açısından akıl diye adlandırılırken diğer varlıkların meydana gelişi ve bilgilerin yazılışında vasıta olması bakımından kalem, nübüvvet nurunun yayılmasına aracılık etmesi itibarıyla de Nûr-i Muhammedî diye isimlendirilmektedir. Buna göre ilk akıl ve aynı zamanda en yüce kalem tek bir nurdan ibarettir. Bu nur kula nisbet edilince akl-ı evvel, Hakk'a nisbet edilince Kalem-i Â'lâ adını almaktadır. Nitekim bazı rivayetlerde ilk yaratılan varlığın kalem olduğu belirtilirken diğer bazı rivayetlerde Allah'ın ilk yarattığı şeyin akıl veya bir cevher olduğu bildirilmiştir. Bu ise akıl, Kalem ve cevherin aynı şey olduğunu gösterir. Bir kısım sûfiler ve İslâm filozofları da bu görüştedir."²⁸²

Vahdet-i vücût nazariyesini benimseyen sûfilerden olan Fenârî ise, birkaç farklı tasnif sistemi kullanarak mertebeleri açıklamıştır. Bu tasniflerin içerisinde, kaynaklarda en çok yer verilen tasnif üçlü tasniftir ki bu da birliğe yakınlığı esas alan tasniftir. Bu sınıflandırmanın başında Kalem-i Â'la bulunmaktadır. Fenârî tarafından Kalem-i Â'la; "Muhakkiklerin ilk akıl/akl-ı evvel olarak tesmiye ettikleri Kalem-i Â'la, Hakk'ın gayr-i mütenâhi mümkünattan ifraz etmek istediği imkânî taayyünlerin

²⁸⁰ Bkz. Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfû Istulâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, nşr: Ali Dahrûc (Beirut: Mektebetü Lübnan Naşirun, ts.), 2/1194.

²⁸¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 35.

²⁸² Yusuf Şevki Yavuz, "Kalem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/243.

manalarını birleştiren bir manadan ibarettir."²⁸³ şeklinde açıklamıştır. Dolayısıyla Bursevî, maddi bir araç olan zamktan metafizik alanına geçerek bir anlam örgüsü içerisinde yaratılış hakikatlerini dile getirmiştir.

3.7. Divit-Mürekkep-Kalem-Levhin Hakikati

Kitâbette en önemli unsur olan kalemin yanı sıra içine mürekkep konulan divit, yazının görünür kılınmasını sağlayan mürekkep, yazıyı kağıda döken kalem ve yazının yazıldığı yer mahallinde olan levh hakkında da farklı teemmüller geliştirilmiştir.

Arapça bir kelime olup " د - و - ی " / "d-v-y" kökünden gelen devât kelimesi yazı yazılan alet,²⁸⁴ mürekkep hokkası anlamlarına haiz olup Türk dilinde divit olarak yer almaktadır. Divit kelimesi, dilimizde mana değişikliğine uğrayarak "mürekkep hokkası ile içinde kâğıt kalem ve onu açmakta kullanılan kalem tıraş, makta' gibi yazı aletlerinin saklandığı dar ve uzun prizma şeklinde bir gövdeden meydana gelen nesne"²⁸⁵ anlamında kullanılmıştır. Bursevî eserinde 'mürekkep hokkası' manasında kullanmayı tercih etmiştir. Aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'de Kalem Suresi'nin ilk ayetinde yer alan "nûn" kelimesine hokka anlamının verilmesi²⁸⁶ divite müellifimiz tarafından verilen önemin kıymetini aşikar etmektedir.

Mürekkep, Arapça " م - د - د " / "m-d-d" kökünden türemiş olup sözlükte kâtip tarafından yazı yazmak için kullanılan madde²⁸⁷ istilahta ise hat sanatında kullanılan çeşitli renk ve kıvamdaki sıvı yazı malzemesi²⁸⁸ anlamlarına gelmektedir. Arapça'da midâd, hibr, Farsça'da siyâhî, zekab gibi isimler ile anılırken Türkçe'de ise birkaç maddenin karışımından meydana gelmesi münasebetiyle mürekkep adını almıştır. Ayet-i kerime'de zikredilen Allah'ın kelimelerini yazmak için denizler mürekkep olsa yine de yazamazsınız"²⁸⁹ şeklinde lafzen telaffuzu bir başka ayette de manen

²⁸³ Gürer, *Molla Fenari'nin Varlık ve Bilgi Anlayışı*, 251.

²⁸⁴ İbn Faris, *Makâyisü'l-Luga*, 2/309.

²⁸⁵ M. Uğur Derman, "Divit", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınevi, 1994), 9/450.

²⁸⁶ Ebü'l-Fidâ İmâmüddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesir Dav' b. Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, çev. Bekir Karlığa – Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 14/8030.

²⁸⁷ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, 3/398.

²⁸⁸ M. Uğur Derman, "Mürekkep", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınevi, 2006), 32/46.

²⁸⁹ el-Kehf, 18/109.

zikredilmesi²⁹⁰ mürekkebin önemini göstermektedir. Aynı zamanda Peygamber'in(sav) mürekkebi iyi yapmaları yönünde vermiş olduğu talimatta aynı ehemmiyetin bir başka gösterim biçimidir.²⁹¹

Arapça " ق-ل-م / "k-l-m" kökünden türeyen kalem lugatta 'bir şeyi kesmek, kısaltmak, yontmak'²⁹² gibi anlamlara gelirken terim anlamı olarak "yontularak bir miktar kesilmek suretiyle yazı yazmaya elverişli hale getirilen araç" manasına gelmektedir. Kalem dînî bir terim olarak ise "kâinatın başlangıcından kıyamete kadar meydana gelecek bütün nesne ve olayları kaydeden ilâhî kalem" diye tanımlanabilir.²⁹³ Kalem kelimesi Kur'an-ı Kerim'de iki yerde tekil iki yerde de çoğul olarak geçmektedir. Yukarı kısımlarda kalem bölümünde zikredildiği üzere insana kaleme yazmanın öğretildiği ayet²⁹⁴ ile kaleme yemin ederek şerefli olduğunu izhar eden ayette²⁹⁵ kalem şeklinde tekil olarak, Allah'ın sözlerini yazmaya yeryüzünde ki ağaçlar kalem denizler mürekkep olsa yedi kat artırılrsa yine de ilâhî kelâmı yazmaya yetmeyeceğini bildiren ayet²⁹⁶ ile yontularak yapılan okların suya atılması ayetinde²⁹⁷ de aklâm şeklinde çoğul olarak zikredilmektedir.²⁹⁸ Kalem yazı yazmaya yarayan alet olup eskiden kâğıt yapılırdı zamanla farklı yazı çeşitleri ve yazı yazılan mahalle yönelik kalem çeşitleri imal edilmiştir.

Levh kelimesi sözlükte " ل-و-ح / "l-v-h" kelimesinin mastarı olup belirlemek, parlamak²⁹⁹ gibi anlamlara haiz olup literatürde ise "yazı yazmaya uygun yassı ve düzgün yüzey" manasında ki levh ile "korunmuş" anlamında ki mahfûz kelimelerinden oluşan levh-i mahfûz "üzerine yazı yazılan, silinmekten ve değişikliğe uğramaktan korunmuş düzgün satıh" demektir.³⁰⁰ Kur'an-ı Kerim' de levh-i mahfûz teriminin lafzen bir yerde geçtiği lakin "Ümmü'l-kitap", "Kitab-ı mübîn", "Kitab-ı mestûr" gibi

²⁹⁰ el-Lokman, 31/27.

²⁹¹ M.Uğur Derman, "Mürekkep", 32/46.

²⁹² İsfahâni, *el-Müfredat*, 5/2014.

²⁹³ Yavuz, "Kalem", 24/243.

²⁹⁴ el-Alak, 96/4.

²⁹⁵ el-Kalem, 68/1.

²⁹⁶ el-Lokman, 31/27

²⁹⁷ Âl-i İmran, 3/44

²⁹⁸ Yavuz, "Kalem, 24/243.

²⁹⁹ İbn Faris, *Makâyisü'l-Luga*, 5/220

³⁰⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Levh-i Mahfûz", *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınevi,2003), 27/151.

terkiplerin de levh-i mahfûz ile aynı anlama geldiği müfessirlerce belirtilmiştir.³⁰¹ "Belli bir süreyle sınırlanmış yazı ve takdir"³⁰² diye anlam verilen levh-i mahfûza dair şu şekilde ayrıntılar verilmektedir. Dört türlü levh bulunmaktadır: Birincisi, mahv ve ispttan evvel ki kaza levhi ki o akl-ı evvel levhidir. İkincisi levh-i kaderdir. Küllî nefsi-nâtika levhi olarak da ifade edilmektedir. Üçüncüsü dünya seması levhidir ki bu alemde var olan her şey miktarı, şekli ve cinsi ile o levhaya nakşedilmiştir. Dördüncü levh ise görünen alemdeki şekilleri kabul eden levh olan heyûla levhidir.³⁰³

Bursevî ise yazım edevâtından olan divit, mürekkeb, kalem, levh gibi kelimelerin kendisinde ve benimsediği vahdet-i vücût nazariyesinde karşılık bulduğu anlama dair değerlendirmeleri şu şekildedir.

"Nazâr eyle ki cenâb-ı nübüvvet fi'l-ḥaḳîka devât u midâd u zamg u kâlem ü levhüñ mecmû'ından 'ibâretdür zîrâ devât ki nokta-i eḥadiyyetdür ki aña kenz-i mahfî dahî dirler vücûd-ı nebevî ile zuhûr itmiş ve ḥurûf u kelimât u âyât u süver anuñla ta'ayyün bulmuşdur ve midâddur ki feyz-i aḳdesüñ 'aynıdur ve çeşme-i ḥayât-ı 'âlemdür ve zamgdur ki sebeb-i irtibât-ı vücûddur vâlih ü mâlûh miyânında rabîta-i kuvviyyedür ve kâlemdür nakş-i kâ'inât anuñla şûret-pezîr olmuşdur ve levhdur ki nefsi külliyye didükleri mertebe andan mütevellid olmuşdur ve aña zü'l-ḥazreteyn dirler ki ḥaḳîkat-i ilâhiyye-i fâ'iliyye-i mü'essire ve ḥaḳîkat-i kevnîyye-i kâbile-i müte'essireyi cem' eylemişdür ki esmâ'-i külliyye-i zâtiyeden esmâ-i cüz'îyye-i şifâtiyyeye feyyâzdur ve mâhiyyât ve ḥaḳâ'îk-i şuver-i muhtelife üzre müteşekkil olmak fi nefsi'l-emr 'ayn-ı vâhide olduğın münâfî degüldür ve sırr-ı ḥaḳîkat didükleri budur."³⁰⁴

Vahdet-i vücût nazariyesinin önderi İbn Arabî ve bu görüşün sistemli hale gelip şuyu' bulmasına aracılık eden talebeleri/temsilcileri, taayyünleri ve zuhurları açıklarken metaforik ve sembolik anlatımdan sıkça yararlanmışlardır. Bu durum, zuhur ve tecellîlerin mantıkî ve zihnî ilimlerden değil de sırrî, keşfî ve manevî bir ilim olmasından kaynaklanmaktadır. İnsanın anlayış ve kavrayış düzeyine bu meselenin indirilip anlaşılır hale gelmesi için semboller ile remizlerden yardım alınmalıdır. Zira

³⁰¹ Yavuz, "Levh-i Mahfûz", 27/151.

³⁰² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 229.

³⁰³ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 193-194

³⁰⁴ Bursevî, *Zübdetü'l-Makâl*, 7a.

bilgi objesi ancak bu şekilde müşahhas ve somut hale gelebilmektedir.³⁰⁵ Müellifimiz de bu minvalden hareketle kâl ilmini beyan ederken yazma ve konuşma sembollerini kullanarak okuyucuya bilgiler sunmaya devam etmiştir.

Kâinata yaratılan basit şeyler harf, mürekkebe şeylerde kelimât olduğundan kâinat yazılmış bir kitaptır diyen ve bunun için de kaleme ihtiyaç olduğunu dile getiren İbn Arabî ve takipçilerinin oldukça geniş yer verdikleri harf sembolizminin temel dayanak noktası yukarıda ismi geçen mertebelerin ilki olan Akl-ı Evvel'e, Kalem-i Â'la denilmesidir. Peygamber'in (sav) "İlk olarak yaratılan akıldır." sözü başka rivayetlerde "İlk olarak yaratılan kalemdir." şeklinde gelmektedir. İbn Arabî, bu sözü "İlk yaratılan şey akıldır, o da kalemdir" diyerek kendi nazariyesine temel olarak benimsemiştir.³⁰⁶

Harf ve kelimeler sembolünün kullanılmasının dayandırıldığı bir diğer nokta ise nefestir. Ağızdan çıkan her nefesle birlikte harf ve kelimeler açığa çıkmaktadır.³⁰⁷ Bu sebeple konuşmanın araçları dil, diş, boğaz, gırtlak ve mahreçler ile kitâbet noktasında vasıta olan kalem, kağıt, divit, hokka, mürekkep gibi unsurlar varlığın tecelli sürecinde yer alan mertebelere benzetilmektedir.

Fenâri'ye göre yazmada ilk olarak hokka ile mürekkep vardır ve bunlar içlerinde harfleri/sayıları bulundurmaktadırlar. Yazı yazmaya niyetlenme ve yazıyı meydana getirme süreci de dâhil olmak üzere hepsi mertebedir.³⁰⁸

Nitekim Bursevî tarafından da divit; nokta-i ehadiyyet, mürekkep; feyz-i akdes, zamk; sebep-i irtibat-ı vücut, kalem; nakş-ı kâinat, levh de; nefis-i külliye olarak açıklanmıştır. Mertebelerin özet bir tasnifi yapılarak varoluşun son mertebesi olan nefis-i külliye yani insan-ı kâmile değinilmiştir ki varlık mertebelerinin sonuncusu olan bu mertebe daha önce geçmiş olan zuhur mertebelerinin tüm hakikatlerini kendisinde toplamaktadır. Her mertebe bir ilahi isme karşılık gelir ki bu mertebenin karşılığı Allah lafz-ı celâlidir.³⁰⁹

³⁰⁵ Mahmut Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber* (İstanbul: Sûfi Kitap, 2018), 263.

³⁰⁶ Uluç, *İbn Arabî'de Mistik Sembolizm*, 156.

³⁰⁷ Uluç, *İbn Arabî'de Mistik Sembolizm*, 155.

³⁰⁸ Güreler, *Molla Fenari'nin Varlık ve Bilgi Anlayışı*, 296.

³⁰⁹ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, 315.

Bursevî, bu merteye için 'zü'l-hazreteyn' ifadesini kullanmıştır. İbn Arabî de varlık merteye ve alemlerine hazret de denilmektedir. Hazarât-ı hams diye isimlendirilen hazret ve mertebelerin sayısı beştir.³¹⁰ Bazı alimler başka hazretler de ekleyerek altı ve yediye çıkarmışlardır. Mutlak gayb hazreti, a'yan-ı sâbite âlemi; mutlak şehâdet hazreti, mülk âlemi; izâfî gayb hazreti, bu iki kısma ayrılır; birisi mücerret nefisler ve akıllar âlemi, ikincisi de misâl âlemi ki bu da hazret-i misal olup dördüncü hazrettir. Beşinci hazret ise hazret-i câmiadır ki dört hazreti kendinde toplayan insan âlemidir. Allah bu hazretlerin hepsinde tecellî eder. Son hazret olan insan yüксеle yüксеle yukarısında ki tüm hazretler kendisinde görünür hale gelir yani insan-ı kâmil olur. Bu yönüyle insan hazreti hem Hakk'a dair hem de halka ait olanları içinde barındırır³¹¹ ki Bursevî, "zü'l-hazreteyn" ifadesi ile bunu ifade etmiştir. Bir başka deyişle insan, vasat-ı câmia (iki varlığı kendisinde toplayan, birleştiren varlık) olarak zikredilmektedir. Bunlardan biri Allah, diğeri de O'nun haricinde olan her şey, yani masivâdır. İnsan, Allah ile masivânın tam ortasında yer almaktadır. Bu iki varlığa dair nitelikleri bünyesinde toplayan insan için mutasavvıflar "ulûhiyetle ubudiyetin birleştiği varlık" nitelemesinde bulunmaktadırlar. Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre de insanda iki varlık birleşmektedir. Bunlardan biri şeklî, diğeri ise aslî varlıktır. Şeklî varlık gelip geçicidir. Aslî varlık ise ebedi ve yaratıcıdır. İnsana insanlık özelliğini veren bu aslî varlıktır. Vasat-ı câmia olan insan, özüyle Allah'ı, kalıbıyla varlığın tümünü temsil etmektedir.³¹²

İnsan yaratılan her şeyle bağının olması suretiyle hem etkileyen hem de etkileyendir. Bu da yine vahdet-i vücût nazariyesinde insana yüklenen anlam ve misyon ile alakalıdır. İnsan birçok yönü içerisinde barındırması nedeniyle son mertebededir. İnsan, âdem olmasına yönelik zuhûrâtı ve insanlığın bâtını yönünü ihtivâ etmesi hasebiyle kuşatıcı, halifelik sıfatı sebebiyle ayrılan bir konumdur. İlahi isimlere ayna olmak suretiyle de toplayıcılık özelliğine sahiptir ki bu insanın önemini ortaya koymaktadır.³¹³

³¹⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 163.

³¹¹ Süleyman Ateş, "Hazarât-ı Hams", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınevi,1998)17/115.

³¹² Mehmet Göktaş, "Şeyh Galip'in "Hoşça Bak Zatına Kim Zübde-i Âlemsin Sen" Mısraı Bağlamında İnsanın Mahiyeti", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*,11/2(2009)302.

³¹³ Funda Çataloğlu, "*Varlık- İnsan Bağlamında İbn Arabi ve Heidegger İncelemesi*" (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, S.B.E, Yüksek Lisans Tezi,2018), 55.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Metin Transkribe Edilirken Dikkat Edilen Hususlar

Metin transkribe edilirken Türkçe İslam Ansiklopedisi transkribe yöntemi kullanılmıştır. Eserin Farsça ve Arapça terkipler, kelime ve ibareler içermesinden dolayı metni transkribe ederken karşılaşılan imlâ problemlerini gidermek için bu hususta yazılan yazılar incelenerek sunulan öneriler doğrultusunda şöyle bir yol takip edilmiştir:

1. Arap alfabesinde bulunup da yeni alfabemizde bulunmayan harfler şu şekilde gösterilmiştir.

ح.....h

خ.....h

ذ.....z

ص.....ş

ض.....z

ط.....t

ظ.....z

غ.....ğ

ق.....k

ك.....ñ

2. Sonu ünlü harfle biten tamlamalarda kimi zaman -i, -ı kimi zaman -yi, -yü kullanılmıştır.

3. Farsçadaki ön ekler, edatlar, çekim ve yapım ekleri kelimeye bitişik yazılmıştır. "nāhoş" gibi. İki kelime arasına gelen "ā, der, be" eklerin ise ayrı yazımı tercih edilmiştir. "dil-ber-i" gibi.

4. Farsça ve Arapça kelimelerde yer alan ünlülerdeki uzunluk "ā-ī-ū" şeklinde kullanılmıştır.

5. Hemze ile biten kelimelerde hemze (') gösterilmiştir: menşe', melce', mebdé'. Ayn harfi için de ters apostrof işareti " ‘ " kullanılmıştır.

6. Metinde geçen özel isimler büyük harfle yazılmış ve bu isimlere gelen çekim ekleri kesme işareti ile ayrılmamıştır: zât-ı Ehadiyyede gibi.

7. Arapça ek ve edatlardan kelimeye kattıkları anlama göre bazıları birleşik yazarken bazıları ayrı yazılmıştır: lâ cerem, fî nefsi'l-emr gibi. Bu eklerden sonra kelimenin basında harf-i tarif varsa eki çizgi ile ayrı yazılmıştır: bi'l-ķalem mine'l-evvel gibi.

8. Farsçadaki “vâv-ı madûle” ile yazılan kelimelerde bu harf "v "simgesi ile gösterilmiştir: h^vab, h^vce gibi.

9. Metinde yer alan "oldı", "kalurđı", "eyledi", "iderdi" gibi kelimeler orijinaline sadık kalınarak aynı şekilde kullanılmıştır.

METİN

[1b]Kitābü Zübdetü'l-Maḳāl

EŞ-ŞEYH İSMÂ'İL HAKKI KADESA'LLĀHU SIRRAHU'L-'AZİZ

Bismi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm

Yā Rab kitāb-ı şun'uña işbu cihāt-ı çār

Güyā ki oldı cedvel-i zerrīn bī-cidāl

Yazsa 'uṭārid-i felek anı ṭabaḳ ṭabaḳ

İmdād kılsa mihrle meh nice māh u sāl

Şīrāze-bend ḥatm idebilmez bu defteri

Bulmaz bu ḥvāhiş-i dilüñ encāmına mecāl

Bir noḳtadur ki dāğ-ı derun oldı lāleye

Hemvāre zīb ü zīnet-i ruḥsār-ı āl āl

Ḥaḳḳı bu noḳta bulmaya küncāyiş-i varāḳ

Taḥrīr olına böyle nice Zübdetü'l-Maḳāl

Ḳāla'llāhu Te'ālā ³¹⁴ن وَالْقَلَمُ وَمَا يَسْطُرُونَ " " Ya'nī nūn ki noḳta-i zāt-ı eḫadiyyet ve ḳalem ki mebbe'-i e'ālim-i ibdā' olan 'aḳl-ı evveldür. Bā' iş-i suṭūr şaḥā'if-i kā'ināt ve sebeb-i vücūd-ı şu'unāt-ı mevcūdātdur ki mertebe-i insāna gelince ḥurūf-ı teheccī-i 'adevī üzre yigirmi sekiz menāzil-i külliyyedür, bu mertebeye kitāb-ı vücūd-ı tekvīni dirler. Ḳur'āna, kitāb-ı tenzīli itlāḳ olınuđı gibi. Ve dünyāda devāt-ı midād-ı evrāḳ sūtūr-ı merātīb-i mezḳürenüñ numünedārıdur. Egerçi kitābuñ levḥ-i derūnı bu naḳş-ı ma'rifetden sāde ve çāpük 'inān-ı cādde-i 'ilmüm diyenlerüñ ekşeri piyādedür.

Te'emmül eyle devātı ki ḥāvī olduğı midād-ı müctemi'-i nuḳuş-ı ḥurūf u kelīmātdur ki vesātet-i ādāt-ı ḳalemiyye öyle kātib-i raḳam-zen-i şaḥīfe-i beyzā yedinden ta'yīn-i vücūd buldı. Ve kilik-i feyz-āşināy-ı med ola şürete gelür. İşte bir noḳta var midāduñ medediyle çendīn mezḥūr ider. 'Ālem-i noḳtadan feyz-aḳdes-i vesātet ile a'yān-ı 'ilmiyye ta'ayyüni dağı aña kıyās olına. Çünki bu kitābı taḥrīr ve bu

³¹⁴ el-Kalem, 68/1

defteri tastırden maqşud-ı aşı o maqüle nikât u haqâ'ıka imâ ve çehre-i hükm-i ma'ârifden keşf-i niqâbla izhâr-ı sımâ degüldür. Zırâ gayr-ı âşârimızda mübeyyen ü mufaşşal bi-mâ-lâ-mezîdün 'aleyh muhaşşaldur. Burada âti arada vâki' olmadı.

Belki âyet-i mezkûre ile bi-tarıki'l-teberrük ve't-tefe'ü'l bidâ' [2a]olınup dıbâce-i nüsha-i Zübdetü'l-Mağâl kılındı. Ma'a-hâzâ 'illet-i tahırık-i enâmil ü mazmün³¹⁵ لَنَاسٍ عَلَي قَدْرٍ عَقُولِهِمْ ile'âmil olan şâhib-i mecmu'a vü mecelle ve ser-defter-i kitâb-ı ecelle Seyyid 'Abdu'r-raḥîm Ṭayyib efâzu'llâhu 'aleyh subḥalü'l-feyz-i ke'l-tayyib ki ḥalka-i velâmıza dilbeste ve 'ıkd-ı dâ'iremize peyvestedür. Anuñ ḥvâhişi maḥzâ tezhibiyye-i a'sâr idicek bir eglence ve bâğ-ı fenâda büy-ı ma'nî şemmine sezâ bir rengîn goncadur.

Gerçi eglencez gönül gülzâr-ı fâniden küyer
Ser-birün eyler kafesden cismi âhir terk ider
Almaya büy-ı bekâ ammâ ki ârâm eylemez
Meclis-i üns olmasa âdem behişt olsa nider
Bir kitâb eglence lâzımdur ma'ârif ehline
Kim ola her ḥarfî bir gencîne-i ma'nâdur
Reng virme sım ü zerle nergis-asâ cismüñe
Ma'rifetdür uma dünyâda mîrâş-ı peder
Dil-ber-i sîne olur mı Ḥaqqıyâ mecmû'a-veş
Kim anuñ zevk u şafâsıdur ider def'-i keder

Bu cihetden bu kadeḥ-i ma'nî tesnîm ü raḥîk-i memzûcla leb-rîz kılındı ve her sözden bir şu icrâ olındı ve her çeşmeden bir feyz bulındı. Dimişler ki envâ'-ı luğat ebu'l-beşer Âdemden 'Aleyhi's-selâm lisâna gelmişdür ve ḥurûf-ı teheccî üzerine vürüd bulmuşdur. Ḥuşûşâ luğat-ı 'Arabıyye yed-i mübarekesi ile bir kerpiç üzerine ketb olınup defn-i arz olmaqla mürür-ı eyyâm ḥuşûşâ ki Ṭufân-ı Nûḥ resmini maḥve kâr-gîr olmayup cedd-i Nebevî olan Hazret-i İsmâ'îl 'Aleyhi's-selâm ve ceddânı muqarrer olmaqla o münâsebetle eyâdî-i 'Arabda ḥatt-ı küfî didükleri resm-i ma'hüd

³¹⁵ Aclûnî, *Keşfü'l- Hafâ*, 1/222(no:592)

zuhūr itdi. Ba‘de-în mukle ve yâkût-ı muta‘aşımı ta‘rîbde içtihad-ı belîğ eyleyüp anlardan soñra dañı niçe hütüt-ı muhtelife huduş eyledi. Egerçi uşul-i aqlâm on ikidür ki ‘Arabî ve Farsî ve Süryânî ve ‘İbrânî ve Hımyerî ve Yunânî ve Rûmî ve Kıbî ve Berberî ve Endulûsî ve Hindî ve Sînidür. Zîrâ ihtilâf-ı luğât ve ihtilâf-ı aqlâm iktizâ ider. Nitekim ‘Arab Allâh ve ehl-i Fars Hudâ ve Rûmî İşiyâ ve Ermenî İşfâh ve Efranañ Kerîtûr ve Türk Teñri [2b]diyü söyler. Ve her tã’ife kendi luğatına göre yazar ve fazîlet lisân-ı ‘Arabdadur. Velâkin zebân-ı Farsî aña ilhâk olunup ikisi lisân-ı ehl-i cennet kılinmışdur. Ve lisân-ı Türk bunlardan dündür ve ğarâ’ib-i ahvâldendür ki Âdem ‘Aleyhi’s-selâm cennetden vech-i ‘arza hübütla me’mür olduğı vaqtda melâ’ike-i kirâm her ne maķûle luğatle ki huşuş-ı hubût için söylediler Âdem anuñ hiç biriyle ‘amel itmeyüp maķâmında qarârdâde olıcağ bu hâl ma’rûz-ı melek-i müte‘âl kılinduğda “lisân-ı Türkî ile emr idiñüz” diyü hitâb-ı ‘izzet vârid olup orada bir melek muvâcehe-i Âdeme gelüp “kalk” didükde âdem o sâ‘at imtişâl-i emr idüp yirinden kalkdı. Ve me’mür olduğı yire müteveccih oldı ve bundan lisân-ı Türkîniñ dañı şerefi bâhir olduğı zâhir oldı. Ve Türk’uñ aşlı Tâtâr’dur ve faşih olan luğat-i Türkiyye hâlâ bilâd-ı Rûmîde mütedâvil olan edâdur. Ve âdemüñ bu luğate i‘tinâsında sırr-ı İlâhî budur ki kalk lafzı kıyâmla emrdür. Kıyâm-ı mutlak ise kıyâm-ı kıyâmetdür. Kıyâmet ise küffâr Tâtâr üzerine ve emşâline kıpsa gerek bu cihetden bidâyetü’l-emr Türk ve nihâyetü’l-emr dañı Türk olur. Huşuşâ âl-i ‘Oşmân ki zübdetü’l-mülûkdur lisân-ı Türkî ile tekellüm iderler. Ve anlaruñ devletleri hazret-i Mehdîye muttaşıl ve Mehdî ve ‘İsâ dañı zamân-ı ahîrde zuhūr u hurûc u nüzül itmekle kâr-ı dünyâ ğâyete râci‘ vü a‘îl olur. Ve lisân-ı ‘âmmede Türk maķall-i zemde irâd olunır. Bî-edeb ü ğaliz ü haşin ü nâdânda müsta’meldür. Nitekim meşhûrdur ki dirler “Türk eger monlâ şod katleş” ya’nî Türke i‘tibâr yoğdur. Her ne olursa olsun. Zîrâ söz mollâlıkda degüldür. Belki iz‘ândadur ve muķtezâ-yı hâl üzerine cereyândur ve edebâne mu‘âmelededür.

Dirler ki ‘ilm okumağ degüldür. Belki bilmek ve bildirmekten soñra mücibi ile ‘ameldür. Manşıb didükleri câh-ı şürîdür ki mu‘teddün-bih degüldür. Zîrâ ğâh olur ki manşıb u câh ehlinüñ ğayrıya dañı taķlîd olunur. [3a]Nitekim emşilesi bisyârdur. Taleb-i ‘ilm içinde bî-perhîz ‘âķıbet mübtelâ-yı mihnet olur. Bir budur toymaz ‘ömrine ahîr cümle akrândan ol evvel ölür. Yâ ğeh olup cüdâ şehrlerden kıryelerde o Türk içinde kalur yâ ğeh olup muşâhib-i sultân hâtıra gelmeyen belâyı bulur. Fi’l-meşel âteş

oldı kurb-ı mülük. Ateşe girmek isteyen yañılır. Gel bu fikri çıkar derünuñdan yoħsa āñir düzinelerüñ büzilür.

Ve taķriri mezkürdan fehm olındı ki efdalü'l-aķlām ķalem-i 'Arabīdür. Nitekim efdalü'l-luġat luġat-i 'Arabīdür. Ve ħaţţ-ı nesīġ sā'irlerden ekmel ve imlāda ebyendür. Pes i'tibār ebyen ü evzāħadur. Zīrā anda ħarf ü kelimāta ta'zīm ziyādedür.

Bu maķāmdandur ki bir kimse ħüsn-i ħaţţla Besmele taħrīr itse ehl-i cennet olur. Zīrā celāle vesā'ir esmā-i ilāhiyyeye ta'zīmi müş'ir olur vechle kitābet itmek ħüsn-i ħaţţdur. Pes lisān-ı 'āmda ħüsn-i ħaţţ didükleri a'mel efrādına maşrūfdur ki anda tebyīn ü tavzīħ ziyādedür. Ĥilāfi ħaţţ-ı maķarr-ı maţ didükleridür. Ve meşhūrdur ki dirler "el-ħaţţu mā-yetekarrā" ya'nī oķuncaķ ķadar mertebede olan ħaţţ o fi'l-ħuţūtdur ve andan aşāġısı şāķıtdur. Kelāmda ħaţţ-ı laġvī gibi anuñġün laġv didiler.

Zīrā ilġā eşvāt-ı eşāfirdür ve ķalemde fā'ide bisyārdur. Egerçi lisān andan ehvendür. Zīrā lisāna gelen nesne inkāra şāliħdür. Fe-emmā ķaleme geliceķ müşķildür. Egerçi ħuţūţ-ı müteşābihedür dimişlerdür ki "el-mükātebetü nişfu'l-muvāşala" ya'nī kitābet olmasa eħibbā birbirinden bī-ħaber ķalurdı. Ve aķlām-ı şu'ārāda bi-tarīķi't-temşil muħarrerdür ki cenāħ-ı kebūtere riķ'a-bend iderler. Başra'dan Kūfe'ye irsāl eylerlerdi ve Kemāl Ĥocendī dimüşdür:

Nāme-i şevķum kebūter dāde goft

Ćün bezm Ćün bāl ü per mī sūzem

Ve bu maķūle kebūteri eşmān-ı ġāliye ile iştirā iderlerdi. Zīrā on merħale mesāfeyi bir günde ķaţ' iderdi. Ve emşāl-i 'Arabda gelür: "ahdī min ħamāme". Zīrā rāst-pervāz itmese müddet-i ķalilde mesāfe-i ba'īdeyi ķaţ' idemez. Anuñ nazīri ķaţţāħ didükleri [3b]murġdur ki anuñla daħı ħarb-ı meşel idüp "ahdī min ķaţţāħ" dirler. Zīrā tulū'-ı fecrden şoñra şemse dek on merħale mesāfe ķaţ' ider ve efrāħına şu getirürdi ve zemmābā ve eyāyyā aşlā itmezdi ve baķar ħardan bī-idrāk olmaķda ziyādedür zīrā āñir gice içinde sülük itdüġi semti unıtmaz ve menzile muhtedī olur işte bu maķūle ħar yolın yañlan şūfiden işlah olur. Ĥuşūşā menār u 'ilmi müştemil olan tarīķden mürtedd olmaķ ziyāde ħamāķat u cehldendür. Bu cihetden o maķūle ħaķķında ve 'īd-i şedīd ü 'azāb-ı ekīd vardur. Ne revādur olasın. Ehl-i tarīķ menzile irmedin dönüp gidesin,ķalasın vaħşet içinde tenhā. Eşūñi yoldaşını terk idesin.

Hadîşde gelür: "فَيَدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابَةِ"³¹⁶ " Velâkin zamân-ı sa‘âdetlerinde ketb-i hadîş için ‘Abdu’llâh ibn ‘Amr ibn ‘Âş’dan gayrıya ‘izn virmediler. Bu cihetden ‘umümen şahâbe-i kirâm rağıya’llâhu te‘âlâ ‘anhum hıfza meşğül olurlardı. Pes takyîd zu‘efâ içündür. Velâkin ol vaqtde küttâb var idi ki vahy-i İllâhî nüzül itdüğe kağıza taħrîr ü takyîd giderlerdi.

Zîrâ emr-i Qur‘ân emr-i hadîşden müşkildür ve def‘aten ‘adem-i nüzüli daħı bu ma‘nâyadur. Ya‘nî tadrîc ile nüzülde teşbît vardır. Tevrât-ı Mūsâ ise cümleten vâhdeten nüzül itmişdür. Ma‘a-hâzâ hacmi daħı kebîrdür. Benî İsrâ’îl egerçi kendü kitâblarını yazdılar ve okudılar. Velâkin ekşeri râh-ı Şeddâd’dan bîrûn oldılar ve istikâmet itmediler. Fe-emmâ emr-i merhûma mûcib ‘ilmle ‘amel itdiler ve kitâb u kırâ’atlerinüñ fâ‘idesin gördiler. Anuñçün Allâhu Te‘âlâ anlaruñ ‘ömrini medd eyledi. Ya‘nî gerçi zâhirde elf sene qaldı ve lâkin berekât virdi ki qalîlü’l-‘ömr olan daħı müddeti qalilde qavâ’id-i keşîre ile muğtenim oldı. Ümmet-i sâlîfede ise bu ma‘nâ mefkûd idi ya‘nî tavîlü’l-‘ömr iken cedvâ-yı râ‘ide bulmadı.

Vaqt-i ‘aşra nazar eyle ki anuñ müddeti az ve zıllı oldı medîd.

Ehl-i hayr u hasenâtı gör kim[4a] virilür tâ-kıyâmet ‘ömr-i mezîd.

Ba‘z-ı eş‘ârda gelür.

" Kefâ kalemü'l küttâb faħran ve rif 'aten

İnnellâhe aqseme bil qalem."

Ya‘nî "nûn ve'l-qalem"de vâv qasem içündür. Pes eger qalemde şeref zâ‘id olmayadı Allâhu Te‘âlâ qaleme qasem itmezdi. Maqâm-ı imtinânda daħı gelür ki ‘alleme bi’l-qalem” ya‘nî Allâhu Te‘âlâ lisânla nuṭkı ta‘lîm ve zamîr-i insânda olan nesneyi beyân ile tefhîm itdügi gibi qalem ile daħı kitâbeti ta‘lîm eyledi. Bey‘ ü şîrâda ve müştebih olan mevâdda takyîd ile emr itdi işhâd ile emr itdügi gibi. Zîrâ insân nisyândandır. Nitekim ba‘zılar nâss maqlûbdur dimişler. Ya‘nî nâs nisvedür, vâv tarafıyyeti sebebiyle yâya qalb olunca nesî olur. Ebu’l-beşer Âdem’e Qur‘ânda nisyan nisbet olındı. Bu cihetden ola ve he daħı sârî oldı. Haṭṭâ Cenâb-ı Nübüvvetden

³¹⁶ Beyhâkî, *el-Medhal ilâ İlmü's-Sünen*, 2/842(no:1848)

me‘şuredür ki buyurmışlardır: " ³¹⁷ اللَّهُمَّ عَلَّمْنَا مَا جَهَلْنَا وَ ذَكَّرْنَا مَا نَسِينَا " şıfāt-ı beşeriyye hasebiyle ba‘zı evkātde " ³¹⁸ قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ " dirlerdi. Egerçi anların beşeriyetleriyle sâ’ir efrād-ı ümmetüñ beşerriyyeti miyânında fark-ı keşir vardır. Bu sebebden h‘ab ile vuzūları müntefiz olmazdı. Zīrā yaқаza-i kemâlde ve beden ü mizāc ziyāde iştidâlde idi. Bu ma‘nadan ya‘nī sehv ki kendilerine mensūbdur. Teşrī‘-i қabilinden rüyā istiğrāk-i hāl zamānında vāқи‘ olmuşdur. Bu ise kıyāsdan hāricdür. Bu sırr içündür ki kimseye ümmī diseler ol dağı peygamber de ümmī degil midür dise ta‘ziz lāzım gelür. Zīrā ümmī anların elқāb-ı müşerrefesindendür, ğayrınıñ degüldür. Nice ümmī olur ki " ³¹⁹ أُوتِيْتُ عُلُومَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ " buyurdı:

Rahmān iken mu‘allimüñ ümmī koduñ aduñ

Sultān iken dü kevne қabāceñ durur ‘abā

Ba‘z-ı ‘ulemā Hāққ’a mu‘allim iqlākından men‘ eyledi. Ma‘a-hāzā nuşuşuñ müsā‘edesı vardır. Zīrā ba‘z-ı bilādda erbāb-ı şanā’ī‘den keferе pīşegirlerine ve üstādlarına mu‘allim iqlāk iderler. Nitekim Mışır’da şuyū‘ı vardır. Esmā‘-i İlähiyye vü tevқifıyyedür [4b]diyenler dağı ta‘zīm-i İlähiyye için zāhib olmuşlardır. Va’İlähu a‘lem bahriyye-i celāle pes şaḥīḥü’l-aşl olan kelimeyi ba‘z-ı ‘avārız hasebiyle iqlākda yās olıcaқ. Ba‘z-ı ehl-i küttāba “çelebi” lafzını iqlāk idenlerüñ hālleri nice olur. Nitekim bilād-ı Rūmiyyede şāyi‘dür. Zīrā Çalab lisān-ı Türkde Allāh dimekdür, āḥirinde olan yāy nisbet için mülḥaқdur. Pes çelebi demek İlähī ve Ḥudāyī dimek gibidür. Çünkü bu maқūle elfāz teşrīfi müş‘irdür. Devāt-ı küffāruñ ḥalқı Hāққ’a muzāf iken şıfāt-ı zemīmeleri ve ḥuşuşā küfrleri cihetinden o maқūle esmāyı iqlākdan men‘ olındı. Tā ki a‘dātuñ aḥbāba müşāreketi ve anlara musāvātı lāzım gelmeye. Zīrā bu maқūle iqlāk, kenīseye mescid ve ḥamra āb-ı ḥayvān demek gibi olur.

Bülbül olmaz cihānda zāğ u zağan, şaḥm-ı ḥinzire dimezler rügan.

Gerden sarқа ridāyetler boynına aş, aşılmağa urgan

³¹⁷ Kaynağına ulaşamadı.

³¹⁸ el-Kehf, 18/110.

³¹⁹ Kaynağına ulaşamadı.

Dimişlerdür ki: "El-kātibü ke'd-dölābi iz teat̄tale tükeşşiran." Ya'nī kātib olan kimse edevāt-ı kitābet ile dölāba beñzer. Şöyle ki bir kaç gün eline almasa dölāb mu'tel ü mütekessir olduğu gibi ol dağı perīşān olur.

Nitekim dirler ki bir cāhuñ şuyı çekilmedükçe ve çekildükçe izdiyād bulur. Terk-i cimā' dağı böyledür. Meger ki baż-ı emrāz u 'avārız ile vekā'a kādīr olmaya. El-ḥāşıl umūr-ı şer'ıyyede idmān bulıduğça tāb u tüvān ve cesed ü cān efzūn olur terk-i mücrimātda olduğu gibi. Zīrā idmān-ı muḥarremātla ḥāşıl olan kuvve-i ğayr-ı mu'tedıyyedür. Şol ma'nādan ki esās-ı za'ıf üzerine mebnī olan binā gibidür. Pāy pest olsa bünyād-ı vīrān ne tefekkür ider anda oturan. Kıırılır zīr-i çarḥda ādem necmine ger zuḥal iderse kıran. Dimişlerdür ki " Men teat̄tale eyyāme't-taḥşıl, taḥşülü eyyāme't-ta'tıl." Ya'nī eyyām-ı civānīde ki eyyām-ı taḥşıldür, taḥşıl-i me'ālīde maḳāsāt-ı kedd-i eyyām u leyālī kılmayan āḥir bī-vaqt ya'nī eyyām-ı pīrīde ki vaqt-i te'aṭul edevātdur, mübtelā-yı 'amel [5a]ü hareket olur. Bu ise 'aks-i ma'küldür. Lā-sıyyemā kuvvet-i derrākenüñ āyīnesi jengār beste-i kedürāt olup ol şafāyı bulamaz ki şüreti taşavvurāt u taşdıķāt anda rü-nümā ola ve maṭlūb u netīce-i hareket-i fikriyyesin. Bi-ṭarīķı'l-ḥads ḥuşüle gele. İşte ḥāl-i 'ālimiyān böyledür ki fırsatı fevt eylemez.

'Āķıl meger nādān ola mażmūnıdan ğāfillerdür.

Siyeh-kār olsa bir ādem beyāz defteri bilmez

Şu kim ḥāra muşāḥıbdür nedür verd-i teri bilmez

Serīr-i tāzede şadr-ı 'anāda şāh-ı 'ālemgīr

Nedür künc-i elemde ḥāl-i abd-i kemterīn bilmez

Bu bāzār içre şarrāf-ı cevāhir olmayan ādem

Bilürse mühreyi yāķūt-ı pertev-güsteri bilmez

İderdi nār-ı 'aşķı her göñül bir ḥāl-ile pinhān

Ser-i ḥücre velī ser-puş olan ḥākisteri bilmez

Süleymān-ı zamān olur mı Ḥaķķı ḥalka-i zikre

Girüp anda nigīn ü nükte-i engüşteri bilmez

Mebhāş-i Kāl u Hāl

Çünkü bu kitāb-ı müstetāb ve hūlāşa-i hitābuñ ism-i şāmī vü nām-ı nāmīsi Zūbdetü'l-Makāl diyü tesmiye olındı ve bu 'unvān ile ma'anven kılındı. Lā-cerem zūbde ve makāl ve hālūñ her biri lafzen ve ma'nen minķarr-ı kalem-i bedāyi'-i nigārdan cārī ve zebān-ı hāme-i feyz-i āşārdan nefes-i evliyā gibi şahīfe-i sepīde nigāşte vü sārī olmaķ lāzım geldi. Çemen-zār-ı eşer bu feyz-i mu'anberle şād-āb ve gül-i hoş-büy emel-i şebnem-i beyāndan ziyāde sīr-āb ola. Feyzden ger belürse neşv-nemā ravza-i cennet olur. İş bu kitāb hāmeden gerçi feyz olur, cārī dilümi yaķdı āh-ı āteş-tāb.

Evvelā zūbde bir nesnenüñ hūlāşasıdır. Zīrā aşlda kaymak didükleridür ki şīrūñ ki hūlāşa ve şafvıdır. Pes hūlāşa-i kelām zūbde-i itlākı dimāğ-ı cāna hālāvet baħş olmaķdan ve dehān-ı dile lezzet-i zā'ide virmekden hālī olmaz. Zīrā ba'z-ı 'ibārāt-ı i'tibārāt teşvīķ ü terğībe dā'ir olduđunuñ beyānına 'ilm-i beyan mütekeffildür. Nitekim siyāhdan kāfūr u müşgle ta'bīr olunur. Bu cihetden bir nesne[5b] ne ķadar bī-meze olsa hūsn-i ta'bīr sāmī'ūñ ađzına dad virür. āħir bāde-i medre gibi şūrāhī dile girer. Bundan mefhūm olur ki dil-ber-i sīmīn-bedene cāme-i zer-beft kemāl-i revnaķ ve mezīd-i bahā virür. Egerçi fī-nefsi'l-emr meşşatadan ğanī ve sürme ve gülgüne ve ārāyişden müstefīdür. Nitekim dimişler:

Şürete bakmaz nazar ehli olanlar ğam degül

Dil-ber-i sīmīn-beden bulmazsa zerrīn cāmeyi

Ne müzehhib cilde rağbet var ne zerrīn levħaya

Nażm-ı Firdevsī durur mergüb iden Şeh-nāmeyi

Ķur'an'da gelür: " ³²⁰.... يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ...." Ya'nī hūsn-i şüret ki cemāl-i bedī' ve ruħsār-ı rā'īķ ü hūsn-i şavt ki haţţ-ı rūħ ve bā'iş-i isticilāb envā'-ı fütūħ ve emşāline işāretdür ki ba'z-ı efrād anuñla ser-efrāz ve ebnā-yı cinsden mümtāz olup hil'at-pūs-ı şeref ve cāme-i gül-rīz-i übheth ü haşmet bedīd kılımış. Ve müşārü'n-ileyh bi'l-benān olmış, rütbesin bulmuş. Herkes ister bu kemālī ammā neylesün ihtişāş-ı Haķdur. Bu cāme-i āle şarıldı lāle her ra'nāya virildi hoşbū. Ve hadīşde gelür:

³²⁰ el- Fatur, 35/1.

³²¹ "رَبُّنَا الْقُرْآنَ بِأَصْوَاتِكُمْ" Ya'nî hâzret-i Qur'ândan şân. Gerçi izâfetle Hakk'a muttaşıl ve zîb ü zînet-i feşâhat ü belâgati müstemildür. Fe-emmâ hüsni-i şavtla edâ vü kırâ'ati ve nağme-i rahîme terennüm ü tilâveti kemâl-i talâvet ve mezîd-i halâvet bahş olduğu lâ-reybdür. Egerçi ba'z-ı kâşırlar me'kûs ma'nâ virüp murâd ³²² "أَصْوَاتِكُمْ بِالْقُرْآنَ" "رَبُّنَا" dimekdür dirler. Heyhât "legad ba'de eţ-ţayru ani'l-vekri ve ehdâe'l muhabbet". Zîrâ halâvet-i nağme inkâr-ı te'sîrîne 'adem-i ikrâr-ı mağlûbu'l-hiss olmağdan gelür.

Tefekkür eyle ki hezâr âvâz gülzâr-ı me'âlî-i çemen-pîrâ-yı bâğ-ı lâ-yezâlî cenâb-ı Nübüvvet Şalla'llâhu Te'âlâ 'aleyhi ve Sellem Ebû Mûsâ El-Eş'arî'nüñ rażıya'llâhu 'anha bir bâriha ile Qur'ânı terennüm-sâz u hancer-i dil-şikâf gibi hanceresinden âvâz-ı hûbla nağme-perdâz olduğın gûş itdüklerinde şadef-i dehân-ı [6a]düerer-bârlarından aşdâr itdükleri mağâle kıymetdârdur ki buyurdılar: " ³²³ لَقَدْ أُوتِيَ مَزَامِيرَ آلِ دَاوُدَ هَذَا مِنْ " Ya'nî Dâvûd Nebî 'aleyhi's-selâm ki şavt-ı velvele-endâz-ı derünü Benî İsrâ'ilüñ dillerüñ ne kadar yağardı ki her meclis tilâvetde üçyüz dörtyüz nüfûsı kemâl-i te'sîrden şecere-i şarşarî gibi şarşar ve yığardı. Ebû Mûsâ'nuñ dağı halk-ı kavmine böyle bir mizmâr virildi ki halâvet-i Nebî gibi hâlınden hâlî degüldür. Nitekim neşâta iktidâlardan biri dimişdür ki

'Bezm-i çemende zevke sebep ney mi çü meydür

H'ânîn-i terânelerle gelür sebû-yı meydür.'

Ve cenâb-ı hâzret-i risâletüñ hadî-i 'arabî istimâ'ı kütüb-i mu'teberelerde muhriz ve edevât-ı siyerde ve gayrîde muğarrerdür. Şol âvâz-ı hoş ki na-hoşdan sâdir olur. Kâ'ide-i ehl-i semâ' budur ki mağûle şavt-ı dil-süz verâ' perdeden istimâ' olına. Zîrâ kavvâlüñ çehresi ki cemâlden bî-behre ola ve h'ânende ki zîşt-rûlıkda darb-ı meşel mertebesin bula. Çehre-i zehrini sîrini boğma şavt gibi havâya uçurur ve sâmi'î bi'l-âhire, bi'l-ihtiyâr o meclisden göçürür.

'Aceb hâletdür ki her nesne münâsibi ile vuzu' olınmışdur ve sebîle tertîb kılınmışdur. Assı nîşîn olan vu'âzuñ ve emşâlinüñ ahvâli dağı aña kıyâs olına. Nitekim dimişlerdür va'iz bu kerâmet saña besdür ki hemîşe cemi'yete bâ'iş ola. Güftâr-ı

³²¹ İbni Hanbel, *Müsned Ahmed bin Hanbel*, 30/451 (no:18494) "Kur'an'ı seslerinizle süsleyiniz."

³²² İbni Hanbel, *Müsned Ahmed bin Hanbel*, 30/453 (no:18495) "Seslerinizi Kur'an ile süsleyiniz."

³²³ İbn Mâce, *Sünen-i İbni Mâce*, 1/425 (no:1341) "Ebû Mûsâ'ya Dâvûd'un Mezâmir'inden verilmiştir."

perîşân ve ba‘z-ı mu‘âşırından dahı şâdır olmışdur ki dimişdür: 'saña meclisde biñ söz söylesem hîç mülzem olmazsın degül kürsiye vâ‘iz, ‘arşa çıksan âdem olmazsın.' Ya‘nî sözlerinüñ perîşânlığından mâ‘adâ ekşeri şüret-i şavtla gurâbu’l-beynden nişân virür. Eger şadâsını kımmе-i eflâk u zirve-i ‘arşa ırgürür. "ve'l ‘ıyâzü billâh min mükâlemetihim ve mücâlesetihim." İşte bu takrîrden bir miqdâr lezzet zübde-i dimâğuña tokındı ve ba‘z-ı eyyâm zebân-ı letâfetle sem‘üne oğındı. Ba‘z-ı ‘urefâ dimişlerdür ki 'bal dimekle tatlu olmaz çün dehân [6b]yürî anı tatmağa sa‘y it' hemân.

Fe-emmâ ‘ârif odur ki zübde-i ma‘rifetden çâşnî-dâr ve elezz-i eşyâ olan haqâ’ik ü hikmetden haber-dâr ola. Maṭbah-ı icâdda ve yek haqîkatde puhte olan lezâ’iz-i ‘ulûmu’l-heyetiyeden biri de budur ki ‘âlem-i vücûd bir şecere-i muntehâ gibidür. Anuñ aşlı, ‘aql-ı evvel ve i‘zânî efrâd-ı mükevvinât ve evrâkı melâ’ike ve mîvesi insân-ı kâmil ve zübdesi âdem-i haqîki-i ekmeldür ki dürr-i yetîm şadef-i iştıfâ vâşıta-i ‘ıkd rüsûl Muştafâ şalla’llâhu ‘aleyhi ve sellem hazretlerinden ‘ibâretdür. Zîrâ hülâşatü’l-kâ’inât ve zübdetü’l-mevcûdâtur ki rişte-i nizâm-ı vücûd aña bend olmuşdur. Her ferd mâ’ide-i ‘aynuñ lezzetüñ anuñ terbiyesiyle bulmuşdur. Nitekim “ *Li’* من الله والمؤمنين مني”³²⁴ feyz-i nûrı aña burhân u sened “ *لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلاكَ*”³²⁵ hüccet ü müsneddür. Zihî sâlâr-ı kâfile budur ki pey-revlerinüñ cümlesi menzil-i murâda vuşûl buldılar ve muhâliflerinüñ hem-künâmı güm-râh u nâ-bûd oldılar.

Ey gül-i ra‘nâ-yı bāğ-ı feyz-i vücûd

Sünbül-i hoş-büy-ı bustân-ı vücûd

Hâvin-i ‘âlemde olduñ misk-âsâ

Büy-ı misküñ aḥz iden dil neyler.

‘Ûd-ı ruḥlaruñ pertev-nişâr-ı mihr ü mâh oldı.

Çeşmüñ çeşme-i nûr-ı şuhûd Allâh Allâh'dir.

Gören dîdârûñı vechüñe bi'l-iztîrâb eyler sücûd.

³²⁴ Acluni, *Keşfu'l-Hafâ*, 1/205 (no:219) “Ben Allah’tanım. Mü’minler de bendendir, benim nurumun feyzindedir.”

³²⁵ Muhammed b. Ali bin Muhammed Şevkanî, *El-Fevâidü'l-Mecmûa* (Beyrut: Daru'l Kütübül İlmiyye Yayınları, ts.), 295 (no:385) “Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım.”

Sāye-endāz olmasa cismüñ n'ola.

Oldı dālūñ bī-ḥudūd u bī-ḳuyūd ola.

Ḥaḳḳı'dan revān pākūñe her nefesde şad selām u şad vürüd.

Bu maḳāmda bir sırr-ı seri budur ki mīvedār olan eşcāra göre zübde ıtlāk olıduğı gibi bārdār olmışlara nisbetle zamğ dinilen ve zamğunı kavā'idüñdendir. İslāh-ı midād eyler ve cereyāna i'tidāl virür. Pes 'aḳl-ı evvel ki ḳalem-i a'lādur. Zübde olduğı gibi zamğ daḥı dinildi. Zīrā zübdeligi ḥasebiyle netice-i 'ālem ve ḥalāvet-i ma'rifetle çāşnı- bahş-i dimāğ-ı benī ādem olduğı gibi zamğ gibi bā'ış-i irtibā-ı eczā-i vücūd olmış [7a]ve feyz-i aḳdes anuñla ḳıvām bulmuşdur.

Nazar eyle ki cenāb-ı nübüvvet fi'l-ḥaḳıḳa devāt u midād u zamğ u ḳalem ü levḥüñ mecmū'ından 'ibāretdür. Zīrā devāt ki noḳta-i eḥadiyyetdür ki aña kenz-i maḥfı daḥı dirler. Vücūd-ı nebevī ile zuhūr itmiş ve ḥurūf u kelimāt u āyāt u süver anuñla ta'ayyün bulmuşdur ve midāddur ki feyz-i aḳdesüñ 'aynıdır ve çeşme-i ḥayāt-ı 'ālemdir. Zamğdur ki sebep-i irtibā-ı vücūddur. Vālih ü mālūh miyānında rabıta-i ḳuvviyyedür. Ḳalemdir naḳş-i kā'ināt anuñla şüret-pezīr olmuşdur. Levḥadur ki nefsi-külliyeye didükleri mertebe andan mütevellid olmuşdur ve aña zü'l-ḥazreteyn dirler ki ḥaḳıḳat-i ilāhiyye-i fā'iliyye-i mü'eşşire ve ḥaḳıḳat-i kevniiyye-i ḳābile-i müte'eşşireyi cem' eylemişdür ki esmā'-i külliyye-i zātiyeden esmā-i cüz'iyeye şifātiyyeye feyyāzdu. Māhiyyāt ve ḥaḳā'ıḳ-i şuver-i muḥtelife üzre müteşekkil olmaḳ fi nefsi'l-emr 'ayn-ı vāhide olduğı münāfi degüldür. Sırr-ı ḥaḳıḳat didükleri budur ki nitekim ḡayr-ı āşārımızda mübeyyen ü mufaşşaldur.

Zihī sırr-ı ilāhī ki 'ālem ü ādem bir zāhir ve bir maẓhardan 'ibāretdür. Faḳat ma'a-hāzā bu ḳadar şey'den ve şad eṭvār u hezār aḥvāi müştemildür. Ba'zılar kelimātında gelür, 'güleşende güne güne nedür bu şukūfeler, āb u hevāsı bir ḳamu tek bāğbānı bir.' Ḳur'ānda gelür. ³²⁶" وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ " Ya'nī vech-i arz fi'l-ḥaḳıḳa ḳaṭ'-ı keşīreden 'ibāret iken birbirine müteçāvire olan ḳıṭ'aları daḥı tefāvüt üzerinedür. Ma'a-hāzā muḳtezā-yı tecāvür 'adem-i ihtilāfdur. Şīr ki min beyn-i feres ve düm cārīdür. Tarafeyne tecāvüri var iken ḳarnuñ rāyiḥası ve dümüñ levni ile muşāggīr olmaz. Zīrā miyānda ḥāciz vardur. Her çend raḳıḳ ise de ve 'ālem-i vücüb u imkān

³²⁶ el-Ra'd 13/4.

dağı böyledür. Fā-fehmi cidden ve bir şālih kimse bir fāsık ile kabrde hem civār olsa iki ma'nādan hālī degüldür. Yā ikisinden biri mecānisi civārına naql olunur. [7b]Nitekim bu ma'nā için melā'ike ta'yīn olunmuşdur. Yā hod aralarında perde çekilür. Sālih olan çār-sū'uñ sereyān-ı şerrinden kurtulur. Su'al olunursa ervāh-ı bālāda olıcağ bedenüñ bedene civāretde ne zararī hāşıl olur? Cevāb budur ki fāsıkuñ rūhı beyne's-semā ve'l-arzdur veyā hod kabrinde mu'azzıbdür. Ma'a-hāzā fülk-i kamerüñ tahtında olmağ arza ittişāline māni' degüldür. Zīrā hevā dağı arz gibi süfliyyātdandır. Pes hevāda maħbūs olmağ kabrde olmağ gibidür ve şālihüñ rūhı 'ulvīdedür. Velākin pertev-i şems felek-i çārümden arza mün'akis olduğı gibi rūh-ı 'ulvī dağı cesedine ve 'anāşırına müte'alluğ ü muttaşıldur. Cesedi didigümüz budur ki ecsād kümell ü münħall olmaz. Belki hayāt-ı dünyevīyedeki gibi ilā yevmi'l-kıyām hālī üzerine kalur ve eger çürimeğ şānından ise 'anāşırına fenā gelmez. Belki aña muttaşıl olur. Pes kabrde cesede veyā 'anāşıra ta'alluğ bākī iken birbirinden mütezarrır olmaz dinilmez ve belki dünyāda olan cār-ı hasen ve çār-sū' niçe ise orada dağı öyledür. İşte varasın göresin.

Beni yā Rabb her mevtında ehl-i 'aşka yār eyle

Dü-'ālemde 'ibād-ı şālihīne hem-civār eyle

Ecel peymānesin devr-i felekde içdigüm demler

Şarāb-ı vaşluñı cān-ı 'azīze hoş-güvār eyle

Rehīn-i hāk-i süflī eyler isen çeşümümi bārī

Firāz-ı 'arş-ı karyeñ cānuma cāy-ı karār eyle

Beni erbāb-ı dil yanında yā Rab şermsār itme

Kerāmātuñ keremden başuma tēc-ı vağar eyle

Şühüd-ı zātuñ ile nūr u fer vir çeşm-i Hağğıya

Dilin āb-ı hayāt-ı feyze yā Rab çeşm-sār eyle

Ey cān-ı peder ü püser-i mu'teber işte Zübdetü'l-Mağālūñ zübdesi budur ki keşide-i suğūr u kılāde-i şemīne-i nüħūr kılındı. Va'llāhu'l-'alīmü'l-'allām ve minhu feyzü'l-'ilmu ve'l-ilhām.

Şāniyen maḳāl u ḳīl u ḳāl u ḳavl nedür? [8a]Beyāna āgāz olunur ve zübdetü'l-kelām her ne ise söylenür ve me'āl-i muḥaṣṣal bilünür. Ma'lūm ola ki kelimāt-ı mezkūre bir ma'nāyadur ki kelām dimekdür. Kelām gibi e'amdur ki Ḥak'da ve ḥalkda müsta'meldür. Ya'nī ḳāla'llāh ve kelleme'llāh ve ḳāl fülān ve kellem fülān daḥı dinilür. Fe-emmā nuṭku'llāh dinilmez. Zīrā nuṭḳ-ı ḥarf ü şavtla tekellüm dirler. Kelām-ı İlāhī ise bī-ḥarf ü şavtdur ki ḡayb-ı Zāt'dan vāḳi' olan tecellī vü zuhūrdur ve bu ma'nāya kelām didiler. Zīrā nefes-i Raḥmānī üzere menşūr olduḡı gibi bu cihetden Allāhu Te'ālā 'Azze ve Celle nuṭḳ tarīḳıyla söylemez belki inṭāḳ ider. Ya'nī Allāhu Te'ālā munṭıkdur muḥsin vezni üzerine nāṭıḳ degüldür. Nitekim Ḳur'ānda gelür: " ³²⁷ قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ " Ya'nī Allāhu Te'ālā cemī'-i eşyāyı söyledür. Egerçi feyz-i nuṭḳı zāhirde insāna maḥşuş ḳılışdır. Şöyle ki ḡayrılara itlāḳı bi-tarīḳi't-teba'iyye veyā delālet ü idrāk ma'nāsınadır. Nitekim ecrām-ı felekiyyeyi muḥarrık olan ervāḥa enfūs-ı nāṭıḳa-i felekiyye dirler. Müdebbir ü müderrike ma'nāsına ve āyet-i mezkūreden me'hūzdir ki cemī'-i eşyāda kuvvet-i ḥayāt u idrāk vardur. Egerçi mükāşiflerden ḡayrıya zuhūrı yoḡdur. Pes vaḳt-i inṭāḳda nuṭḳ ider ki nitekim Ḥacer-i mütekellim dirler ve nezā'iri ḥadden bīrūn ve ḳıyāsdan efzūndur. Egerçi maḥcūblar bu ḥuşuşda mu'āraza iderler ve te'vīlāt-ı fāsıde yoluna giderler. 'Acebdür ki ḥaḳā'ikden kör olmuşlar ve silk-i 'ilmde intizām da'vāsın iderken mühre gibi kendilerin bī-i'tibār ḳılmışlardır. Ba'z-ı şu'arā kelimātında gelür ki

"Bilmezüz bir dil ki tūṭī gibi ḡüftār eyleye

Söyledür mi yoḡ cihānda bilmezüz söyler mi yoḡ"

Ya'nī söyledür vardur ki zāhirde mu'allim-i tūṭī ve bāṭında insān-ı kāmīl olanlardur velākin ḳābil-i ta'līm ü ḥitāb yoḡdur. Erbāb-ı inkār u ḥicāb gibi ki [8b]Ḥaḳ anları ḥaḳla inṭāḳ itmez. Zīrā öyle nuṭḳa isti'dādları yoḡdur.

Belki anlarıñ ḳabiliyyetleri sebb-i evliyāyadur. " ³²⁸ وَيَلِّ لِمَنْ شَفَعَاؤُهُ خُصَمَاؤُهُ " Ya'nī şefā'at- gāh olanlara ḥaşm u 'adū olıcaḳ dāreynde kime ilticā ve ḳanḳı bāba istinād iderler. Bundan ma'lūm oldu ki ehl-i Ḥaḳḳa itāle itmek hezeyāndur. Belki şāḥibi

³²⁷ el-Fussilet, 41/21.

³²⁸ Cemaleddin Ebu Ferc Abdurrahman bin Ali bin Muhammed el-Cevzî, *Tebşiratü'l İbnü'l Cevzî* (Beyrut, Dārü'l Kütübü'l İlmiyye,ts.), 2/16

hayvāndur ki şavtı aşvāt-ı hayvānāt gibidür ki bi'l-külliyeye i'tibārdan sākītdür ve kıl ü kāl didükleri o maķūlelerin sözleridür.

Zīrā medhūldür bī-fā'ide ikşār-ı kelām ise lağvdur. Bunuñ muķābelesindendür ehl-i 'aşk u vecdūñ kelimātı ki tāb-dih olmaķda ve dil-i 'āşık anuñla germiyyet bulmaķda āteş-i sūzān gibidür. Ve bu ma'nā kıl ü kāl muķābelesinde olduğı budur ki ehl-i zāhir haber-i mücerred söylerler ve el ağzından alup şatarlar. Şaydelānī gibi eczā-i müfredde ve uşūl-i nebāt ve cüz'ıyyāt-ı hevā'ic fūrūht iderler ve eţibbā bunlaruñ müfredātını terkīb idüp me'ācīn ü ħubūb peydā iderler. Fe-emmā erbāb-ı bāţın 'aĥberani Rabbī' dirler ve işi başdan tuţarlar. Vücūd tağlarınıñ müştemil olduğı uşūl-i esrārdan söylerler. 'İlm ü ma'rifetlerin hayyen an hayyin aĥz itmişlerdür. Ehl-i rūsüm gibi meyyitin an meyyitin istifāde itmemişlerdür. Pes meşy-i aķdām u sa'y-ı aķdām ile taĥşīl şadedinde olanlara vācibdür ki zinde-dil olanlaruñ ebvābına mütereddid ola tā ki kesīrinden intifā'-i tām bulalar ve eger ayaklarına ĥadūr gelürse ya'nī keşret-i ku'ūddan uyuşursa nām-ı maĥbūbı yād ideler ya'nī zikru'llāh eyleyeler tā ki ol melāl neşāta mü'ezzī ola.

Nitekim leţā'ifde gelür ki; 'Abdu'llāh bin 'Ömeruñ rağiya'llāhu 'anhuma bir defa' kademine ĥadūr ĥāşıl olmış idi didiler ki 'yā 'Abdu'llāh saña eĥabbu'n-nās kim ise anı yād eyle.' [9a]ol daĥı iştiyāķāne derd ile bir kerre 'yā Muhammed āh' didüğü gibi kademine olan uyuşmaķ zā'il oldı. İşte kadem-i şıdķ budur ki Ĥaķdan 'abde 'ināyet-i ezeliyye sebķ ide ve cāzibe-i tevfiķ ile anı bir edīb-i kāmīl ve bir mürşid-i vāşıl derine sevķ eyleye. Bu kadem olmaduķça kadem-i vücūd ne ķadar sa'y idecekdür ve cāna kesl ü baţāleti koyup nereye çıķup gidecekdür. Binā'en 'alā ma'a-hāzā her kimüñle mazĥar-ı tevfiķ ola.

Gel vücūduñ 'ālemin seyr eyle şehristāna baķ

Gir derūn-ı sīnede şol bāğla büstāna baķ

Şūret-i esmā katı rüşendür ey şāhib-nazar

Çeşm-i ĥak-bīnūñ açup āyīne-i ekvāna baķ

Naķş olupdur levĥ-i zātuñda ķamu āyāt-ı Ĥaķ

Al ele kendi vücūduñ muşĥaf-ı Ķur'āna baķ

Dil nedür dilde olan deryā-yı pāyān nedür
Feyz-i haḡdan her nefesde mevc uran ‘ummāna baḡ
Ḳāl u ḡl-i medrese ḡāl eylemez bu ādemi
Ḳo bu evrāk-ı rüsümü nice bir yana baḡ
Zikr ü fikr ile bulur neşv ü nemā dil Haḡḡıyā
Ḳıl nevā-yı bülbüli andan gül-i ḡandāna baḡ

Evrāk-ı siyerde yazılmış ve şahā’if-i ḡaberde çizilmiştir ki irşād-ı Mevlānā ile me’mūr Şems-i Tebrīzī meşhūr monlā-yı mezkūra ibtidā-yı mülākātında monlāyı bir ḡavzuñ kenārında müḡāla’a-i kitāb ider bulur. Nedür o diyü su’āl idicek dervīş. "Buña ‘ilm-i ḡāl dirler, senüñ bundan ḡaberin yoḡdur." diyü cevāb virdi. Şems daḡı dest-i mollādan kitābı alup ḡarḡ itdükde orada monlā ziyāde münfa‘il olup "hāy dervīş bu kitāb benüm peder- mānde yādigārum idi ve bu rīş-ber-dendān bu kārden ḡayrān iken" Şems-i mezbūr daḡı kitāba el şunup bī-āb-zede ḡavzdan iḡrāc idüp yed-i monlāya [9b] virdi. Mollā daḡı dervīş bu ne ḡāldür diyücek ol daḡı işte" buña ‘ilm-i ḡāl dirler senüñde bundan ḡaberüñ yoḡ" diyü külāh-ı monlāyı serine teng idicek. Mollā bu ḡālinden mü’eşşir olup ḡıl ü ḡāli terk itdi. Ve Şems'le müdārese-i ‘ilm-i ḡāl için medresede bir ḡücreye gitdi. Güft ü güyü beste idüp işrākıyyān gibi bir zamān dilden söyleşdi. İşte monlā-i ‘aḡl ve kitāb-ı mezkūr ve taşavvurāt-ı zihniyye ve ‘ulüm-ı resmiyye ve ḡavān-ı-i ‘aḡliyye şürefidür. Bunları ḡavz-ı fenāya ḡarḡ u remy olmaduḡça şems-i rūḡuñ envārı revzene-i ḡalbden ḡāne-i derūna duḡul itmez ve dāmen-i tecrīdi tutmaduḡça ta‘alluḡātla bir iş bitmez ve bu bir ders-ḡāne-i ḡikmetdür ki bunda monlālīḡ müfīd olmaz ve bu bir mekteb-i ma‘rifetdür ki her ḡıfl-ı ebced-ḡvān buna üstādān miyānında oturmaḡa yir bulamaz.

Erbāb-ı şıḡdan me’sūr bir ḡaber-i meşhürdür ki ḡavāk-ın-i ‘Oşmāniyyeden sultān-ı evvel ki şāḡibü’l-ḡavānındür. Müfti-i memleketi olan Çoy-zāde nām kimesne ba‘z-ı kibār-ı evliyāya ḡa’n u daḡ itdüḡi sultān-ı şālifü’z-zikre mün‘akis olup müfti-i mezbūra taḡrīr ü irşāl itdüḡi Rübā’idür ki zikr olunup Beyt

‘Āşıḡa ḡa’n itmez idi müfti-i bisyār-i fen

Ger fūn-ı ‘aşḡdan bilseydi bir miḡdār fen

Şeyhü'l-islāmum diyen bir tıfl ebced-hvān olur mı

Mekteb-i 'aşkında ol yār idicek izhār-ı fen

Nazar eyle ki 'allāme-i zamānum diyenüñ kemāl-i cehline ki itgā-i nūr-ı İlāhī için puf dir ve bilmez ki Mışra' ki "Tüvān endüd-ı hürşid be-gül" mücibinde şemse dest-dirāzlık perdede bīrūn ve 'akluñ kaşr-ı bāğına maqrūndur. Anuñçün Mevlānā-yı Celāle'd-dīn Şems-i Tebrīzīye ta'arruz itmedi. Zīrā fi'l-meşel şudan gelmeyen iħrāca kādīr olan nefsinı muhāfazaya kādīr olur ve ta'arruz itmek degül, belki hañçer-i derdle kendi nefesine kıysa olurdı.

'Aşk içinde hāl-i [10a]Kays'a bak ve Vāmıq'dan haber al ve Ferhād u Husrevden nişān bul. Kāl ba'zu'l-küberā " Hubbenā mişli mecnūn bi-leylā şeğafnā hubbe ceyrān bi-Sülemī." Burada ceyrāndan murād Sülemī nām ma'şūkanuñ kabilesinde olan hem-sāyeleridür. Nitekim Dīvān-ı Hāfızda gelür. "Ma li-Sülemī ve men zī-sellem eyne ceryānına ve keyfe'l- hāl." Ya'nī zī-sellem didükleri mevzu'da sākine olan Sülemī'nüñ ceyrānı ve ol 'uşşākuñ anuñla aħvāli neye müncer oldı? Güyā zamānında olan fersüde dillerden şikāyet ve aħvāl- güzeşteyi hikāyet eyler ki kabīleye 'aşk u sūzişde hem-civār-ı derd olanlar yanup yağıldılar ve hestī-i vücūdı rāh-ı fenāya revān kıldılar. Fe-emmā āħir anlara bir peyrev bulunmadı ve kañar-ı erbāb-ı derd birbirine vaşl olunmadı. Bu cihetden yol nedür erkāmı nedür bilinmedi ve halk-ı 'ālem bir menzile resīde oldı ki anda enīs mefkūd ve celīs nā-büddur.

Bülbül-i dil 'aşık-ı şūrīdedür

Haylī zamāndur ki elem-dīdedür

Āh diyüp āh işidür her nefes

Mihnet-i eyyām u leyālidedür

Almağa şol dost ilinden haber

Rāh-ı nazargāh dil ü dīdedür

Naşş-ı ğam-ı 'aşk metānetde çün

Şafha-i mermerde nigārīdedür

Şirk-i vücūd eyler idi kalbi şak

Lîk nazar birlige tevḥīdedür

Nice bir imsāk idelüm Ḥaḳḳiyā

Ba'd-ez-în ümmīd meh-i 'īdadur

Şālişen burada zıkr-i ḥāl ḳarīne-i maḳāledür ya'nī ḥāl ḳālūñ muḳābili olmağla mebḥaş-ı şāliş ḳılındı. Ma'lūm ola ki ḥāl iki ma'nāya gelür. Meşelā 'ilm-i ḥāl ve ehl-i ḥāl dirler. Evvelkide ḥāl zamān-ı ḥāldür ki ḥālā içindesin ve anuñ 'ilm-i ol vaḳte ta'alluḳ idüp edāsı lāzım gelen ferā'iz ü vācibāt-ı [10b]maḳūlelerine 'alemdür. Nitekim ḥadīşde gelür: ³²⁹ " طَلَبَ الْعِلْمَ فَرِيضَةً عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَمُسْلِمَةٍ " Ve aña 'ilm-i ḥāl didükleri ta'allūmi vaḳtūñ duḥūlına menūṭ olmağladur. Anuñçün ibnū'l-vaḳt dirler. Zīrā ḥükm vaḳte tābi'dür. Sābıḳa ve lāḥikaya nazarı yoḳdur ve "أنا مُؤْمِنٌ حَقًّا" dimek daḫı aña nāzırdur. Zīrā zamān-ı ḥālde imān müteḥaḳḳıḳ olıcaḳ "أنا مُؤْمِنٌ إِثْنَا اللَّهِ" dimenūñ ma'nāsı yoḳdur. Ya'nī burada istıḳbāle nazar olınmaz. Zīrā imāna ḥālā meşıyyet-i ilāhiyye ta'alluḳ itmişdür ve ittişāli daḫı mütevaḳḳı'adur. Nitekim buyurur: ³³⁰ "أَطْلُبُوا الْعِلْمَ مِنَ الْمَهْدِ إِلَى الْاَلْحَدِ" Bundan murād 'ilm-i ilāhiyyedür. Nitekim kelime-i ibtidā ve ḡāyetden mefhūmdur. Zīrā 'ilm-i ḥāl didükleri mu'ayyen ve maḥdūddur. Fe-emmā 'ilm-i ḥaḳā'ıḳa nihāyet yoḳdur anuñçün ṭaleb-i mezīd ile emr vārid olmışdur.

Ḳāle Te'alā ³³² "وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا" Pes şol 'ilmūñ ki cümle-i evḳātde mezīdi maṭlūbdur, 'ilm-i ledünnīdür. Zīrā ma'lūm celīl-i Ḥaḳ bī-ḡāyet olduğı gibi aña ta'alluḳ iden 'ilm daḫı bī-nihāyetdür. Aḥkām ve 'ilm-i aḥkām ise böyle degüldür. Bundan tenbīh vardur ki insān rūḥ ve cesedi ḥāmildür ki birinūñ ḡıdāsı 'amel ve birinūñ zevḳi 'ilm ü ma'rifetdür bu yüzden efrād-ı ehl-i teklīfe lāzımdur ki 'ilm-i aḥkām ve 'ilm-i ḥikmetūñ her birinden müstefid ve zāhir ü bāṭından ḥaberdār ve müstefiz ola. Ve eger bevāṭını inkāra düşerse ehlü'l-ḥād olur. Zīrā bevāṭın-ı lübāb u zevāhir ḳışr gibidür ki ikisi daḫı maḳāmında kemāl ve birbirine muttaşıl-ı ma'nādur. Pes kelām-ı İläḫīyi bevāṭından ihlā itmek Cenāb-ı Ḳadri 'acze nisbet ve nuşḥa-i ḥaḳā'ıḳa işbāt töhmetdür. Cenāb-ı Nebevīye cevāmi'ü'l-kelim i'tā olup feşāḥat ü belāḡat ü me'ānīde ḡāyet-i

³²⁹ İbni Māce, Sünen-i İbni Māce, 1/81, (no:224) " İlim öğrenmek her Müslümana farzdır."

³³⁰ Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail el-Buhari, *Sahihü'l Buhari*, (Dimeşk, Darü'l Yemame,ts) 6/2725(no:7066) "Ben kululumun hakkımdaki zannının yanındayım."

³³¹ Kaynağına ulaşılammıştır. "Beşikten mezara kadar ilim talep ediniz."

³³² el-Taha, 20/114

kuşvāya bālīg olıcaķ muķtezā-yı [11a]kelām-ı ķadīm nice olmaķ gerekdür. Te‘emmül olına.

Mecmu‘a gibi sīneñi pür-naķş nigār it
Taķşıl-i kemāl itmegi kendüzüñe ķār it
Evrāk-ı gülüñ rengine ‘ibretle naķar ķıl
Ger bŷy ise maķşŷd-ı dilüñ bŷlbŷl-i zār it
Pır olmağla ‘ilmi ķoma gül gibi elden
Ey pır hazānuñ yŷri ķŷn faşl-ı bahār it
Şal murğ-ı dili ğayret idŷp ŷurfe tezerve
Her nokķa-i nazm iķre niķe ma‘nā şikār it
Bāzār-ı haķıķatde revāc ister iseñ ger
Haķķı zer-i āb-rızle var ķalbŷñ ‘ayār it

Ve ehl-i hālden didŷkleri yirde hālden murād bilā-te‘emmül ķalbe vārid olan ma‘nādur, ŷarab u hŷzn ŷ ķabz u baş u heybet ŷ ŷns ŷ vecd ŷ zevķ ŷ keşf ŷ müşāhede vŷ mu‘āyene vŷ ma‘rifet ve emşāli gibi. Velākin bu ma‘nāların kimisi hāl ve kimisi me‘āl-i ağyār iledŷr. Meşelā zevķ ŷ vecd bulınuğdan ŷoñra tadrıcle ma‘ārif-i İlähiyye ve kŷşŷf ve emşāli dağı huşŷle ğelŷr. Hemān sŷz hāl şāhibi olmaķdadur ve hāl dinildi. Zırā mŷteħavvil ŷ mŷteğayyirdŷr. Ya‘nī şıfāt-ı nefşāniyye ve hey‘āt-ı ŷabı‘iyye zŷhŷr ile zā’il olur. Şems ŷ ķamer ŷ nŷcŷm gibidŷr ki āfil ŷ ğāribdŷr. Maķām ise bŷyle degŷldŷr. Ya‘nī maķām dinildi ki şābit ŷ istiķrārından ŷtŷridŷr. Pes hāl-i insān devām ŷzerine olsa maķām dinilŷr. Kŷmmel-i ehlu’llāh gibi ki onlar maķāmāt-ı seniyye erbābidur. Zırā hālleri ğayete irmekle tezelzŷlden hālāş olmuşlar ve şems-i haķıķatŷñ ‘ale’-d- devām tecellī bulmuşlardur. Tecellī, dā’imā ise ufŷl u ğurŷb ğelmez ve nefş-i fāniye bir dağı evşāfına rŷcŷ itmez. Nitekim necās-ı ŷarĥ-ı ekber şāĥıĥ-i civānī ile tebdıl-i vaşf idŷp zerre istiħāleden ŷoñra ol şıbğ bir dağı mŷteğayyir olmaz, olur diyenler haķā itdiler ve haķā’ıķdan ğāfil oldılar. Naķar eyle serve ki hazān nedŷr bilmez. Pes serv-i haķıķat nice olmaķ gerekdŷr. Nitekim bu ma‘nāyı iş‘ār ider.

[11b]Şol hadîş-i şerîf ki gelür. "مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا"³³³ Ya'nî mevt-i fenâyi irâdî ile mevtiden ve evşâf-ı nefsdan hâlâş olduğdan şoñra bir dahı mevt yokdur. Maqtül bir dahı maqtül olmadığı gibi meger ki mevt-i tabî'î ile mevt ola. Bu ise ehlu'llâh 'indinde mevtiden 'add olunmaz belki aña intikâl dirler. Nitekim hadîşde gelür:³³⁴ "بَلْ يَنْقَلُونَ مِنْ دَارٍ إِلَى دَارٍ الْمُؤْمِنُونَ لَا يَمُوتُونَ دَارَ الْيَدَارِ" bundan fehm olunur ki mü'min ile murâd mü'min-i kâmindür. Zîrâ muṭlak kâmile maşrûfdur. Ve bu ma'nâyı iş'âr idüp Kur'ânda gelür:³³⁵ "وَلَا تَقُولُوا يَا نَبِيَّ اللَّهِ إِنَّا رَبُّكَ إِنَّ اللَّهَ هُوَ رَبُّ الْعَالَمِينَ" Ya'nî fî-sebîlillâh seyf-i zâhir ve seyf-i bâtın ile şehîd olanlara meyyit ıtlâk olunmaz. Şühedâ vü şiddîkîne öldi dimek terk-i edeb ve belki ḥaṭâ-yı maḥzudur. Zîrâ anlar 'inde'llâh ḥayât-ı tayyibe-i bâkiyye ile aḥyâdur. Bu ma'nâdan na'im-i rûḥânî ile mütena'im ve ğanâ'im-i uhreviyye ile muğtenimlerdür. Ve anlaruñ ervâḥı için berzahda şekl-i cesed vardur. Zîrâ insân ma'nâsıyla mükerrem oldığı gibi şüretiyle dahı mükerremdür. Anuñçün Ḥaḫḫ Te'âlâ temeşşülü insân şüretinde vâkı' olur. Nitekim Cenâb-ı Nübüvvete şâbb-ı emred şüretinde temeşşül eyledi ve şalavat-ı maḫbûle dahı kabrde şüret-i insânda teşekkül idüp maḫbûr ile müste'nis olsa gerekdür Allâhümme yessir

Ey bû yüzi isteyen

Çeşm-i dilüñ kıl ğuşâd

Ey ḥaḫḫ için ğam yiyen

Cânuñı ḥaḫḫ ide şâd

Nûr yüzüñdür kamer

Ṭatlu sözüñdür şeker

Şüretüñ oldı beşer

Ma'nîde allâh ḥâd

Bendelüğüñ şâyegân

Zindelüğüñ câvidân

³³³ Aclûnî, *Keşfu'l Hafâ*,291."Ölmeden önce ölünüz."

³³⁴ Kaynağına ulaşılammıştır.

³³⁵ el-Bakara, 2/154.

Buldı senüñle emān
Cümle belā vü ‘ibād
Nūn ile kııl i’tilāf
Sende durur sırr-ı kāf
Āyīneñi eyle şāf
Açıla çeşm-i fu’ād
Zāhir iken toğrı yol
Niceye dek sağ u şol
Hakka iriş Hakkı kul
Hāşıl ola her murād

Ve dimişlerdür ki hāl didükleri ma‘nā, [12a]a‘māl-i şāliha muķābelesinde hibe-i İlähiyyedür. Bu şol ‘amel-i şālihdür ki ‘ıvaz u ecr talebine muķārīn olmaya. Belki maḥzā Hakḫ rubūbiyyet ü i‘zām u iclāl-i İlähiyye için olsa ve illā şāhibi ecr ile kalur ve hālden bī-ḥaber olur. Zīrā ecir olan kimse ‘abd-i maḥz gibi degüldür. Bu sebebden ecirüñ ücreti def’ olunup kapudan redd olunur. ‘Abd ise bāb-ı Mevlāda kalur ve Mevlā aña ni‘me’l-bedel olur ve bu maķāmıdan dimişler ki aḥvāl, mevāhib kabīlindendür. Ya‘nī ‘ayn-ı minnet ve maḥz-ı cüddandur.

Maķāmāt ise mekāsib-i maķūlesindendür ki bezl-i mechūdla ḥuşūle gelür. Egerçi ḥaķīkatde nazar olınsa eger velāyet eger nübüvvet ve eger sā’ir maķāmāt fazl-ı İlähī ve iḥşās-ı Rahmāniyye müsnetdür. Şol kimse ki nübüvvet gibidür dimişdür. Rütbe nübüvvete dā’irdür. Zīrā rütbesi mektüb u meksūf olmaḫdan nefsi nübüvvet daḫı böyle olmaḫ lāzım gelmez. Nitekim bir kimse müsta‘id-i salṭanat olsa bi’l-fi’l sultān olmaz. Faşl-ı İlähī kabīlindendür ve bundan daḫı evzah budur. Bir kimseye kāzī-‘asker pāyesi virilse mücerred pāye ile bi’l-fi’l kāzī-‘asker olmaḫ lāzım gelmez. Egerçi müsta‘iddür. Pes bi’l-fi’l olması fazl-ı Hakka muzāfdur ve bu maķām esrār-ı kazā vü kadere müte‘alluḫ olmaḫla bundan ziyāde keşf olunmaz. Hemān hālden ḥaberüñ var ise zevḫ ile idrāk ideğör dile gelmez ki ḥarc ideyüm aşvāt. Ya‘nī dile gelmeyen nesneye ḥarc-ı aşvāt ve şarf-ı elfāz itmek olmaz. Zīrā zāyī‘ olur ki günehi üzre afhāmı

mümkin degüldür. Bu taqrîrden zâhir olur ki ehl-i maqâm ehl-i hâlden pâyede a'lä ve her vechle andan evlâdur. Zîrâ ehl-i maqâm olan ehl-i hâl olur ki hâl maqâmuñ bidâyetidür. Fe-emmâ her ehl-i hâl ehl-i maqâm olmaz. Ve illâ mübtedî ve müntehî ber-â-ber olmak lâzım gelür. Ehl-i maqâma mü'ekkel olan [12b]esmâ-i külliyye ve ehl-i hâle havâle olan esmâ-i cüz'iyyedür. Bu ikisinüñ nisbeti sulţân-ı a'zam ile ümerâ gibidür. Zîrâ vekîl-i Muţlak'dan ma'adâ olan ümerânuñ külliyyeti yokdur. Belki hükmleri dâ'ire ve eyâletlerine maşşuşdur. Ve fetâvâ-yı cüz'iyye ile fetâvâ-yı küllî dahı böyledür. Ya'nî bilâd-ı müte'ayyinede mu'in olan müftîler, müftî-i sulţânuñ tahte'l-livâsındadır ve kuţb-ı vücüd ile sâ'ir aqtâb dahı böyledür.

Ref'-i zıkr eyleyelüm hem-çü livâ

Feth idince hudâ hişârimuzı

Đarb-ı tevĥîdle hedm o livâ

Alalum zûrla diyârimuzı

Düşmen-i nefis elindedür dilimüz

Ķal'amuz almağa varmaz elimüz

Derd-i miĥnetle bükildi belimüz

Bulduĥ oĥ gibi biz ĥarârimuzı

Nesne yok ger baĥılsa ĥâlimüze

Ehl-i ĥâlüz gelür ĥayâlimüze

Naĥar-endâz olup me'âlimüze

Yapmaduĥ ĥayrla mezârimuzı

Geldi gitdi bu bâĥ-ı dehre hezâr t

Ĥıtdı dâmânuñı ĥâr-ı gülzâr

Ĥaĥkıyâ ĥaĥĥ ıla idüp

Ĥatalum emri üzre kârimuzı

Ba'de-zâ bu maqâmda Zübdetü'l-Maĥâl budur ki ĥâl ü ĥâl didükleri ikişer vech üzredür. Vech-i evvel ĥâli budur ki şaĥîhdür ve şânî saĥîmdür. Ya'nî ĥalb-i insâna

vāfi‘ olan hāl eger iktidā-yı şer‘ ü mütābe‘at-ı Nebeviyyenüñ netīcesi ise şahīḥ ü maḳbūldür. Ve illā saḳīm ü merdüddür ki nitekim rü’esā-i ḥükemādan Eflāṭūn-ı İlähīde zevḳ ü hāl var iken anı daḥı dā’ire-i felāsifeye idḥāl idüp levḥ-i ḳabūlden nāmını ḥakk ü tırāş ve ṭarīḳ-i ḥalāletde olanlara yoldaş itdiler. Zīrā o daḥı sā’ir felāsife gibi vādī-i istibdād tutup zimām-ı emrini ḥalka şer‘a-bend itmedi. Ve enbiyā vü evliyā gitdüğü yola gitmedi. Binā’en ‘alā-hāzā fī-nefsi’l-emr tevḥīdi daḥı olsa yine imānı yokdur. Zīrā tevḥīdüñ zamān-ı fetretde gelenlere veyā da‘vet-i [13a]enbiyā irişmeyenlere göredür. Ve illā zamān-ı enbiyāda gelüp mütābe‘at ile me’mūr olanlara mubāya‘adan ḡayrı ṭarīḳ yokdur ve şol ki kemāl-i rūḥānīdür mütāba‘atla maḳbūldür. Meşhūrdür ki İstānbolda ‘avret bāzārında bir Yahūdī ‘avreti var idi ki ḥānesine saḳīm ü bīmār girenler şahīḥ ü ten-dürüst çıkarlardı. Mü’mīn ü kāfir ḥaḳḳında kāfīrenüñ efsūnı te’şīr eyler ve nefesi kārgīr olurdu. Ma‘a-hāzā ism-i muḍill taḥtında ve bu ma’nādan nā-āḡāḥ olanlar sū-i ‘aḳīdeye düşerlerdi. Zīrā bu maḳūle aḥvāle vuḳūf her ‘aḳluñ kārı degüldür. Belki ba‘z-ı keşf-i ḥayālīyye ehli ile ṭarīḳ-i şadāddan çıkar ve fikr-i fāsīd ile binā-i şalāḥını yıkar. Ve kār-ḥāne-i aḥvāalde tār [u] pūd-ı ḥayr u şerrin ucın ortasın bulamaz. Bī-temyīz olduğundan temyīzlük dāmenine el urup çeşme-i ṭahāretten vuzū’ alamaz.

‘Aḳla uyma ḡubār-ı dīdeñi sil

Āb-ı şer‘ ile var eli yüzi yu

Çek ayaḡuñ çeh-i ḥayretten gel

Düşmeden bu ḳapuya yüzi ḳoyu

Ve Soḳrāt nām ḥekīm meşhūrdür ki Eflāṭūn-ı mezkūrın üstāzıdır. ‘İbādet-i eşnāmda muḥālefet-i Yūnāniyyūn idüp melāz-ı dūnyādan rü-gerdān ve şūret-i şalāḥda fā’ıḳu’l-aḳrān iken Ḥazret-i Mūsānuñ ‘Aleyhi’s-selām zuhūrı sem‘ine resīde olduğda tenāvület idüp didi ki: "Naḥnü ḳavmūn mühezzebūne felā ḥācete ilā min yühzebinā." İşte pīr ve ‘aḳl-ı ḳaşīr olanlar nevāḥīn-i İlähiyyeden ḡāfil olup bu ḥikmet-ḥāneyi ḥvāceden ḥālī şandılar. Ve nā’ire-i ‘alevgīr-i cehālete yandılar. Beyt

Dolmadan gözlerine ḥāk-ı mezār

Gel ḡurūrı çıkar dimāḡından

Pāy-bend oldu saña fikr-i ḥıred

Sālikā bendi al ayağından

Hāl u kāl daḥī ḥāl u ḥāl gibidür. Anuñ daḥī şaḥīḥ ü saḳīmi vardur. Ya'nī 'ulūm-ı zāhirede pesendīde olan 'ilm nāfi'dür ki 'akā'id-i a'māle müte'allıkdur. [13b]Zirā maḳşūd-ı aşlī budur ve ma'adāsı maḳşıddan ḥāricdür. Ve 'ilm-i nāfi'de sâ'il olanlar daḥī dāḥıldür. Meşelâ 'ilm-i tefsīr ḥadīşe göre 'ilm-i şarf u naḥv u me'ānī gibi.

Su'al olunursa ki 'ilm-i zāhir ü bāḥın nicedür? Ya'nī biribiri üzerine fazl u ruḥānī nedür? Cevāb budur ki 'ilm-i zāhir 'ilm-i bāḥından nāfi' olanuñ her biri kendi nefsinde ya'nī mertebesine göre kemāldür ve 'ilm-i nāfi' ki merḡüb-ı fīhdür ve muḥḳak 'ilm ki şifāt-ı İlāhiyyedür. Anı ḥarc itmeñ. Nitekim ba'z-ı cehele-i mutaşavvıfadan şādır olmuşdur. Cehl-i 'azīmdür ki şāḥibinüñ Ḥaḳdan bī-ḥaber olduğına dāıldür ve bu maḳūleyi redde ḥācet yokdur. Zirā ḳahr-ı İlāhī anı redd itmiş ve ḥazāne-i cehālet olan sīnesine urmuşdur. 'İlm ḥicābdur didükleri cehlden ḥicāba maḥmūldür. Ve daḥī ḡayr-ı ma'ānī-i şaḥīḥesi vardur ki ba'z-ı āşārımızda mübeyyendür. İşte ehl-i taşavvufuñ elsine-i 'avāmda medḥül oldukları bu maḳūle medḥül ādemlerüñ ḥarīka duḥūlı iledür. Evvelā enbiyā vü evliyā sülūk-ı şaḥīḥ üzerine cereyān itdükleri 'inde ulu'l-elbāb müteyakkındur ve erbāb-ı zāhirüñ medḥülleri daḥī böyledür. Zirā bir nesne ki minhāc-ı selef üzerinedür, anı inkār iderler. Naḳar eyle ki kibār-ı 'ulemādan niçeler ru'esā-i ehl-i ḥarīkatden ma'dūddur ki Ḥaḳīm Tirmīzī ve İmām Ġazālī ve Mevlānā Cāmī ve Şadre'd-dīn Ḳonevī ve Necme'd-dīn Kübrevī ve Necm-i Dāye ve Ḳāşānī ve Fenārī ve emşālī gibi. Dimişlerdür ki 'ādemiyü'l-emr erbāb-ı ḥaḳīḳati taşdıḳ ve 'ulūm-ı ilāhiyye i'tirāfdur ve illā sū'-i ḥātimeден ḥavf olunur.'

Pes bu maḳūle erbāb-ı inkār Ḥaḳkı evliyāda bi-ḥarīḳı't-ḥa'n çekdükleri kılıç yanumuza ḳalur dimesünler. Belki bir ḡün ser-seyf-i ḳahr-ıla cigerleri raḥne vü zaḥmdār olur ve sinān-ı mu'āḥaze ile yürekleri delinür ve ḡırbāl şüretin bulur. [14a]'Acebdür ki dimişlerdür zamān-ı 'uḳūḳu'l-ezmān-ı ḥuḳūḳ eger zamān-ı ḥuḳūḳ olaydı ḥıfeyl-i mü'eyyidi oldukları kibār-ı 'ulemānuñ şuḥūn-ı 'ulūmından tenāvül idüp zurūfı sırlarına ḋarb itmezler. Belki şān-ı ni'meti ve mün'imi ta'zīm iderlerdi. Bu ma'nādandur ki ekşer 'ulemā 'ilmleriyle müntefi' olmazlar ve bu a'şāruñ tenezzülü ḥod lisān u ḳaleme gelmez. Zirā 'ulūm-ı resmiyyede mütefennin olmaḡı kemāl-i zā'id 'add iderler. Ma'a-hāzā şerā'ide ḳuşūrları ehl-i kemāle rüşendür ve ehlu'llāḥ ḥaḳḳında olan sū'-i 'aḳīdeleri bir ḳabāḥat-i 'azīmedür ki zenb-i vücūddan a'zāmdur. Zirā sū'-i 'aḳīde

ile zenb-i vücūd küfr ile sâ'ir kebâ'ir gibidür. Küfr ise mağfūr olmaz ve zenb-i vücūddan murādımız vücūdda ta'addüd ü tevehhüm itmekdür.

Nitekim vücūd-ı mümkün ve vücūd-ı vâcib dirler ma'a-hāzā vücūd-ı mümkün i'tibār yokdur. Zīrā hādīs ü 'arızdur ki fi'l-ḥaḳīḳa ma'dūmdur. Ma'dūm olan nesne mevcūda muzāheme itmez. Ta'accüb eyle ki Naşārā ḫā'ifesi suhūlet-i tab' ve meyl-i İslām ile vaşf olındı. Ehl-i inkāruñ ise Naşārā kadar erbāb-ı ḥaḳā'ika meyl ü i'tibār u iltifātları yokdur. Ma'a-hāzā erbāb-ı ḥaḳā'ik İslām-ı ḥaḳīḳī ehlidür ki "إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ" İslām'dan murād İslām-ı mezkūrdur. Ve bundan ağrebdür ki 'ulemā-i rūsūm arasında mu'teberātdan ma'dūd olan ba'z-ı kebīre-i şūfiyye-i muvaḫḫidīn ba'z-ı fark-ı Naşārāya ilḥāḳ olınmuşlardır. Şol ma'nādan ki "leyse fi'd-dāru ğayre deyyār" İşte ehl-i kitābuñ ḫāli daḫı budur.

Pes suḫan-şinās olmak o maḳūlelerden müdāḫil-i ba'idededür. İbtidā silk-i 'aḳīdeye münselik tevḫīd ü ma'rifet ü vaḫdet-i vücūddur.Çünkü bu ma'nā-yı maḳşūd mefkūd ola tesvīd-i evrāk itmekden n'olur ve küfrgāh olan 'amelinden ne şevāb bulur. Zīrā kelime-i süflīsi sebebiyle maḫbūḫ olmuş [14b]ve hebā vü menşūr gibi teferruḳ bulmuşdur. Söz odur ki anı ehl-i söz ü ḫareḳat olan pesend eyleye ve ḫaḳḳında kelime-i 'ulyā-i ḫayyibe söyleye. Yoḫsa evrākını ḫaşv-şikem-i dīvār eylemeye. İşte ḳīl ü ḳāl ü ḫālūñ biri daḫı budur. Ya'nī ḫāl ve kelimāt-i ḫāliyye iḫrāk üzerine nüviştedür ki merdüm-i çeşm-i ḫaḳ-bīn dā'im anı gözedür. Ḳāl ve kelimāt-ı ḳāliyye ise ḳarāḫīs ü evrāk üzerine mektūbedür ki dāide-i ḫīre-i ḫurde iḫyānen ruḫşat-ı mütāla'a virilür. Pes ğā'ib ü ḫāzır ber-ā-ber olmaz ve mūḳarreb ile mefkūd bir derece istivā bulmaz. Hīç ḳasabu'ş-şekr ile büriyā 'adl-i denk olur mı? Hīç zerle nuḫās ber-ā-ber revāc bulur mı? Zāğ yine zāğdur velākin uçururlar ve bülbül ke'l-evvel bülbüldür. Egerçi ḫazā'inle bāğdan göçürürler. Gel imdi ğışş u semīn ü cüz' ve lü'lü'-i şemeni birbirinden teşḫīş ile vālā-i şarrāf olamazsın ve 'ayyārdān olanlar arasında ḳadr u ḳıymet bulamazsın.

Ey göñül şarrāf fehmi eyley nedür zer ü nuḫās

Cāhil-i nādānla olamaz ber-ā-ber ḫaḳ-şinās

Nice naḳş eyley der ü dīvāra hergiz zer ü sīm

³³⁶ Al-i İmran 3/19

Kim ki bu zîr-i binâda bildi şudandur esās
Şüret-i nakşa bakup bir görme deyr ü mescidi
Cephe-sāy-ı secde olmağda bir olmaz bilki nās
Nice bir şüret virürsin dilde fikr-i fāsıde
Aç gözün tā tutmasun āyīneñi jengār-ı pās
Hırka-i tecrīde gir dervīş iseñ Hakkı eger
‘Ārif-i Bi’llāha budur ma’nide hayr libās

Dimişlerdür ki karn-ı evvelde ‘imāme-bend-i şuhūd olanlara şahābe ve karn-ı şānide kemer-bend-i vücūd olanlara tābi’tin ve karn-ı şālişde mazhar-ı feyz-i vücūd olanlara tebe’-i tābi’tin ıtlāk olındı. Ba’de havāşş-ı ümmete ‘ubbād u zühhād diyü nām virdiler. Ba’de ehl-i bida’ vü ehvā zuhūrıyla ihtilāl-i hāl hāşıl olıcağ havāşş-ı ehl-i sünnet ism-i taşavvufla [15a]şöhretyāb olup ile’l-ān bu nām-ı nāmı kaldı. Egerçi mutaşavvıfa miyānında ilhād u zendeğa çoğaldı ve on iki kısımdan ancak birine ehl-i sünnet dinildi. Zīrā ‘uqūl-i tefāvüt ve idrākāt-ı tebā’in ve istihrācāt-ı ihtilāf üzerine olduğından her biri bir meyl-i hevā ile zāğ-veş bir cānibe şaldı. Ve ehl-i sünnet nigīn gibi ağır bahāya şatıldı. Zīrā ‘azīzü’l-vücūduñ kıymeti keşir, nādirü’l-dehrūñ kadrī hañır olur. Qatı bir merd meydānuña çevgān u güy-bāz ola ve qatı bir ser-i gālñān ki Manşūr gibi iştiyhār bula heyhāt ki devr-i zamān bir dağı evvelki qarārına gele.

Yā İlāhī dilümi feyzüñ ile şirīn it
Qoma telvīnde bu cānumı ber-temkīn it
Eyleyüp hālūme tevcīh-i vücūh-ı esmā
Rūy-ı ahlākımı gül çehre gibi taşsīn it
Noğta-i dā’ire-i enfüs ü āfāk idüp
Qalbümü muşhaf-ı ekvānda hūn-ı Yā-sīn it
Eyle mihrāb-ı hidāda beni ebrāra imām
Rāh-ı Hakkda kerem it mürşid-i ehl-i dīn it
Şol zamān kim ola merg ile cihān beste-zebān

Ƙoma hayretde beni hücetümi telkîn it

Çeşm-i cânı saña her yüzde muķābil eyle

Zāt-ı pākūñ haķıçün Haķķı kılı haķbîn it

Ka'bü'l-Aḥbārdan nüvişte-i ehl-i aḥbārdur ki Ḥazret-i Ādem 'Aleyhi's-selām cām-ı işām-ı ecell ve mülākāt-ı Ḥazret-i Bārī 'azze ve celleden üç yüz sene muķaddem cümle-i huṭuṭ luğate vaz'-ı kalem idüp işāret kılmış. Ve tahte'l-arz defn eylemiş idi. Ba'de ḥaṭṭ-ı remel İdrīse ve ḥaṭṭ-ı 'Arabī İsmā'ıl 'Aleyhi's-selāma müyesser olup evveliyāt ile şöhretyāb oldılar. Anuñla ilā haza'l-ān nām buldılar ve ibtidā-i qarāṭīs 'ale'l-taḥķīķ Ḥazret-i Yūsuf-ı Şiddīķ 'Aleyhi's-selām ittiḥāz itmişdür. Zīrā 'azīz-i Mışr olan Ḳaṭāfir tarafından ḥazā'in-i Mışr üzerine ḥafīz ta'yīn olıñduķda zamān-ı ḳalīlde Ḳaṭāfir-i mezkūra [15b]kalem-i mürekkeb-keşīde ve iclā-i resīde oluğda melik-i Mışr melik olıcaķ qarāṭīsı peydā eyledi. Ve tedvīn-i defātir kıldı. Envā'-ı aķlāma mālik olup ders-ḥāne-i ḥikmetde 'ulūm-ı hendese vü ḥesābı ta'yīn itdi. Bu sebebden tedābir-i memleketden ekşeri anuñla ḡāyete yetdi. "Ba'de ḳazāi'l- vaṭar" mücibince zimām-ı emri dest-i müdebbir-i ḥaķīme virüp ğitdi. İbtidā-yı kitābet-i Fārisiyye şāliş-i mülūk-ı Fūrs olan Ṭahmüreşden kalmışdur. Ve nefsi kalemüñ vücūdı ḳadīmdür. Zīrā cemī'-ı eşyā Ḥazret-i Ādemden muķaddem kārgāh-ı şun'da tesbīḥ-i enāmīl-i ḳudret olmış idi. Velākin ibtidā dest-i İdrīs Nebī ile ma'mūr oldı ve kalem dīvāt buldı. Zīrā kalem aşlda bir şulb-i nesneyi ḳaşş u ḳaṭ'dur. Kalem tırāşīde oluğdan soñra ḳat'a ḳaṭṭ dirlerdi ki bir nesneyi 'arzen ḳaṭ'dur. Pes edevāt-ı kitābdan olan muḳaṭṭa' aşlda muḳaṭṭağdur. Muḳaṭṭa' didikleri aḡlāz-ı 'āmedendür. Nitekim ba'z-ı eş'ārda gelür Beyt

Bu ḥüsn-i ḥaṭṭla yāķūt leblerüñdür iden

Ƙalem-tırāş-ı ḡama üstüḥānumı muḳaṭṭa'

İķlīm didükleri ki vāḥidü'l-eķālīmü's-şeb'adur. Maḳlūm u maḳtu' ma'nāsınadur. Zīrā dünyā aşḥāb-ı hey'et taḳdīrī üzerine yedi sehme maḳsūmdur. Ve taḳsīmi ḥulefā-i 'Abbāsiyyeden Me'mūn Ḥalīfeye nisbet olınur. Ebdāl-ı seb'a eķālīm-i seb'a muḳābelesindedür. Nitekim evtād-ı erba'a cihāt-ı çāre nāzırdur ki maşrıķ u maḡrib ü cenūb u şimāldür ve rebī'-ı meskūn didükleri cānib-i şimālıdır. Ve cihāt-ı sitt ḳuṭb-ı vücūda müfevvezdür. Zīrā taşarrufi 'ulvī vü süflīye şāmil ve ihātası kāmıldür. Ve fark-ı 'ulvīden ve taḥt-ı süflīdendür. Ta'līm-i ezfār didükleri kalem ü

kaşşdandır ki muh̄itüñ mısbaḥasından bida' olunur. Zīrā a' delü'l-aşābi' olmağla işāret-i tevḥīd için [16a]ta'yīn olunmuşdur. Pes işāret birlige delālet içündür ki kelime-i tevḥīdün mikād u me'ūdāsıdır.

Kalem hıfz-ı zebān-ı insāndur ve ḥaṭṭ-ı melā'ike ğayr-ı muḳarrerdür. Zīrā nūrānī ve laṭīfdür. Kalem-i a'lā ki rūḥ-ı Muḥammedīdür. Vech-i tesmiyesi budur ki neyistān-ı ezelden bürīde olmuş ve tecellī-i İllāhī ile inşikāk bulmuş. Bu ma'nādan kātibler ḳalemi şakḳ iderler ve cereyān aña menūṭ olmuşdur. Bā' iş-i inşikāk zāt u şifāta remzdür. Nitekim taḥte'l-arz defn olan çekirdek nevreste olduğu vaktde ḳalem gibi memdūd olup serinde iki şāḥ ser-zede olur ki biri telvīḥ-i zāt ve biri daḥı işāret-i şifātdur. Zīrā e'ālim-i ibdā'a tecellī iden Zāt-ı Vāḥidiyye dü-şakḳdur ki zāt u şifātdur. Fe-emmā anuñ mebdē'i olan zāt-ı eḥādiyyede nisbet ü keşret i'tibār olunmaz. Nevāt gibi fā fehme cidden. Pes bu ma'nāya 'ālem-i ḳalem a'lā-i şıḳḳayndur. Ma'nānuñ inşikākı inşikāk-ı şūret iḳtizā itmekle ḳalem daḥı şıḳḳayn ile şūret buldı. Ve bu maḳāmuñ lisān-ı taşavvuf üzre mübāhişi bisyār ve leṭā'ifi bi-şumārdur. Velākin bālāda remz olunduğı üzre bu kitābda zıkrı mülzem olunmadığı ba'z-ı işārāt u remzle iḳtifā vāḳi' oldı.

Benüm şāḥife-i ḳalbümeddür ḳalem sırrı

Yedümeddür med-i ḳalem durur 'ālem sırrı

Devātuma nazar it anda heft deryā var

Midādum içre durur feyz-i cām-ı Cem sırrı

Su üzre şūret-i 'arş-i muḥīd olup mevzū'

Konuldı levḥ-i ma'ānīye bu raḳam sırrı

Tecellī-i eḥādī nūrına olup maḫzar

Dü kevne şıḡmadı bu ḳalb-i mu'azzam sırrı

Göñül ki ka'bedür ey ḥaḳḳı anı eyle ṭavāf

Odur derün-ı dil-i 'ārifē ḥarem sırrı

Ve kitābet şan'at didiler. Zīrā müdāvele-i yedle ḥāşıl olan 'ameldür. Ḥırfet andan e'ammdur. Meşelā bezzāze ehl-i ḥırfet dirler. Ehl-i şan'at dimezler ve ḥırfet ehl-

i [16b]kesbe lāzım olan hāletdür. Celse vü ku'ūda gibi hırefdendür ki taraf ma'nāsınadır. Zīrā ehl-i hırfet olan kimse kesb için bir taraf tutmaludur. Nitekim erbāb-ı şānāyi' vü hırefüñ her biri huşuş üzre bir çārsūda ve bir tarafdadur. Hattā şahhāf-hāne bile başkadur. Ba'z-ı bilādda eczā ve mekātib-i nüvīsān için müstakıl maḥall ta'yīn olunmuşdur. Nitekim belde-i Edirne'de meşhūddur. Şeref-i kitābet için varaklardan sālyāne ahz olunmaḥ memnū'dur. Zīrā evrāk u aqlām u midād-ı kitābet 'ilm içündür. Şān-ı 'ilmüñ 'ulüvvindendür ki muşhāfı ve kütüb-i tefsīr ü fıkḥ u taşavvufi bey' itmek meşrū' degüldür. Belki hediyeye diyü def' olunup şemen daḥı 'aḫıyye niyetine ahz olunmaḥ gerekdür. Cemī'-i hıdemāt-ı dīniyye mukābelesinde daḥı fi'l-aşl ücret yokdur. Belki ecri āhirete te'hūr olunmuşdur ve dünyāda ahz olınan hediyeye maḥūlesidür.

Şu kadar vardur ki bir kimsenüñ bir hizmete inhişār u taḥaşsuşı olsa andan ücret taleb itmek meşrū' degüldür ve illā taleb itse olur ğasl-ı meyyit ve emşāli gibi. Egerçi ḥaḫḫate nazarla maḫlūb olan ecri u ḫrevīdür, dünyevī degül. İşte ekşer nāssa ḥasāret bu maḥūle kārden gelür. Zīrā li'llāha iş yokdur. Belki āgrāz-ı nefsāniyye üzerine mübīndür. Bu cihetden āb u gile maşrūf olan māl zāyi'dür. Ya'nī şol kimsenün ki niyyeti Ḥaḫ degüldür. 'Ameli dünyāda ḫalır ki dünyā āb u gilden 'ibāretdür. Hadīş-i şerīfde gelür ki "من كان الله كان الله له" ³³⁷ Ey 'ārif bu ḥadīş-i şerīfi zevḫla idrāk idene fā'ide çokdur. Zīrā bir kimsenüñ ki zātı Allāha müsellemler olsa a'māli daḥı aña müsellemler olur. Ve bu muḫābeledede iki nesne ile istis'ād bulur ki biri derecāt-ı cennet ve biri maḫām-ı ḫurbiyyet ü vuşlat u rü'yetdür. Ya'nī şūret-i na'īm ü ma'nā-yı na'īmüñ her biri aña müyesser olur. Görelüm dünyāda [17a]hizmeti bir kaç fülse bey' iden ne bilür. Buradandur ki ğazā için taraf-ı sulṫāndan ahz olınan emvāl vesīle-i ḫazā ve ḫarc-ı rāh u zād içündür. Nefs-i ğarrā için degüldür. Zīrā ğazā farz olduğı gibi bir de farzdan ücret maḫlūb olmaz. İşte bunu daḥı yād-dāştuñ eyleyüp sā'irleri daḥı aña ḫıyās eyle.

Zer-i ḫāliş gibi olmaz ise naḫd-i 'amelüñ

Bir gün eyler anı şarrāf-ı ḫaḫḫat tezyīf

Varıcaḫ rüz-ı ḫisāba urılır kār ayağı

³³⁷ Kaynağına ulaşılammıştır.

İşüni çal başuña tutduñ anı çünki hafif

Ve mekteb didükleri aşda kitābet-hānedür. Zīrā beyne'l-'Arab kitābet-i kıllat üzerinedür ve illā bu a'sārda mekteb-i kırā'at u kitābetüñ mecmū'ı için vaz' olunmuşdur. Pes mekteb iktifā bābındandır. Zīrā kırā'at u kitābet biri birini müstelzimdür. Kitābet taḥşīş-i 'izzet ü nedret içündür. zīrā şıbyānuñ degme biri kâbil-i şan'at-ı kitābet degüldür. egerçi fi'l-ḥamd oğumağ şānlarındandır ve ba'zılar dimişlerdür:

Oğumağ gerçi ki beg-zādelere lāzımdur

Oğuyup yazmasa da yine beg oğlı begdür

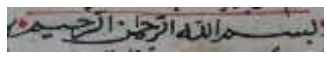
Ehl-i 'ilm oğlu olup ḥātife-i 'ālemdə

Cāhil olmağdan ise toğmadan ölmek yegdür.

Ḥadīs-i şerīfde gelür ki:

"أَلْقَ لِدَوَاةَ، وَحَرَفَ الْقَلَمَ، وَأَقِمَّ الْبَاءَ، وَفَرَّقَ السَّبِيْنَ، وَلا تُعْوِرُ الْمِيْمَ، حَسْبَنَ اللهُ، وَمَدَّ الرَّحْمَنَ، وَجُودَ الرَّحِيْمِ"³³⁸

Alāqa devāta līka komağ ve midādı ıslāh eylemekdür. Zīrā līkasız mürekkebe kalemle i'tidāl üzerine ta'alluğ itmez ve kalemten tedrīḥ ile nüzül eylemez. Taḥrīf-i kalem imāle ma'nāsına ya'nī kalemi ḥarf ü ḥarf üzerine қаt' itmek ise düz kesmemek. Zīrā taḥrīf-i kalem ile cevdet-i ḥaṭṭ ḥāşıl olur.

Besmelede bāyı naşb itmek elif gibi şüretinde ṭavīl itmekdür ve sīni tefrīk dendānların birbirinden fark idüp [17b]āşıkāre kıılmağdur. Ta'vīr mīmüñ gözini kör itmekdür. Ya'nī mīmi ḥalka-vār resm itmek gerekdür ki mehābet ü revnağ andadır. Yoḥsa muṭabbağ yazup kör itmemek gerekdür. İsmi Raḥmānı medd itmek nūni ḥasebiyledür ki imtidād raḥmete remzdür. Tecvīd-i Raḥīm mīmi cihetiyledür ki bu şekl üzerine ki ḥaṭṭ-ı neshle kitāb taḥrīr iderler. İşte mūcib-i ḥadīs-i şerīf üzre kitābet-i Besmelede ta'zīm-i zā'id budur. Bundan gayrı olan eşkālde her çend ta'zīm bulınsa daḥı bundan aşağadır. Nitekim ba'z-ı ḥaṭṭāṭın bu resm üzerine

³³⁸ Kadı İyaz, *eş- Şifa bi-Ta'rif Hukuki'l-Mustafā*, 1/702. "Hokkaya lika (ham ipek) koy, kalemi usulüne uygun aç, besmelenin "b"sini dik yaz, "sin" harfinin dişlerini açıkça göster, "mim" in gözünü köreltme (kapalı yazma), Allah lafzını özenerek yaz, Raḥmān kelimesinde mürekkebi tazele (veya keşide vererek uzat), Raḥīm'i de güzelce yaz"

dağı yazarlar. Fe-emmā bu resmde celālede ser-fatqdan ğayrı iş yokdur. Besmele-i evlāda vāki‘ olan hā-i celālede ser-ratq ve şānīde ser-fatq vardur. Nitekim ba‘z-ı āşārımızda mübeyyendür ki bu maħalle aña cāy-ı tafşil degüldür. Haṭṭ-ı ta‘līqda eger celī eger ḥafī bu resm üzre yazılır. ve bunda sermedden ğayrı resm-i muqayyed yokdur. Binā‘en ‘alā hāzā bu şüret şekl-i şānī-i mezkürdan edven olur. Garā‘ib-i āşār ve ‘acā‘ib-i aḥbārdandur ki ḥalka-i işnā-‘aşerden ‘Ömer İbn ‘Abdu’l-‘azīz Raḥmetu’llāhi Te‘ālā kātibine dimişdür ki " Tavvil el-bāe ve ezhır es-sīnāt ve devvi'r el-mīme." Ya‘nī Besmelede sīn bir iken şīğayı cem‘le irād eyledi. Eger murādı 'Besāmil-i müte‘addide göre cem‘ olsa yā ve mīm dağı cem‘ kıılır.' demek lāzım idi. Bu cihetden şürrāḥ-ı keşşāf-ı sināndan ki sinnüñ cem‘idür. Dendān ma‘nāsına sinānla ta‘bīrini tevcīhde zāhib oldılar ki bundan ‘ammda olan cüzz’ī ism-i küll ile ta‘bīr vardur ki mübālağaya dā’irdür. Güyā demek oldı ki Besmelenüñ sinni izhārda sīn gibi kııl. Ya‘nī bir dendān sīn gibi izhār eyle. [18a]Ve ba‘zılar didiler ki senāt diyecek yirde sīnāt didüğü fa‘āl vezni üzerine gelen muşādere-i iltibāsdan ḥazer içündür. Süre-i Nebe‘de vāki‘ olan kezzāb lafzı ve bu iltibāsı def‘ için dimişlerdür ki dīnār aşlında denār idi teşdīd ile soñra ḥarf-i taz‘īfüñ biri bāya ibdāl olındı. Nitekim Şıḥāḥ-ı Cevherī ve Qāmūsda muşarraḥdür. Haza zübdeti’l-maḳāl va’llāhu a‘lem bi-ḥaḳīḳati’l-maḳāl.

Besmele oldı uşul-i esmā

Kim anuñla durur bu arz u semā

Ḥurumāt ḥaḳīḳatüñ biridür

Ḥaḳ ta‘zīm kıılır iseñ yiridür

Feth iden bāb-ı cenneti budur

Keşf iden sırr-ı raḥmeti budur

Raḥmet-i vāsi‘asın eyleme zīḳ

Ki bu şahrā degüldür öyle mazīḳ

Baḥr olur baḥr gibi her demde

Yok durur feyzi anuñ bir yemde

İbtidā intihā bunuñla olur
Evvel-i devr-i āhirine gelür
Emr-i haṭṭı degüldür işbu sülük
Devrdür halka-i tarīk-i mülük
Menzil-i vaşla irmege bu sebīl
Yā Muḥammed bize şefā‘at kııl
Halka-i mīm içinde maḥşūruz
Sūr-veş ya‘nī dāḥil-i şuverüz
Didiler ‘arş-ı a‘zama çü felek
Kaldı devrinde ins ü cin ü melek
Dönelüm imdi Ḥazrete dönelüm
Menzil-i evvele irüp konalum
Çünkü hep bende-i ḥudāyuz biz
Kapusından niçün cüdāyuz biz
Yā İlāhī be-haḥḳ-ı Besmele sen
Eyle Ḥaḳḳı kuluñı bā-sen-ā-sen
Ġazabuñdan şıgıñup raḥmetüñe
Ḥālümüz ‘arz iderüz Ḥazretüñe
Kıl bize feyz-i rızāñı çü müdām
İçelüm mu‘kıd-i şıdk içre müdām

Kāğıduñ beyāz ve midādın siyāh olduġunuñ vechi budur ki midād bu ‘ālem-i şākıta işaretdür. Çehre-i maḥbūbda ḥāl gibidür ve rüy-ı māha külf-i āyine olduġı gibi siyāh daḥı beyāzuñ āyinesidür. Nazar eyle ki bir varaḳ-ı pesid üzerine vaz‘-ı noḳta eyleseñ o noḳta ile maḥalli müte‘ayyin olur. Nitekim maḥalli ile noḳta zuhūr bulur. Pes ol maḥallde ta‘yīn zuhūr-ı noḳtaya mevķūf olduġı gibi kenz-i maḥfinüñ ta‘yīni daḥı zuhūr-ı esmā vü şıfāta menüñ oldı. Bu cihetden ‘ālem-i ġayb nūr gibi oldı ki

[18b]anuñ televvüni levni-i zücâcla dâ'irdür. Ya'nî zü'-1 şems zücâcdan kaçkî levni 'aks iderse anuñla televvün ider. Meşelâ beyâz câmda beyâz ve siyâhda siyâh ve aşfarda aşfar ve aħmerde aħmer görünür ve âb daħı nür-1 şems gibidür ki fi- nefsi'l-emr levni yokdur. Belki anuñ levni şîşeye tâbi'dür. İşte âyîne-i zuhuratda olan tılâ-i üsrüb ile şüret-nümâ olduğı gibi beyâz daħı şüret-i sevâda yüz gösterdi. Eger ma'kûs olup varaķ-1 siyâh ve midâd-1 elvân üzerine olsa fi'l-cümle temîz ü zühür bulunurdu. Fe-emmâ incilâ vü inkişâfda evvelki gibi olmazdı. El-hâşıl beyâz u siyâh iki zıddur ki birbirleriyle mütebeyyî olur. Ve sâ'ir elvân bu ikiye tâbi'dür ve bunların imtizâcından mürekkebe böyle iken yine sevâd-1 aşl gibi görünür. Anuñcün ba'z-1 hükemâ beyâzi elvândan 'add itmişlerdür.

'Aceb nâzûk maķâmıdır ki burada olan esrâr taşannûf-1 zürûf-1 hurûfa küncâyış bulmaķdan berî ve libâs-1 taķrîr ü taħrîr telebbûs itmekden 'arîdür. Nitekim bir miķdârı ba'z-1 âşârımızda mübeyyen ü meşrûh ve bâb-1 beyânı meftûhdur ve 'âlem-i Zât nür-1 siyâh didükleri şeb gibi olduğındandır ki şeb içre eşyâ' meşrû olduğı gibi. Nitekim Kur'ânda gelür."³³⁹ وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا " 'Âlem-i Zât ve maķâm-1 eħadiyyetdeki kenz-i maħfî maķâmıdır. Haķâ'ik ü mâhiyyât-1 esmâ vü şifât maħfiyye idi.

Kenz-i maħfiden tecellî eyleyüp ferd-i eħad

Zâhir oldu ol tecelliden haķâ'ik bî-'aded

Çün tılısm oldu o kenze işbu esmâ vü şifât

Nice feth itsün anı haķ olmasa Haķdan meded

Sendedür ol kenzüñ aşlı vü tılısmuñ şüreti

Keşfe ir zîrâ ki idrâk eylemez anı ħired

[19a]İstivâ-yı 'arşa irseñ bulamañ nışf-1 tarîķ

Menzil-i maķşûda irince hezârân oldu sedd

Kevkebüñ 'âlî ise kılduñ bu eflâki güzer

Eyledüñ Haķķı-veş andan 'âlem-i Zâtı raşad

³³⁹ el-Nebe, 78/10.

Ba'd-ez-ā bu eşnāda levḥ-i derūna mürtesim olan şuver ve belki ber-hevā muntekiş olan eşkālî pür 'iberdendür. Bu şekil ki budur. Mīm-hā" ya'nī ism-i Muḥammed med lafzını müştemildür. Zīrā "mīm hā" şüretinde mersüm olan "mīm" ile ma'kūsdur yoḥsa "hā" degüldür. Egerçi şüret-i ḥādde görünür. Zīrā eger "hā" şüretinde mürtesim olsa "mīm" müte'ayyin olmayup "he" şekli ḳalur ve maḳşūd-ı tām olmaz. Sırr-ı in'ikās-ı dāl budur ki Muḥammed ki Şalla'llāhu Te'ālā 'Aleyhi ve Sellem 'aḳl-ı evvel ve rūḥ-ı a'zam ve ḳalem-i a'lādur ki vücūd-ı kā'ināt anuñla medd bulmuşdur. Bu imtidāduñ yūzi iki vechle mutaşavverdür. Biri a'lādan esfele nazardur ki "dal" ya'nī dāl-i ḡayr-ı ma'kūs şüretidür ve biri daḫı esfelden a'lāya dā'irdür ya'nī dall-i ma'kūs şeklidür.

Pes a'lā ki ḳalem-i a'lādur ve esfel ki mertebe-i insāndur. Evvel ü āḫir yigirmi sekiz kıızıl ya'nī levḥ-i esmā vü şifāt üzerine yigirmi sekiz sātırdur. Velākin ba'z-ı i'tibārātla ziyāde vü noḳşān daḫı ḳabül ider. Ḳalem-i a'lādan etvār-ı ecsām u şuver ḥasebiyle insāna gelince on bir saṭırdur ve 'avālim on sekiz biñ olmaḳ cihetiyle on sekiz saṭırdur ve merātib-i külliyeñ şüveriyye ve ma'neviyyesi i'tibārıyla yigirmi sekiz sātırdur. Hurūf-ı erba'a ve Fārisiyyeñ ḥurūf-ı 'Arabiyyeye inzimāmı mūcibince otuz iki derece ve sātırdur. İşte suṭūr-ı evrāk bu münāsebātla taştır olınmaḳ şüver-i ḥaḳā'ıḳa taṭbīḳ tarīḳıyla- dur ki ziyāde mergūbdur. Fe-emmā bu a'sārda fenni bu maḳūle ḳalem-i a'lā tutar. Varaḳ-ı ḥayālî bu ḥesāb üzre mıştarlar ve ḥaṭṭı nesh-i māzīden çeker.[19b] Midādı feyz-i aḳdesden medd ider. Dāl-i ḡayr-ı ma'kūs gibi 'unvān-ı şaḫīfe ki a'lāsıdur evrādın, āḫirine doḡrı ki esfelidür āḡāz-ı kitāb eyler. Kefere gibi ma'kūsü'l-livā' ve'l-ḥaṭṭ olmaz. Zīrā anlaruñ ism-i Ḥādī'den Ḥaḳḳ'a ittişālleri yoḳdur. Ve ḥaṭṭ-ı ḳalem-i a'lāları daḫı 'aks idüp vücūda ne nā-tırāşide ḳalemler ḳumaşlar ve ne ma'kūs raḳamlar itmişler ve minḳār-ı ḳalem-den ne zühreler dökmişdurlerdür. El-ḥāşıl imtidād-ı evvel dāl-i ḡayr-ı ma'kūs şüretinde ḳılındı. Zīrā yūzi merkez-i dā'ire-i ḫilāfet olan vech-i arzına nāzırdur.

Pes bu cihetden teveccühde ḫalīfeye ziyāde tekrīm vardur. Güyā ḳıbāb-ı tis'a anuñ kürsî-i zer-mīḥ-i ḫilāfeti üzre sāyebān veyā bir çetr-i zerrīn-fülkedür. Taḫt-ı

Süleymānī üzre sāye-i murġān hevāgīr-i nazīridür. Ve hātem-i Süleymānī bu kırtās-ı hākā'ıka nāzırdur. Fermān-ı şehryārī elbet imzā vü hātemi müstelzimdür. Bu nekīre 'ālem-i kāmilde dil-i pür-temkīndür ki naqş-ı tevḥīdi ḥāvī ve resm-i 'ulūm-ı İlähiyyeyi muḥtevidür.

İşte sultān budur dünyāda
Ġayrısı oldu gedā ma'nāda
Bu kalemdür ki tutmadı İdrīs
İtmedi bu 'ulūmdan tedris
'Ārifā fenn-i Muhammeddür bu
Baḥr-i 'ilm içre remzdür bu
Heft deryā bunuñladur zinde
Kanda deryā vü feyz-i dil kanda
Mīmden ger alursa Ḥaqqı feyz
Olur aña niçe teraqqī feyz

Ve ma'lūmdur ki bu nüh felek muḫayyīdür. Ya'nī vech-i arşa dek biribiri üzerine ḳapalanup ṭabaḳāt-ı muḫtelife olmuşdur. Ve felek evvelki 'arşa mecīddür, cümleyi muḫītdür. Zīrā maḥall-i istivā rahmet-i vāsi'adur ki sırr-ı şüret-i Muhammediyyedür. Anuñçün felek-i Nebevī sâ'irden evsa'dur ve 'ālem demek andan 'ibāretdür. Zīrā elfaz-ı 'ālemde elif bi-ṭarīkı'l-eşyā'dur ki aşlı 'ilmdür. Hareketle vücūd-ı Muhammedīden ziyāde cūd-ı [20a]delil-i kudret ve nişān-ı Ḥazret yoḳdur ki dāll-ı muṭlaḳ budur ki anuñçün ismi dālli müştēmildür.

Ḥuşuşā ki 'ilm-i hareket ile şüret-i 'ilmedür kesrle. Pes 'ālem ü 'ilm olmak cihetinden Muhammeden evsa' yoḳdur. Anuñçün felegi evsa'u'l-eflākdür ve sürādiḳāt-ı 'arşdan murād anuñ dāmānidur. Pes her kim ol dāmene teşebbüş iderse 'arş-ı maḳşūda dest-res bulur ve nā'ilü'l-merām olur ve dāmān-ı evliyāya teşebbüş iden daḫı ḥākdān-ı zilletden ḥāksār olmaz. Zīrā anlar vereşe-i enbiyādur ki her 'aşrda ṭırāz-ı ḫil'at-ı kā'inātdur.

Ba'de biz yine şadede gelem ki imtidād-ı şānīde ya'nī dāl-i ma'kūsūñ ki yūzi bālāya nāzırdur. Şüret hasebiyle degüldür. Belki teveccüh vechiyedür ve muhaşşalı budur ki medd-i evvelki a'lādan esfele vü evceden hazīzedür. silsile-i kā'inātı tertīb hasebiyledür. Anuñçün insāna şüret cihetiyle esfel-i şāfil denildi ki manzūme-i icāduñ gevher-şafā-i sīmā-i āhıridür ve külliyye-i şānīde ki dāl-ı ma'kūs şüretindedür. İmtidād teveccüh-i rüḥāniyyete nāzırdur ki insān esfelden qalem-i a'lāya şā'iddür.

Pes bundan fehm olunur ki qalem-i a'lānuñ 'ālem-i insāna iki vech ile teveccühi vardur ki biri şuverīdür. Ve bu teveccüh gāyete irmişdür. Biri daḡı ma'nevīdür ki ile'l-ebed feyyāziyyetīdür. Zīrā Allāhu Te'ālā anı kendi 'ibādı miyānında vāşıta-i feyz kılmışdur ki rüḥ-ı a'zām fi'l-ḡaḡıka budur. Kemā qāla'llāhu Te'ālā "تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ" ³⁴⁰ " وَالرُّوحُ " Anuñçün rüḥla ta'bīr olındı. Ḥāşş 'ām üzerine 'atf olındı. Zīrā maḡām-ı rüḥ-ı melek gibi şehādet ḡıssiyye gütürmez. Zīrā ol maḡāmıda cismiyyet yoḡdur. Pes bu rüḥ-ı muzḡir ism-i müfīzdür ki her vech ile her demde imdād-ı ḡayāt itmekdedür.

Fe-emmā insānuñ ol maḡāma teveccühi bir vechledür ki rüḡānīdür. Zīrā cismānī rüḡa duḡul itmez belki [20b]rūḡ cisme ta'alluḡ ider. Bu cihetdendür ki müstevā-yı 'arşā qadem-i Nebevīden ḡayrı bir qadem irmedi. Zīrā 'arş-ı bālāda remz olındıḡı üzre maḡzar-ı şıfāt-ı raḡmet-i vāsi'adur ki şıfāt-ı nebeviyyedür. Kemā qāla'llāhu Te'ālā " وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ " ³⁴¹ Bu ma'nādan Rasūlu'llāḡ Şalla'llāhu Te'ālā 'Aleyhi ve Sellem maḡzar-ı ism-i Raḡmetdür. Ve müstevā-yı 'arşā nüzül ve 'ālem-i ervāḡa duḡul bi'l-işāle kendü maḡāmına nüzül u duḡuldur ki ḡayrılar için böyle cismānī mi'rāc yoḡdur. Sulḡānu'l-'ārifin Ebū Yezīd Beşāmī ḡaddese sırrıḡ maḡām-ı nebeviyye duḡul murād itdükde bir nūr-ı lem'ān-ı şa'şā'a-endāz zuḡur idüp Bā-yezīdi iḡrāḡ eyledi. Bu şüretde cenāb-ı ḡazret-i Nebevīnuñ o 'ālemlere varup teferrüc itdüḡi kendi nefsinı ziyāret gibi oldı. Zīrā 'aḡl-ı evvel didükleri yine kendilerdür ve lākin 'ālem-i ervāḡa ḡöre şüret-i Aḡmedde ve 'ālem-i ecsāma ḡöre şüret-i Muḡammed'de de zuḡur itmişlerdür. 'Alem-i 'arş u müstevāya ḡöre nihāyet-i istivāya dek zamān u mekān cārīdür fevḡında degül. Pes 'ālem-i ervāḡ ḡayyız ü zamāndan berīdür ve ervāḡa mülāḡāt itmek el-leylü ve'l-nehār 'āleminde yine ervāḡla mülāḡātdur. Ve müstevāya dek cesedle 'urüc itmekde teşrīf-i 'azīm-i tām vardur ki

³⁴⁰ el-Kadır, 97/4.

³⁴¹ el- Enbiya, 21/107.

cenāb-ı Nübüvvet'den ğayrıya müyesser olmamışdır. Huşuşā ki "342 لَفَذُ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ " al-kubrī " mūcibince āyāt-ı melekūtiyyeyi hiss-i başarıla müşāhede itmişdür. Bu ise insilāhda ve menāmda olan müşāhededen aqvādur. Bu cihetden efrād-ı enbiyā vü evliyādan hıç bir ferd maķām-ı cenāb-ı Nübüvvet'e iremez. Anuñ seyri gibi seyr idemez. Nitekim efrād-ı evliyā dağı maķāmāt-ı enbiyāya ğöre böyledür. İşte bu taķrirden fehm olındı ki tertīb-i şuveriyyeye ğöre muħaddib-i felek-i bālāya [21a]mu'aķķarı ğazīzedür ve teveccüh-i ma'nevīye bi'l-'akşdür. El-ħaşıl ma'nā rūh-ı Muħammediyye ve şüret cism-i Aħmediyye nāzırdur. Ğüyā kıbledür ki Ka'be-ı Zāta tālīb-i teveccüh olanlar kıble-nümā gibi aña dönerler. Lā-siyyemā ki cesed-i tayyib ü cism-i tāhirleri ħālā mütevārī-i bürde-i 'anāşır olmağla cemī'-i vücūhuñ nazargāhıdır ki ka'betü'l-āmāl ehl-i melek ü melekūtdur.

Beyt

Vücūduñ Yā Rasulallāh şadr-ı 'ālem olmuşdur
Saña feyz-i tecellī cümleden hep aķdem olmuşdur
Dil ü cānuñ ħarīm-i ħāndan-ı sırr-ı ğazretdür
Saña hep ħür-ı maķşūrāt-ı ma'nā maħrem olmuşdur
Ezelden ğuşa vaşf dürr dendānuñı teşennüf
Şadef deryā-i mevvāc-ı 'ademde ebsem olmuşdur
Ne deñlü sīne-i mecrūh-ı 'āşık var ise bu ğün
Kemāl-i raħmetüñden bir sözüñ biñ merhem olmuşdur
Miyān-ı āb u gilde eyleyüp perverde-i feyzüñ
Dem-i cān-baħşuñ ile āħir ādem Ādem olmuşdur
Bu İsmā'ıl ğaķķı bendeñüñ bīm-i celālüñden
Velī pür āteş-i ğam dīdesi nemle yem olmuşdur

Ve mażmūn-ı sābıkdan ma'lūm ħvāce-i zamīr oldı ki semavāt-ı seb'üñ nizām u intizāmı umūr-ı insān içündür. Pes memşā-i āħirīde ehl-i dāreyn-i muķārinde

³⁴² el- Necm, 53/18.

müsteḳarr olıcaḳ. Devr-i felekde meserr-i zarüret itmeyicek. Ecrām-ı ‘ulviyyenüñ eczā-i vücūdı inhilāl-pezīr olup ḫarāb u serāb olsa gerekdür. Ve kürsī ki saḫḫ-ı cennet ve ‘arş-ı a‘lā ki saḫfidur. Hemān ikisi cāvidān olup ‘ālem-i cennet ü cehennem edvār-ı külliyye üzerine devrle müstedām olsalar gerekdür. Ya‘nī eflāk-i cüz’iyyenüñ edvārı tamām olup devr-i ‘arş dā’im olacaḳdur ve aña devr-i küllī dirler ki bu devr ḫasebiyle bükre ve aşıli dünyādaki gibi farḳ itseler gerekdür. Egerçi edvāra sabāḫ u aḫşām olmaz. Fe-emmā taḳdīr olunur, ḫurūc-ı Deccālde dünyā bir zulumāt olduḳda evḳāt-ı şalavat taḳdīr olındığı gibi fa‘rif cidden bu maḫalde zübdetü’l-maḳāl budur ki bu maḳüle maḳālātuñ ervāḫ-ı ḫaḳā’iḳi ecsād-ı ‘uḳüle ta‘alluḳ itmez. Ve yalnıuz taşavvur-ı ḫıredle bu iş bitmez. Belki ‘akl-ı ḳudsī veyā keşf-i şarīḫe mevḳüfdur.

Pes ḫāl didükleri ḳālūñ rūḫıdur [21b]ve rūḫa intikāl ḳālība vuşülden soñradur. Ya‘nī ḡālib-i ḫāl budur. Velākin ba‘z-ı ḫāl vardur ki bilā-vāsıḫa feyz-i ilāḫıdır. İşte bu maḳāmda şüretten oḳumaḡa muḫtāc olmaz. Ekşer ehli nādirdür. Zīrā ekşer ḳılıp ḫissüñ şevāhid-i nazarından aḫz ider ve ‘ulūm-ı mektübe daḫı ba‘zılarına göre şevāhid maḳülesinden olur. Ya‘nī eşerden mü’eşşire intikāl olduḡı gibi lafzdan daḫı ma‘nāya ve şüret-i resmden ḫaḳıḳate istidlāl olunur. Nitekim kerāmāt-ı ‘ilmiyye şāḫibinüñ zevḳ-i şāḫıḫine delıldür. Egerçi erbāb yanlarında medḫüldür.

Fe-emmā söz başıre göredür, ḫarīre göre degüldür ve dimişlerdür ki ‘ulūmdan bir ‘ilm ve rüsūmdan bir resm yoḳdur ki anuñla ḫaḳḳa intikāl mümkin olmaya velākin nuḳūs-ı zāḳire ve ‘uḳül-ı cāmideye göre istiḫrāc u intikālī ‘asırdür ve Ḳur’ānda gelür."³⁴³ "فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا" Ya‘nī nefse fücür u fışḳ olan nesneyi ilḫām itmek ‘amel için degül belki ictināb içündür. Anuñçün dirler ki şerri bilmek ‘amel için degül belki teveḳḳī vü ihtirāzdan ötürdidür. ‘İlm-i siḫr gibi ki ‘ameli memnū’dur. Meger ki zarüret-i ḳaviyye ola meşelā kendi üzerinden def’-i siḫr için ‘amel ide. Bu daḫı istiḫlāl itmedüḡi şüretdedür. Egerçi meniyye ḫāl-i maḫmaşada ḫelāldür. Velākin muḫlaḳ ḫelāl i’tikād itmek memnū’dur. Taḳvāya müte‘alluḳ vāfi‘ olan ta‘rif-i İlāḫī iktisāb u ‘amel içündür. Pes bundan aḫz olındı ki ḫayr u şerrüñ mecmū’ı ma‘lūm olmaduḳça ḫayre raḡbet ve şerrden teneffür ḫāşıl olmaz. Buradandur ki ba‘z-ı mesā’ilde cehl-i ‘özl olmaz. Belki anı ma‘lūm idinmek ve mücibiyle ‘amel eylemek lāzımdur. Meşelā bir

³⁴³ el- Şems, 91/8.

kimse zinānuñ harām olduğın bildüği gibi helāl olmasın temennī itmek küfr olduğın dağı bilmelüdür. Zīrā zinā ve katl-i nefis ‘ibādet-i eşnām ve emşāl-i cemī‘-i edyān-ı [22a]muharremātdandır ki haline hikmet mütehammil degüldür. İşte " ³⁴⁴ وَلَا رَطْبٍ وَلَا " ³⁴⁵ كِتَابٍ مُّبِينٍ يَأْتِي إِلَّا فِي " mücibince Qur‘ān-ı ‘azīmü’ş-şān her hall ü hurmeti hāvīdür. Fe-emmā delālet ü işaretle şābit olan mevāddı ‘uqūl-i kāşıra idrākden ‘āciz olmağla gāh olur ki delīl-i hall-i hurmete ve gāh ‘aks iderler. Ammā ‘uqūl-ı selīme ehl ‘inde müşebbih nesne yoğdur. Belki helāl tarīki üzre helāl ve harām dağı tarīki üzre harāmdur.

‘Aceb imtiḥān-ı İlāhīdür ki ‘uqūli tefāvūt üzre kılup ma‘ādan gibi darb-ı meḥekk eylemiş ve kelāmını vücūh-ı keşireyi mütehammil kılmışdır. Ehl-i ‘uqūl-ı selīmeden murādımız ulu’l-elbāb ve rāsīḥ-i fi’l-‘ilm olanlardır ki Qur‘ānda memdūhlardır ve bunları ta‘yīn ü taḥşış iden şevāhid ü qarā’inde ve ehl-i terkiyye olanların mecmū‘ı rāsīḥ-i fi’l-‘alemdür. Zīrā vücūd-ı keşfle zūnūn u şükūk u evhām ḥayālāt-ı muzmaḥilledür. Kaçan bu maḳūle ‘ālem-i rāsīḥe muşādif olursın ve böyle bir şāḥib-lübb ü müzekkī-nefs bulursın. İştibāḥ itdüđün ma‘nāyı andan istiğnā eyle ve hall ü hurmet ü kerāhetde anuñla ‘amel kıl. Zīrā anuñ ictihādı ilhām ve ilhāmı dađı kaṭ‘tdür. Binā’en ‘alā-hāzā delīl-i kaṭ‘iyle ‘amel itmiş olursın. "İlhām ḥüccet degüldür" didükleri şübheden ihtirāz içündür. Zīrā rāsīḥ-i fi’l-‘ilm olmasa ilhām-ı ḥayālī ve müşevveş olmaḳ ihtimālī ğālibdür. Nitekim zamānımız memkūrlarında müşāhiddür. Rāsīḥ-i fi’l-‘ilm olduđı şüretde dađı ‘āmil olan kimse mu‘tekid gerekdür. Zīrā münkire naşūḥ-ı kaṭ‘iyyeyle müfīd olmaz. Fe keyfe ki ilhām pes ilhām-ı şāḥiḥ erbābı yanında ma‘mūl-i bihdür ve şihḥati tenāsuḥdan ma‘lūmdur ve ilhām ru’yādan ekvādur. Egerçi ru’yā-i şādīka dađı ma‘mūl-i bahādur. Nitekim ḥadīş-i şerīfde gelir.

[22b] " ³⁴⁵ الرَّؤْيَا الصَّالِحَةُ يَرَاهَا الرَّجُلُ الْمُسْلِمُ أَوْ تَرَى لَهُ " Ya‘nī ru’yā-i şāliḥa vü şādīka olduđdañ soñra kişi kendi için veyā ḥod ğayrısı anuñ için gördüği ber-ā-berdür ki ikisi dağı mu‘teberdür. Rasulu’l-lāh şalla’l-lāhu ‘aleyhi ve sellem altı ay evvel kadar vaḥyden evvel zamān-ı menāmāt-ı şādīka vü ilhāmātla ‘amel eylediler ki nefis-i mühimme mertebesidür. Ba‘de vech-i ‘āmdan vaḥy-i İlāhī nāzil olup ru’yāya ḥācet kalmadı. Zīrā nefis-i muṭma’inne mertebesi zuhūr eyledi. Egerçi aḥyānā ru’yā ḥālī dağı olurdu.

³⁴⁴ el-Enam, 6/59.

³⁴⁵ İbni Hanbel, *Müsned İmam Ahmed bin Hanbel*, 45/538 (no:27556).

Velâkin enbiyâ vü evliyânuñ ru'yâsı kılllet üzerinedür. Zîrâ levh-i haţırdan naqş-ı suveri silinmişdür. Ve haţt-ı fikr-i hayâli qalem-i a'lâyı ta'rîf ü tenzîl ile çalınmışdur. Bu cihetden her kârda emr-i ilâhî ile 'ilm-i resminüñ farkı burada zâhir olur. Zîrâ 'ilm-i resmi taşavvurât u efkâr üzerine mebnîdür ki bi-hasebi'l-gâlib haţâdur. İşâbet itdüğü şüretde dağı işâbeti me'âlde zâhir olur, hâlde degül. İlhâm u keşf şarîh ise evvelen ve âhîren şavâbdur ve şâhibi 'indinde müte'ayyindür. Ehl-i efkâr ise muşîb oldukları mevâdde ile gâh olur ki delîllerini zann üzerine binâ iderler ve âhîr haţâ itdükleri mübeyyen olsa delîl-i âhîre rucû' iderler. Fe-emmâ 'ilm ol vaqıtde kaţ'î olur ki anda rucû'a ihtimâl olmaya ve bu fıkrâ bu maqâmda işâret-i gaybiyye olup vârid olmuşdur ki " lehüm dâr ve lenâ deyyâr." Ya'nî erbâb-ı zevâhir der-i dîvâra nazar iderler ve gâh olur ki bî-fâ'ide şahâ'if naqş eylerler. Fe-emmâ erbâb-ı haqâ'ik deyyârı gözlerler, şâhibü'd-dârdur. Pes sultânı koyup der-i dîvâre bağanlar sultândan müntefî' olmazlar. Dimişlerdür bi-tarîki'l- mücâhede müddet-i qalîlede münkeşif olan 'ulüm-ı nâfi'a zamân-ı medîd tadrîsiyle hâşıl olmaz. [23a]Zîrâ tadrîs verâ-i 'aqla tecâvüz itmez. 'Aql ise maqâl u bend ü hicâbdur. Pes ol tavruñ fevqında haqâ'ik ü 'ulüm-ı külliyye vardur ki keşfle ma'lûm olur. 'Ulemâ-i rûsümüñ munşifleri bu ma'nâyı inşâf u ikrâr itmişlerdür. Ekşeri hicâb-ı 'aqlılla mahcûb olup müdrekatı ma'kulâta kaşr itmişlerdür.

Fe-emmâ merâtib üçdür ki biri hissiyâtdur ki 'avâm u havâşş anı idrâke müşteriklerdür. meger ki hiss ola ve biri 'akliyâtdur ki anı idrâk iden ancak havâşşdur. Bu dağı fi'l-cümle 'aql-ı selîme mevkuûfdur. Anuñçün 'ulemâ-i zâhir arasında tefâvüt-i keşîr vardur ve biri dağı ma'neviyyâtdur ki anı ehaşş-ı havâşş olan idrâk ider ki ehl-i keşf-i şâhîhdür. Mertebe-i 'ulyâyâ evvelâyâ 'âlem-i mülk dirler ki 'âlem-i ecsâmdur ve şâniyâyâ 'âlem-i melekût dirler ki 'âlem-i ervâhdadur. Zîrâ 'aql-ı evvel ervâhdandur. Ve melâ'ikenüñ ecsâm-ı laţîfe ehli oldukları rûhânî olduklarını münâfî degüldür. Zîrâ rûhâniyyetleri cismâniyyetleri üzerine gâlibdür. Anuñçün terevvuhın iderler ya'nî şuver-i muhtelifede temesşül iderler insüñ müterevvihînleri gibi ki Hızır 'aleyhi's-selâm ve ba'z-ı havâşş-ı efrâd anlardandur ve mertebe-i şâlişeye 'âlem-i ceberût dirler ki 'âlem-i esmâ vü şifâtdur ya'nî mertebe-i vâhidiyyetdür. Anuñ fevqında bir 'âlem dağı vardur ki 'âlem-i lâhût dirler. Ya'nî mertebe-i zât-ı ehadîyyetdür ve huşuş üzerine insâna 'âlem-i nâsût dağı dirler. Her mevcûduñ hazarât-ı hamsdan hişsesi vardur. Nitekim ehline ma'lûmdur.

Nazar eyle ki evlād-ı âdemden herkesüñ âdeme müntehî olunca her qarnda nisbî ve ‘alâkası vardır. Evvelâ nisbeti şahîh degüldür. İşte hâlîk u maḥlûk nisbeti daḥı böyledür. Eger nisbeti fehm itdünse ve illâ nisbsüz kalmazsañ da cāhil qalursın. Ve ‘ilm bî-nihāye ve bilā-ğayedür. İmtidād-ı zamān imtidād-ı ‘ilmi müstelzimdür. Zîrâ şūr-ı İsrāfîle tâbî‘dür. Ya‘nî şūruñ [23b]maḥall-i nefḥy-i dīk ü esfeli vāsi‘dür ki qarndı şūruñ ḥilāfinadır. Zîrâ kıyāmete dek tecelliyāt-ı vücūdiyye imtidād üzerinedür ve bu tecelliyāt medd olındukça aña ta‘alluk iden ‘ilm-i İlāhî daḥı efvün olmaḥdadur. Zîrâ maḥallüñ keşreti ‘ilmüñ vefretini muḥtezîdür ki ‘ilmde mübālağa-i keşret müte‘allukāta rāci‘dür. Nitekim şifāt-ı mübālağada zāhib olmışlardur. ‘Alîm-i ‘allām u ḳadîr ve emşālî gibi.

Beyt

Semend-i himmeti sür tã ki menzile iresin

Varup ḥarîm-serã-yı kerãmete giresin

Bu bezm-i üns-i İlāhîye olunca dāḥil

Na‘îm ü zevḳ u şafã cãmını ebed süresin

Bu ‘ilm-i feyzi bugün cür‘a-veş ayağa şalan

Yarın serine neler gelse gerekdür göresin

Göñülden eyle dil ehline cãzibe peydã

Suhûletle dem-i āḥir olunca cãn viresin

Bu bâğ-ı ‘aşḳ-ı İlāhîye ‘andelîb olagör

Meşãm-ı cãnuñ için anda tãze gül diresin

Peyãm-ı Ḥaḳḳı şorarsın bu Şeyḥ Ḥaḳḳıdan

O feyzi nîşgir-i kilki ucından şorasın

Nazar eyle ki cemî‘-i efrād-ı ‘âlem aşl-ı vāḥidden intişã’ idüp Raḥmãn ismi mücibince birbirlerine raḥm u qarãbetleri var iken ‘avãrız-ı beşeriyet ü mülãbis-i keşret ḥasebiyle her biri bir şūrete girüp miyãnda tenãkir ve tedãbir-i teḳãtu‘ vãḳi‘ oldı. Ve bu ma‘nã bir emr-i hã’il olduğundan şãri‘-i a‘zãm bünye-i ehl-i ḡaflet için şıla-i raḥme terḡîb ve ḳat‘-ı raḥmden tenfir ü terhîm itdi. Zîrâ ism-i Raḥmãn’uñ ‘umüm

tecellî ve şümûm-ı hikmeti cümle-i pür-livâ-i ‘âlî tahtında cem‘ idüp işte miyânda ihtilâf-ı şuver var iken kağiyye-i hađıķıyye böyle olıcağ. Kıyâs eyle ki ittihâd-ı şekle neticedür. Ya‘nî efrâd-ı insânıñ birbirine buğz u ‘adâveti gerekdür ki mertebe-i evşâfda ola. Meşelâ kâfir küfri ve münâfiķ nifâķı ve mübtedi‘ bid‘atı yüzinden mebgûzdu. Ve illâ mü‘mine îmânı ve muhlişe ihlâşı ve sünniye sünnetinden ötri maħabbet ü meveddet lâzımdur. Ve hadîşde gelür:"³⁴⁶ الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ " ve cümle şaħâbe Razıya’llâhu ‘Anhum gerçi bu câmi‘ü’l- [24a]kelimüñ vürüdiyla müstebşîr oldılar. Zîrâ Allâhü Te‘âlâ Hazretini bi’z-zât severler ve Rasulu’llâha dağı Allâh için maħabbet iderler ve sâ’ir muhlişlere dağı bu mu‘âmeleyi kırlurdı. Pes ol havâşş-ı nâs eħaşş-ı kâ’inât olan Cenâb-ı Nübüvvetle maħşûr olup anıñ kaşır-ı kurbında cā-nişîn ü karârdâde olsalar gerekdür.

Fe-emmâ buñlaruñ hilâfi üzerine olanlar hadîş-i mezkûrede tehdîd ü tahvîf vardur. Şol cihetden ki erbâb-ı inkâr olanlar aşhâb-ı hađıķat ehl-i ma‘rifete ħarf-endâz olup eger ħayâtda ve eger ‘âlem-i fânî idenlere buğz u ‘adâvet ü sebb üzerine muķîm olup kendi mücânisleri olan ehl-i hevâ vü ğavâyete yaħsibü’z-zu‘m ehl-i sünnetdür diyü maħabbet ü velâ vü irtibât üzerine ħâlî degüllerdür. Ve belki birbirleriyle tezâhür idüp tağlîl-i erbâb-ı hidâyı ve taħķîr-i ehl-i irşâd itmekden ğayrı bir kâr-ı mühîmmeleri yokdur. Bu şüretde bu maķûle sū’-i zann ehli olup haķķı bâtıl ve sünneti bid‘at ve ħayr u şavâbı ħaťâ i‘tikâd idenler rûz-ı cezâda dâ’ire-i ehl-i nübüvvet ü velâyet ve ħarîm-i ehl-i kabûl kurbetinden bîrûn ve zencîr-i ehl-i dâlâl u reddiye mürtebiť ve faķâya maķrûn olmaķ lâzım gelür. Zîrâ ‘adâvet-i evliyâ ile enbiyâya dağı düşmen oldılar.

Şol ma‘nâdan ki evliyâ vereşe-i enbiyâdur ve vâriş ü müriş minhu miyânında olan irtibât ü ittışâl ma‘lûmdur. El-ħaşıl o maķûlelerine müte‘alluķ muħibbleri kendileri ğibi cühelâ olıcağ dâreynde karîn-i cühelâ olurlar ve biz cenâb-ı nübüvveti ħazarât-ı aşhâbı ve sâ’ir erbâb-ı îmânı severiz didükleri fâ’ide itmez. Zîrâ sū’-i i‘tikâd u ‘amelleri kavllerini tekzîb ider ve Hazret-i Kelîme ‘Aleyhi’s-selâm ħiťâb-ı-ilâhide gelür ki " يَا مُوسَى هَلْ وَالَيْتَ لِي وَلِيًّا قَطُّ وَهَلْ عَادَيْتَ لِي عَدُوًّا " Ya‘nî evliyâ-i haķķa muvâlât ve a‘dâ-i haķķa mu‘âdât üzerine olmaķ haķķ için olan ‘ibâdâtuñ efđalidür. Çünki emr-ber-‘aks olup [24b]ma‘âdât-ı evliyâ ve mu‘âdât-ı a‘dâ vâķi‘ ola. Böyle olan dağı

³⁴⁶ İbni Hanbel, *Müsned İmam Ahmed bin Hanbel*, 2/18 (no:5777)

şāyeste olduğu vech üzerine cezā'-i 'ameline hīlāfı olur. Gel imdi evliyā lisānuñ hayrla al ve 'ākıbetüñde rahmet bul ve illā dā'ire-i gāzabda qalursın ve belāñı bulursın ve belki imānsız ölürsün. Zīrā Allāhu Te'ālā evliyāsına buğz idenlere gāzab ider şol esedüñ şıblıne ta'arruz idenlere eşedd-i gāzab u hücüm itdüğü gibi. Nitekim hadīşde bu maẓmün üzere vārid ü şādır olmuştur.

BEYT

Bulagör vicdānuñ içre sırr-ı pāk-i evliyā
Kim o sırr-ı pākdür 'ālemde feyz-i enbiyā
Hvān-ı feyz-i evliyādan bī-naşīb olma şakın
Bā' iş-i feyz-i hayāt ol feyz olupdur hāliyā
Dostlar 'ālemde maḥzūn u 'adūlar şādmān
'Aksine devr ider oldu 'ākıbet bu eşyā
Qalmaz ayakda ser-i dervīş irer tā 'arşa dek
Bir gün olur pāymāl erbāb-ı 'izz ü kibriyā
Haḫdan özge Haḫkıyā yokdur bugün bu 'arşada
Yā neden eyler şühūd ehli olan kibr ü riyyā

Var bāb-ı gurūr u da'vāyı redd ü mezheblerin itāl u maḫālelerin taḫḫ'e ve taḫvīm-i dīn-i şahīḫ ve taḫvīt-i keşf-i şarīḫ itmek bahādırān-ı meydān-ı haḫḫatūñ muḫtezā-yı ğayreti ve eşer-i himmetidür. Nitekim ism-i 'Abdu'rraḫīmde beyān-ı havāşş taḫrīk-i kalem eylemişler ve rahmetinden baḫş eyleyüp söylemişlerdür. Ya'nī maẓhar-ı ism-i Raḫīm odur ki anuñ rahmeti muttakī vü muşliḫ olanlara müteveccih ve Allāhu Te'ālānuñ silk-i rızāda münselik kıldığı 'ibāda mürtebiḫdür. Şöyle ki mağzūb-ı 'aliyye olanlar anuñ tāziyāne-i zebānı bīminden dil çekerler ve 'ubūsu'l-vech olan maḫālesinden zehr içler. Nitekim tenzilde gelür: "347 جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ" ve yine gelür: "348 أَشِدَّاءَ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءَ بَيْنَهُمْ" Pes bu ma'nā mudārāt-ı nāssı menāfi degüldür. Zīrā herkese göre mudārāt olmaz. Eger olaydı ehl-i ḫarb olanlar cünūḫ-ı silm

³⁴⁷ et-Tahrim, 66/9.

³⁴⁸ el-Fetih, 48/29.

ü şulh itmedükleri vaqtdə dağı muvāda‘a-i ħarb lāzım gelürdi. Fe-emmā cihād ilā yevmi‘l-[25a] kıyām bāķīdür. Gerek cihād-ı aşğar ve gerek cihād-ı ekber mazanne-i şer ü şūr ve muvazza‘-i ħavf u ħatar olanlar ile cihād-ı zebān itmek sā‘irlerleden aqvādur. Egerçi "349 وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ" dağı vārid olmuşdur. Fe-emmā ħāl-i aqvā ile ħāl-i zu‘afā ber-ā-ber degüldür. Ĥuşuşā ki her nesnenüñ müzāvelesine ħalbinde dā‘iye Ĥaķķa ola. Zīrā fuzüllük i‘tibārdan sāķītdür. Şol cihetden fuzüle imdād-ı ilāhī yoķdur. Fe-emmā evliyā me’zūn olduķları maddede maĥfūz u manşūrlardur ve şüret-i maĥlūbiyyette olsalar dağı bi‘l-āĥire ġālibdürler. Nitekim erbābına rüşendür. Eger bu maķūleler kıllet üzerinedür.

Nihāl-i tāzeyi şarşar-vezān olup şarşar

İrince seyl ser-i serdi-y-ile bilki başar

Za‘īf zanbaķuñ olur çü ħançeri yirde

Velī kavī vü tüvānā kılıcın ‘arşa aşar

ve bundan ‘Abdu’rraĥmān ile ‘Abdu’rrāĥīmüñ farkları zāhir olur. Zīrā ‘Abdu’r-raĥmān "350 وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ" mażmūnına nāzırdur. Ya‘nī anuñ raĥmeti herkese isti‘dād u ħābiliyyeti miķdārı şāmildür. Nitekim "351 وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ" ve şeytān ve emşāli gibi ism-i muzill taĥtında dāĥildürler. Raĥmet-i vücūd ile merĥūmlardur. Raĥmet-i ħāşşeye göre maĥlūblardur. Ve bir nesne ciheteyn ile merĥūm u maĥlūb olmak memnū‘ degüldür. Dünyāda muṭlaķā maġzūb yoķdur. Anuñçün kāfir u münāfiķ u mübtedī vü mü‘min ü muĥliş ü sünnī rızķ-ĥor ve memdüdu‘l- beķādur. "352 وَمَا كَانَ عَطَاءَ رَبِّكَ مَحْظُورًا" Ya‘nī dünyāda cemī‘-i eşnāfa imdād-ı ilāhī vardur. Yoĥsa ba‘zılarına maķşūd degüldür. Ba‘z-ı ‘uķālānuñ maĥrūm ve ĥumeķānuñ merzūķ oldığı delālet-i ħudret içündür. Zīrā her nesne taķdīre rāci‘dür ve taķdīrūñ eşeri dağı kevkebden zāhir olur. Anuñçün ħaşr-ı mesāfe-i ba‘īd ħarīķıyla vāķi‘ olan [25b]umūri eflāke ve kevkebe nisbet iderler. Ma‘a-ĥāzā te‘şīr-i fi‘l-ĥaķīķa anlaruñ cānibinden degüldür. Belki Ĥaķķ’a muzāfdur.

³⁴⁹ el-Bakara, 2/195.

³⁵⁰ el-A‘raf, 7/156.

³⁵¹ el-Enbiya, 21/107.

³⁵² el-İsra, 17/20.

‘İlm ki rızq-ı rûhânîdür. Rızq-ı cismânî gibi tefâvüt üzerinedür ki kimi mahrûm ve kimi merzûkdur. Dahı iki üç tabaka olur. Ednâ vü evşat u a’lâ hasebiyle bu tabakâtda mu‘teber olan ‘ilm-i İllâhîdür. Egerçi ‘ilm-i resmî dahı tefâvüt üzerinedür. Anuñçün kimi ‘allâme ve kimi mādündür ve kimi ‘arrâf u ‘ârif dahı böyledür. Tefekkür eyle ki ‘amme-i nâs degül ve belki havâşsuñ ekşeri taħammül-i evliyâ kelimâtuñ fehm itmekden bile kâşırıldur. Fe-keyfe ki anuñ zevkından haber-dâr olup ol vechle taqrîr ü taħrîre kâdir ola zîrâ bir kimesnenüñ bi-ħaşbi’z- zevk menba‘-ı maşdarına vâşıl olmaduğça ol maķâmdan kelâma âgâz olmaz ve illâ ħaṭâ zuhûr ider ve anuñ ħaṭâ oldığı ehl-i ħâl ‘indinde ma‘lûmdur. Anuñçün ehl-i ħâl olanlar ehl-i kâl olanlaruñ muzeħrefâtına nazâr itmezler. Zîrâ bî-rûḥ kâlib ve bî-ma‘nâ şûret gibidür. Gel imdi cemî‘-i esmâ-i ħüsnâya mazhar olmağa sa’y eyle ki raħmet-i ‘amme vü ħâşşadan müstefîd olasın ve zâhir ü bâṭında kemâl bulasın.

Dimişlerdür ki zübde-i kâ’inât ve ħulâşa-i mevcûdât Cenâb-ı Nübüvvet ü Ĥazret-i Risâlet Şalla’llâhu ‘Aleyhi ve Sellem mazhar-ı ism-i Raħmân idi ki ‘âlem-i ervâḥ u ecsâmuñ miftâḥı olup bâb-ı Ĥazret anuñla açıldı. Gayb-ı şehâdet anuñ vücûd-ı şehâdîleriyle seçildi ve Raħmân ismi ism-i celâl gibidür. Farq-ı şevkdür ki celâlede mertebeye delâlet vardur ki ulûhiyyetdür. Raħmân’da ise bu delâlet yokdur. Saltânat-ı sulṭân gibi ki taḥte-i cülûsla te‘ayyün bulur ve raħmet anuñ şifât-ı ‘âmmesi olur. Bu cihetdendür ki Sulṭân-ı Güzîn ‘Aleyhi’s- şalâtu ve’s-selâm ħalk-ı ‘azîm ile mevşûf u ħıfz-ı ma‘rûf oldı.[26a] Kâla’llâhu Te‘âlâ "فِيمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ"³⁵³ Burada tenkîr ta‘zîm içündür. Ya’nî ħulķla ħalk üzerine olup mu‘âmelede mücâmele vü mülâyeneteye ba‘iş-i kavî ve sebep-i ma‘nevî Ĥaķķ Te‘âlâdan raħmet-i ‘azîmedür. Ĥabîbden mâ‘adâsına ol vechle tecellî vâķi‘ olmamış ve ħiç bir kimse ol teveccüh-i küllî-i eħadîyi bulamamışdur. Su’âl olunur ki Cenâb-ı Nübüvvetüñ miftâḥ-ı ervâḥ oldığı muķarrer. Velâkin miftâḥ-ı ecsâm-ı ‘arş-ı ‘azîm ve miķlâb-ı beşer Âdemdür? Cevâb budur ki cemî‘-i ecsâm Cenâb-ı Nübüvvetüñ ta‘ayyün-i rûhânîleri netâyicindendür. Pes Âdem anuñ şûverinden bir şûretdür ki ħilķat-i ‘arşiyenüñ tenezzülâtından olan ‘anâşırdan mürekkebdür. Fa fehme cidden. Su’âl olunursa ki teveccühle raħmet-i ‘amme olur ki ism-i muzill taḥtında olanlar anuñla mühtedî olmamışlardur? Cevâb budur ki raħmet-i vücûda göre raħmet-i ‘ammedür ki işâreti

³⁵³ Al-i İmran, 3/159.

sebk itdi ve rahmet-i hidāyete göre daḥı fi'l-ḥaḳīka rahmet-i 'ammedür. Fe-emmā kuşūr-ı müzāhir ism-i muzilldedür ki ḳābil-i hidāyet degüllerdür. Şarāb-ı 'asel maḥrūru'l-mizāc olan kimseye müfid olmadığı gibi ma'a-hāzā ḥaḳḳ-ı 'aselde ³⁵⁴ "فيه شفاء للنّاس" vārid olmuştur. Su'āl olunursa ki rahmet-i külliyye-i İlähiyye teveccüh mutaşavvir olur ki dünyāda bu kadar maẓrūr u marīz vardur? Cevāb budur ki her derd şūrī ve ma'nevī bir dermānı müştemildür ve her 'asr bir biri muttaşıldur. Egerçi ekāmīl-i nāsdan ḡayrılara ḥafīdür. Naẓar eyle ibtilā-i enbiyā vü evliyāya ki 'avām-ı nāss anuñla mübtelā degüllerdür. Ḥuşūşā ibtilā-i Eyyüb 'Aleyhi's-selām ki emrāz-ı ma'hūdda ve belāyā-yı ma'dūdadan ḥaricdür. Fe-emmā muḳābele-i şabrda ni'me'l-'abd ile mu'allem olmuş ve evvābiyyet rütbesin bulmuşdur ba'z-ı cerāḥatde ki [26b]ḳaḩ'-ı 'uzv-ı müte'ekkele lāzım gelür. Ol ḳaḩ' daḥı rahmet-i İlähiyyedendür. Zīrā sereyān ile helāk-ı bedene mü'eddī olur. Noḳşān-ı 'uzv ise fenā-i nefsdan ehvendür. Su'āl olunursa ki emrāz-ı maḳūleleri fesād-ı mizāc u 'uzv-ı tāb-ı ḩabī'iyeden tevellüd ider. Ecsad-ı laḩīfe-i enbiyā ise o maḳūle 'avārizdan berī ve iḩtilāl-i emziceden 'arīdür. Pes ne ma'nādan inḩirāf 'arīz olur? Cevāb budur ki her çend leḩāfet-i bedeniyye ve istiḳāmet-i mizāciyyeleri var ise daḥı beşeriyyetde iştirākler ibtilālarını mücibdür. Nitekim dirler. " elma'sūm lā tenzīle'l- miḩne." Ya'nī ma'sūm olmaḡla yā zāhiren yā bāḩinen bir nesne ile mübtelā olmamaḡ lāzım gelmez. Tā ki 'avām-ı nāss anlaruñ ḥaḳḳında sū'-i i'tiḳādde düşmeyeler. Zīrā melek ile beşerüñ miyānında fārūḳ vardur ve kemāl-i nefsanīde beşer melekden ber-ter olmaḡ ḩab'-ı melek gibi nūr-ı maḡz olmadığı iḩtizā itmez ve bir cevāb daḥı budur ki ibtilā nefīce-i velādur. Nitekim gelür:

BEYT

Feriştehler didi yā Rab ne idi şuçı Yaḩyānuñ

Didi Yaḩyā beni sevdi sevenler böyle bulur ḩāl

Ya'nī Ḥāzret-i Yaḩyā 'Aleyhi's-selām iştirāḩ olunup ser-i mübārekleri ḩab'-ı nihāde birer zāniyye ihdā olındığı nefsi Yaḩyāda mücib-i ḳatl olur. Ma'nādan nāşī degül. Belki maḡzā maḩabbet-i İlähiyyeye mebnī idi. Pes ibtilāsı ref'-i derecāta dā'irdür. Yoḩsa kefāret-i zūnūba degül. Zīrā ḩadīşde manşūş oldığı üzere Ḥāzret-i Yaḩyādan bi'l-fi'l şudūr-ı ma'siyet degül belki hemm-i ma'siyet bile vāḳi'

³⁵⁴ el-nahl, 16/69.

olmamışdır. Każiyye-i Züleyhāda ise Hāzret-i Yūsufdan ‘Aleyhi’s-selām fi’l-cümle vāki‘ olmuş idi. Nitekim gelür: "355 وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا" Egerçi bi’l-fi’l eşer-i hemmden maḥfūz u ma‘şūm idi ve yine andan maḥkīdür ki "356 وَالْأَنْصَابُ كَيْدُهُنَّ أَصْنَبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكْنُ" [27a]ya’nī insān bi’l-farz nebī olsa bile nefsi ile bile taḥliyye olınup perde-i ‘işmet üzerinden merfū‘ olsa şübūt u meyl-i nefsanī şānındandır ve Hārūt u Mārūt ḥaḳḳında ba‘z-ı ‘ulemānuñ kīl u ḳālleri medḥūllerdür. Zīrā ‘adem-i ma‘şıyyetleri naşşla maḳtū‘adur. Ḳāla’llāhu te‘ālā "357 لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ" Pes naşşı inkār ve ḥilāfına zāhib olmak küfrdür. Zīrā şudūr-ı ma‘şıyyet ol vaḳtde mutaşavverdür ki melek beşer meşrebine dāḥil ola ve anuñ keyfiyyetiyle tekeyyüf itse ma‘şıyyet mutaşevver olmaz. Fe-emmā her cins kendi ḥaḳḳatinden çıkup ḥaḳḳ-i uḥrāya istihālesi mümteni’dür ve illā şūreti daḥı istihāle itmek lāzım gelür. Ya’nī aḥbārdaki ba‘z-ı melā’ikeden ba‘z-ı tenezzül şudurıyla inkisār-ı cünāḥ vāki‘ olup sefā‘ate muḥtāc oldığı bi-ḫarīḳı’l-‘itābdur. Nitekim Hārūt u Mārūtuñ çāh-ı Bābilde menkūs oldukları ‘itāba maḥmūldür. Yoḥsa ma‘şıyyet muḳābelesinde ‘itāb degül zellāt-ı enbiyā melā’ike ise sā’ire nisbetle ma‘şıyyet ḥükminindedür. Anuñcün ebu’l-beşer ḥaḳḳında gelür: "358 وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى" Ya’nī Ādemüñ zellesi ki nehy-i tenzīhi irtikābidur. Andan ma‘şıyyet ü ḡavāyetle ta‘bīr olındığı muḫḫāka zēnbi taḳbīḥ ve maḳāmı ta‘zīm ve ekābirle aṣāḡire tenbīḥ ma‘nāsınadır. Ve bunuñ nazā’iri çoḳdur. "359 يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ" gibi pes bundan fehmi olındı ki ‘ālem-i tenezzül zelle ve tenezzülden ḥālī degüldür.

Beyt

Cümle günāha estaḡfiru’llāh

Kār-ı siyāha estaḡfiru’llāh

Şer‘i tūtmadum ‘amel itmedüm

Ṭoḡrı gitmedüm estaḡfiru’llāh

Faḳd-ı şühūda terk-i sücūda

Zēn-i vücūda estaḡfiru’llāh

³⁵⁵ el-Yusuf, 12/24.

³⁵⁶ el-Yusuf, 12/33.

³⁵⁷ et-Tahrim, 66/6.

³⁵⁸ el-Taha, 20/12.

³⁵⁹ el-En’am, 6/35.

Haqqıyā mā'ilūm hālūm n'ola

Budur maḳālūm estağfıru'llāh

Su'āl olunursa ki Cenāb-ı Nübüvvet Şalla'llāhu 'Aleyhi ve's-selām sā'ir enbiyadan[27b] 'aleyhimü's-sellem ziyāde müteşebbüş-i perde-i 'işmet iken Hāzret-i Yahyādan hemm-i zenb bi'l-küllıyye merfū' olup anların haqqında vürüdü ve daḫı şudürü neden nāşıdır ki şüretā vücūd-ı zenbini müş'irdür? Cevāb budur ki bu bir maḳām-ı mu'allāḳdur ki her miftāh-ı 'aql anı fetḫ idemez ve belki anuñ tarıḳ-i fehmine pāy-i keşf ile yürüyüp gidemez. Zırā zenb-i nebī zünüb-ı efrād-ı ümmet gibi degüldür. Şol ma'nādan ki beşerıyyet ḫıceb-ı tab' u ḡafletden maşündür. Bu cihetdendir ki büm ile intikāz u zū' vāḳı' olmazdı ki intikāz u zū' ḫıceb-ı kalbdendir anuñ ise başarı nā'im ve ḳilleti bī-dār ve idrāḳ-i te'emmül ile ḳā'im idi. Şu kadar güftāra mecāl ve maḳāmda ihtimāl vardır ki ḫabıbden şudür-ı zelle tekmil-i ḳabza-i ism-i Ğafūr içündür. Zırā Hāzret-i Yahyā aña göre sādedür. Anuñçün ḫuzūr dinildi ḫabıbe ise cemī'-i esmā' vü şıfāt-ı ilāhiyenüñ teveccüh-i tammı vardır. Zırā mazḫar-ı tamm ve insān-ı kāmıl muḫlaḳdur ki sā'irlere tarıḳu'l-icmāl olan ma'nā aña bi-tarıḳı't-tafşıl ḫāşıldur ve maḳām-ı 'ubüdiyyetde rüsūḫuñ ḫükmi nisbet-i zenbdür. Ḥabıbu'llāh ve ekābır ve ölenler ise 'ibādet ü 'ubüdiyyetüñ mecmū'ıyla ḳā'imlerdür. Ya'nī rüsüm-ı 'ubüdiyyet ile irtisāmları mertebe-i zāt u şıfāt u fi'le şāmıldür. Anuñçün bu muḳābelede ulühiyyet ve ulühiyyet ü ilāhiyyet i'tibār olunur. İşte³⁶⁰ "الَّيْسَ اللهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ" sırrı üzerine 'ubüdiyyet-i muḫlaḳa ile muḫtaşif olan 'ābide Kāfī isminüñ teveccühi vardır. Pes her 'ābid-i muḳayyede bu teveccüh [28a]maḫşuş kemā yenbağī ḫāşıl olmaz. Pes sa'y idüp 'ābid-i muḫlaḳ gerekdür. Zırā "الدنيا مزرعة الآخرة"³⁶¹ "mücibince dünyā maḫall-i sa'y u ictihād durur ve dünyāda bāzār-cāḫlar aña remzdür. Tefekkür eyle ki 'indü's-şabāh herkes ḫānesinden tehī-dest çıḳup dükāna gider ve sa'yinden ne ḫāşıl olur ise alup aḫşām ḫānesine pür-dest gelür. İşte insān dünyā ḫānesine tehī-dest geldi tā ki burada sa'y u kesb idüp 'uḳbāya pür-dest gider ve şol ki bī-sa'ydur tehī gelür tehī gider ve bu sırra remz ider. Şol āyet ki gelür: " وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الآخِرَةِ أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلًا"³⁶² "Ya'nī dünyāda a'mā ya'nī fāḳid-i başarı ḳalb olan kimse āḫiretde başır olmaz.

³⁶⁰ el-Zümer, 39/36.

³⁶¹ Kaynağı bulunamamıştır.

³⁶² el-İsra 17/72

Nitekim bařır olan dađı a'mā olmaz ve bu mađām müřāhededen řākit olıcađ derecātdan dađı münkađı' olmaz ve eger bī-'amel ise derecāt u müřāhedenüñ mecmu'ından mađrūmdur. Ve 'amel-i řer'ı vesīle-i müřāhededir. Herkese müřāhede ve isti'dādına göre bir sebīl-i mađşūsa-i hidāyet-i İlähiyye vardur. Nitekim ma'ıyyet-i İlähiyye dađı herkesüñ ģāline göre bir mu'āmele-i İlähiyyeye mađmūldür. Ma'ūnet ü nuřret ü tevelli vü mübāseđe ve emřali gibi zīrā zāt-ı Hađđā ma'ıyyet işbāt itmek meřreb-i ehl-i tevĥīde münāsib degūldür. Eger ki te'vīl ģasebiyle ola .

Beyt

İlähī nūr-ı zātuñ pertevin 'ayna 'ayān eyle

Derūna kenz-i mađfī nüktesin řerĥ ü beyān eyle

Geçür bu çenberi çarĥ-ı kıyūdı irğür ıtlāka

Mađām-ı kıdsiyānı murğ-ı cāna āřiyān eyle

şeker-rīz eyle feyz-i ma'rifetden leblerüm dā'im

Beni bezm-i tekellümde nedīm-i tūtiyān eyle

İdüp teşrif ben bendeñi eyā řāh-ı cihān-ārā

Ķamu esmā-i zātuñ çün biri nān eyle

[28b]Niyāz-ı bende-i Hađđı budur 'ālemde ey mevlā

Niđāk-ı ģizmet-i bābuñ dem-ā-dem der-miyān eyle

Ĥātīme

Bu ģātīmede Zübdetü'l-Mađāl budur ki her mü'min du'ā-i dergāh ve 'arż-ı niyāz-ı bārgāhda dimekle zemzeme-i pür-dār olup ve böyle dimekle řalbe tesellī bulur. Zīrā der-i kıl u kıāl āĥir beste ve bezm-i 'işretde cām-ı řafā řikeste olup derūnlar büzilür ve řūret-i dīger düzilür ve ģüsn-i ģātīme didükleri iki ma'nādan 'ibāretdür biri mücerred imānla intikāl ve dünyādan āĥirete tařdıķ ile irtihāldür ģumüm ehline ģoredür ve biri dađı üns-i Ma'allāh ile bezm-i niķāba ģırāmān olmađdur ki ģuřuş ehline ģoredür. Her mü'minde üns-i mezkūr bulunmaz. Ve illā 'avām u ģavāřş ber-ā-ber olmađ lāzım ģelür. Belki ekşeri vaĥşet ile silk-i rāh-ı 'adem alupdurlar bu sebebden her üns-i Ma'allāh ehli mü'mindür. Zīrā imān aşlu's-sa'ādātdur. Fe-emmā her mü'min

üns-i Ma'allāh erbābından degüldür. Ve ma'nā-yı mefkūd olıcağ meyyit gālibā berzahda hālāş olmaz ve kemend-i ibtilāya bend olur. Cāh-ı 'azāba düşer ve üns-i ma'-Allāh 'amel-i şer'inüñ neticesidür. Zırā 'amel-i şer'iden ma'ārif-i ilāhiyye ve andan dağı tecelliyāt u müşāhedāt ve maḥbūb-ı ḥaḳīkī ile istinās vücūda gelür. Nitekim bir kimse nedīm-i sultān olsa anda ḥayret ü vaḥşet olmaz. Ğayrınıñ ḥālī ise böyle degüldür. İnsānda mu'azzam-ı ḥicābī ḥicāb-ı tab'-ı nefsdür ki ḥicāb-ı zulmānīdür. Pes 'abd-i ābıkuñ 'ibādeti maḳbūl olmadığı gibi dergāhdan firār iden kimse dağı merdüddür ve ābıḳ ibāḳı ḥālinde me'hūz olsa der-i zencīr kılındığı gibi ābıḳ-ı dergāhuñ ekşeri böyledür. Bu ma'nādan zıkr ü fikr ü 'amel-i şālih ile üns-i Ma'allāh lāzımdur işte ṭarīḳ-i tezkiyyeye sülük idenler bu 'illetden sālik olurlar tā ki berzahdan hālāş olalar ve kendilerini [29a]dāru'l-cemālde bulalar. Çünkü ṭarīḳ-i Ḥaḳḳ aş'abu'l-turuḳdur ki ṭarīḳ-i dünyā ve ṭarīḳ-i cennetden eşedd ü maḥūfdur. Lā-cerem bu ma'nādan āgāh olanlar mürşid-i kāmīl dāmānına teşebbüş itdiler ve rāh-ı vaşla delīl-i āgāh ile gitdiler. Zırā herkes bu vādī-i hevelnākte bedriḳa olup tālibleri ka'be-i maḳşūda delālete ḳādir olmaz ve gümrāh kendi gibi gümrāhla yol bulmaz. Ve faḳīr olana faḳīr-i āḥerden ḡinā gelmez ve ehl-i dünyā vü āḥiret ve ehl-i maḥv 'alā külli ḥāl bī-delīl ḡāll olurlar ve buradandır ki seyyidü't-tā'ife Cüneyd-i Bağdādī ve Ebū Yezīd Beştāmī ḳaddese sirruhumā buyurmuşlardır ki "Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır." Ya'nī üstāz u muḳtedā olmayıcağ ḡül-i beyābān-ı nefis ü şeytāndan ḥazer gerekdür. Bunlarda tecīle mute'alluḳ umūr-ı bisyār vardır ki tahtında ḥaḳā'ıḳ yoḳdur. Serāb gibi ki ba'ıdden āb gibi taḥayyül olunur. Fe-emmā şü degüldür ve şeyḫ-i kāmīl olıcağ 'ālem-i ḥaḳā'ıḳa duḫūl ve ka'be-i murāda vuşūl āsān olur ve bundan dağı tālibe ḳuvvet-i isti'dād-ı maṭıyye-i himmet lāzımdur. Zırā bātında dā'ıye za'ıf ve ḥāricde kesel ḳavī olıcağ. Esbābuñ fiḳdānı sebebiyle müsebbib dağı ḥāşıl olmaz. Sūz ḥarrāḳadadır yoḫsa ḥarrāḳada degül. Ya'nī ḳav didükleri nesne raṭb u ter olıcağ çāḳmaḳda ḳuşūr olmaz. Belki ḳuşūr yaş ḳavdadur. Bu cihetden ba'z-ı zurefā dimişlerdür ki

Beyt

Bilmezüz bir dil ki tūḫī gibi güftār eyleye

Söyledür mi yoḳ cihānda bilmezüz söyler mi yoḳ

Ya'nî söyledür vardur ki kitāb-ı nāṭık olan insān-ı kāmıldür. Velākin ṭūṭı gibi kâbil-i ta'līm ü ḥiṭāb yoḡdur. Bu söz daḡı ġāliba mebnīdür ve illā intihā-i zamān-ı 'İsāya dek 'Aleyhi's-selām söyledür ve söyler vardur. Egerçi zuḡūr-ı buṭına intikāl eylemişdür. Ya'nî bu a'sārda zāhirde āṣār yoḡdur eger bāṭında envār vardur. [29b]Zirā ṣems maşrıḡdan ṭulū' itdükçe maşrıḡ-ı rüḡāniyyetden envār-ı tecelliyāt ṭulū' itmekdedür. Pes ḡālā erbāb-ı kāl var ise aṣḡāb-ı ḡāl daḡı vardur. Egerçi mestürlardur ve ekşer ḡalk ḡıṣḡ u fücür üzerinedür. Zirā inḡirāz-ı 'ālem-i ḡarīb olduḡa ḡāl budur.

Beyt

ḡaḡḡı gözler ḡalmadı ḡalkuñ gözi kör oldu hep

Meclis-i 'irfāndan erbāb-ı dil dūr oldu hep

Oldılar 'ifrīt-i nefse hep Süleymānlar zebūn

Ehl-i 'izzet pāy-māl olmaduḡda ḡün mūr oldu hep

ḡalmadı bu meclis-i üns içre bir ehl-i ḡayā

'Arz-vār-ı derd iken küstāḡ u maḡrūr oldu hep

Kimi münkir kimi mülḡiddür ṣehā gördüklerin

Terk-i ṣer'ī terk-i taḡvā ile meṣḡūr oldu hep

ḡaḡḡıyā tevḡīd-i ṣarfa eyler iseñ ger nazar

Cümle iş maḡdūr u cümle ḡalk maḡḡūr oldu hep

Ba'd-ez-ā ṭul-i 'ömrle ḡaşr-ı 'ömrüñ tefāvüti vardur. Tül-i 'ömr ḡüsn-i 'amel ile maḡbūldur ve illā işm-i ziyāde vü 'azāb daḡı aña göre elīm ü 'azīm olur. ḡāla'llāhu Te'ālā " ³⁶³إِنَّمَا نُطْمِئِنُّ لَهُمْ لِيَرُدَّادُوا إِنَّمَا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ " 'Azze ve Celle Ne'ūzu bi'llāhi mine'l-istidrāc ve ṭul-i 'ömrde fā'ide budur ki za'tıfū'l-isti'dād olan sālike eyyām-ı sülük mümted olduḡa ḡuvvet efzūn olur ve āḡir murāda zafer bulur zirā beşerüñ kemāli tadrīcīdür def'ī degüldür. Lā-sıyyemā sāl-i 'ömr seksene bāliḡ olduḡda Allāhu Te'ālā nār-ı düzahı aña ḡarām ider ve anuñ için ḡasenāt yazılır seyysi'āti memḡuvve olur ya'nî 'amele ḡādir olmaduḡı vaktde 'amel-i sābıḡanuñ mişli kitābet olunur. Nazar eyle ki zamān-ı evvelde seksen yaşına girmedükçe muḡtelim olmazdı ve iki yüz yaşında

³⁶³ Al-i İmran, 3/178.

vefât iden hakkında dirlerdi ki henüz nihâl-i vücûdı pür-bâr u ber olmadın şarşar-ı ecel dirâht-ı vücûdını yakdı ve gülşen-i emelden bir tâze gül kôparmadın nârî âzârî hârânı [30a]yakdı. Bu ümmet ise mâbeynü's-sittînü ve's-seb'în ile maḥdûd iken ḥaḳlarında vârid oldı ki " ³⁶⁴ "أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ " Ya'nî o kadar mu'ammer olmaḳ tezekkür ḥaḳkında kâfi oldı. Zîrâ isti'dâd-ı ümmet sâ'ir ümemüñ isti'dâdâtına kıyâs olunmaz ve ḥayr ümmet oldukları cihetden mişlleri bulunmaz. Fe-emmâ ekşer ümmet bu idrâkden maḥrûm ve bu 'ulüvv-i şânla çarḥ-ı kabûlden mercûm oldılar ve şîrler rûbâh pâyesin buldılar ve evc-i 'âlî-i ma'rifetden sâkıṭ olup çâh-ı cehlde kaldılar.

Beyt

Bugün şol dil ki deryâ-yı emel her yanın almışdur
Anuñ bu bister-i ğafletde çeşmi ḥvâba talmışdur
Şunuñ kim çeşm-i nergis gibi geçdi ḥvâbla 'ömri
İşi âḥir nefesde ḥazret-i Allâha kalmışdur
Hümâ-yı 'aşkı şayd itmek hevâsın itmeyüp hergiz
Neden zâğ hevâyâ şâhbâz-ı cânı şalmışdur
Ḳaralar defter-i a'mâlini bilmez anı kim Ḥaḳ
Bugün encâm-ı 'ömre ḥâme-i imzâyı çalmışdur
İrişdi Ḥaḳkıyâ levḥ ü ḳalemde ḥâme-i imdâd
Anunçuñ lü'le-i dilden aḳup feyzüm çoğalmışdur

Bi-ḥamdi'llâhi'l-meliki'l-müte'âl bu kitâb-ı müsteṭâb Zübdetü'l-Maḳâl biñ yüz otuz dört senesi müştemil oldığı cemâzî evvelînüñ altıncı yevm-i eḥad işrâḳında nihâyet-i resîde olup eyyâm-ı ḳalilde te'lîf ve şîrâze-bend-i tekmîl olmuş ve bâğ-ı ma'rifetde tâze gül gibi ele gelmişdür ve kitâb-ı mezbûruñ bi-ṭarîḳı'n-naẓm târîḫi budur

Beyt

İricek bu maḳâma taḥrîrüm

³⁶⁴ el-Fatır, 35/37.

Hâtif-i ğayb didi hâmeñi sil
Hakḳıyâ bende didüm târîhin
Âhir zübdeye irdüm ey dil

Târîh-i Dîger

Gülistân-ı ma‘rifetde bu eşer
‘Andelîb-i câna oldı verd-i ter
Çıkdı bir hâtif-i verâ’ ğaybdan
Didi târîhin kitâb-ı mu‘teber

Târîh-i Dîger Be-Ṭarîḳ-i Âher

Güş-ı erbâb-ı dile işbu kitâb
[30b]Her maḳâlüñ zübdesidür ve’s-selâm
Geldi üçler iricek encamına
Didiler târîh idüp ḥatm-i kelâm

Ve’l-ḥamdüli’llâhi ḥamden mu’aḳḳaren mükerreren ve’s-şalātu ve’s-selâm
‘alâ rasûlih şalâten ve selâmen muḳarreren muḥarreren ve ‘alâ âlihi ve aşḫâbihi ve
zürriyyetihi ve ehl-i beytihi dâ’imen mükeşşiren ve men tebi‘ahüm ilâ yevmi’l-ḳıyâme
mükebbiren ve muşâġgiren temme.

SONUÇ

Allahu Teâla insana eşsiz bir kabiliyet, mükerrerrem bir zekâ ve üstün bir idrak duygusu lütfetmiştir. Bu melekeler sayesinde kişi sosyal, kültürel ve ahlâkî gelişimini tamamlamaktadır. Kul benliğini ancak bu melekeleri ulvî bir mertebeye ulaştırdığı zaman bulabilmektedir. Mücadele ve riyazet ile nefsanî duygulardan uzaklaşarak kalbini temizleyenler ancak idrak ve şuurunu zirveye taşıyanlardır. Allah'ın rızasına nail olma ve ıtabından çekinme sûfilerde zuhur eden bir davranış modelidir. Amelleri işlerken dahi ecir ve mükâfatı gözetmeksizin sadece Allah'ı tazim ve ululama maksadı mutasavvıflara haizdir. Bu durumda tasavvuf ilmi insanın tekâmül ve kemâlâtı için gerekli olan bir disiplindir.

Zübdetü'l-Makâl tasavvuf alanında yazılan eserlerden birisi olup makâllerin hulasasını ele almaktadır. *Zübdetü'l-Makâl*, yazılış amacı itibariyle tuhfe tarzı bir eser olmasının yanında tasavvufa ve hât san'atına dair konuların özetini ihtiva etmektedir. Çok sevdiği dostu Seyyid Abdurrahim Çelebi için yazmış olduğu bir eser olup belli bir amaca hizmet etmesi açısından kaleme alındığı gözlemlenmiştir. Kanaatimizce mecelle sahibi olan ve kitâbetle ilgilenen Abdurrahim Çelebi'nin tasavvuf dairesine girmesi nedeniyle hem tasavvufun temel kavramları hem de yazıya dair alet-edevâtın hakikati veya yazımın niceliğine ait olan bilgiler tasavvuf perspektifi ile açıklanmıştır.

Bursevî'nin hayatı boyunca yazmış olduğu eserlerin genel özeti mahiyetindeki eserde, tasavvufun temel kavramlarından olan hâl konusuna kapsamlı bir şekilde yer verilerek tasavvuf ilmine, Kalem Suresi'nin 1. ayetinin işârî tefsiri yapılarak tefsir alanına, kitâbet konusunu oldukça geniş ele alarak hat sanatına, hitabet konuları ile de fesâhat ve belagât ilmine değinilmiştir. Konular açıklanırken vahdet-i vücût nazariyesinde oldukça geniş yer bulan sembolizm ekseninde görüşler beyan edilmektedir. Tasavvufa ve lisanlara yönelik olarak yapılan beyânâtların da yer aldığı eser de tasavvufî perspektiften yorumlamalar bulunmaktadır.

Eserin muhtasar olması konuların yüzeysel işlenmesini gerekli kılmış ve müellif hemen hemen her konuda ayrıntı için bu konu hakkında yazmış olduğu diğer eserlere okuyucuyu yönlendirmiştir. Kanaatimizce son dönemde yazılan bir eser olmasının yanında tuhfe tarzı bir eser olması da bu duruma dayanak teşkil etmektedir.

Eserinde kaleme aldığı konuların hepsine kısa ve öz bir şekilde değinmekte ve okuyucunun dikkatini celbettikten sonra diğer eserlerine yönlendirmektedir. Bu şekilde okuyucunun merakını ve bilgi edinmeye karşı duyduğu iştiyakı ziyadeleştirmektedir. Böylelikle konular hakkında tafsilî bilginin ancak isteyen ve araştıran kişiler için ehemmiyet arzettiğini gözler önüne sermektedir.

Eserin genel olarak yazılış planı bir sistematik içerisinde ilerlese de müellifin farklı konulara giriş yapması konu bütünlüğünü sağlamak açısından sorun teşkil etmiştir. Eserin sadece müellif hattının bulunması çalışma esnasında okunamama güçlüklerine sebep olmuştur.

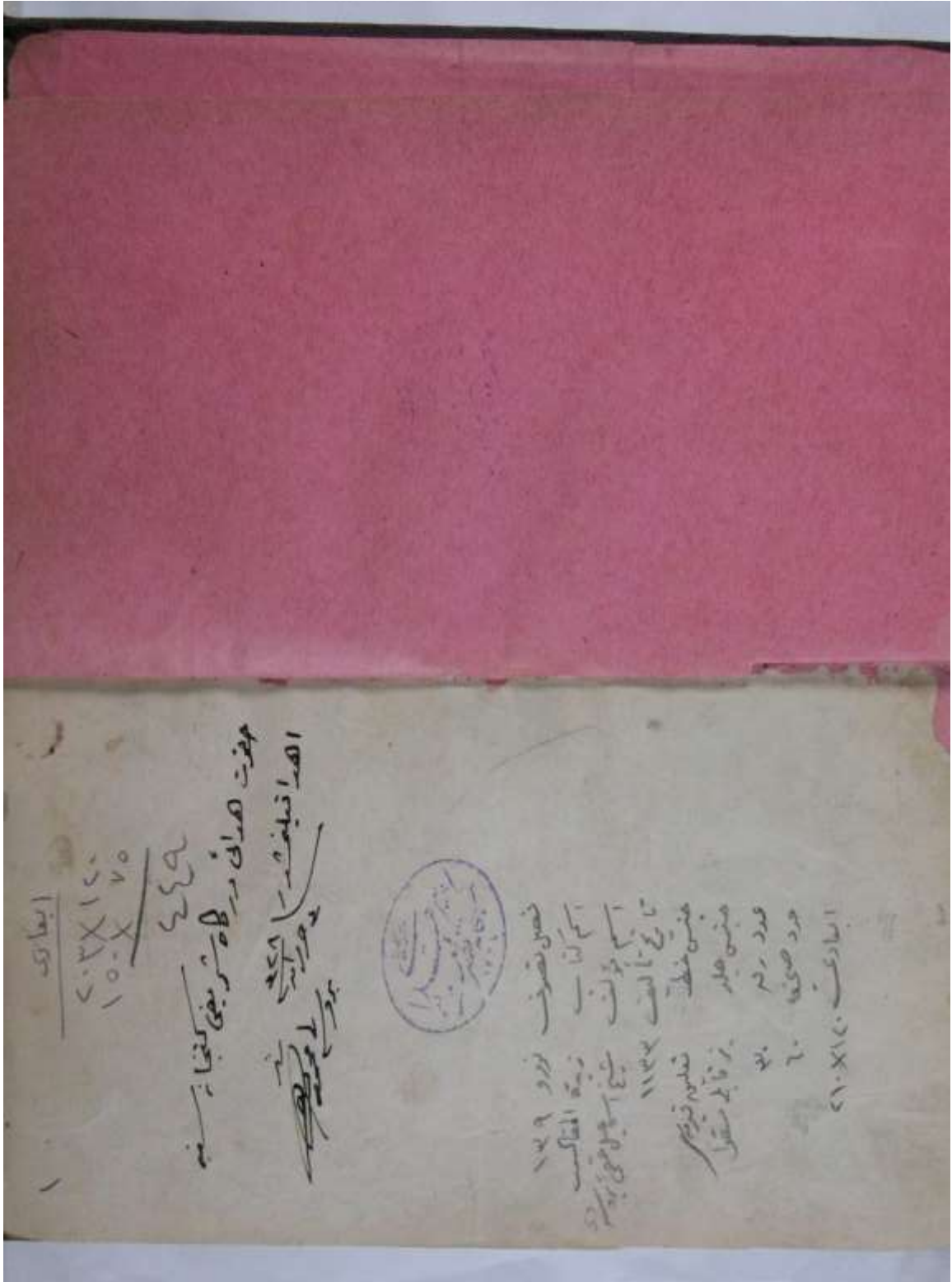
Bursevî'nin tasavvuf literatüründe yer alan konular hakkındaki görüşleri mutasavvıf alimlerin görüşleri ile örtüşmektedir. Herhangi bir tenâküz durumuna rastlanmamıştır. Ayrıca kendinden önceki alimlerin görüşlerini de isim vermeksizin zikrederek kadim geleneğin bir halkası olduğunu aşikar kılmıştır. Müellifimiz benimsediği vahdet-i vücût görüşünü eserin tüm bölümlerinde hissettirmektedir. İsim vermeden nazarî tasavvufta büyüklerinin yolunda olduğunu onların sözlerini tekrar ederek ve olayları onlar gibi yorumlayarak göstermektedir.

Bursevî yaşadığı dönem itibariyle tasavvufa bilhassa vahdet-i vücûta yönelik ağır söylem ve ithamların bulunduğu zamana denk gelmektedir. Hatta hem hocası hem şeyhi olan Osman Fazlı İlâhî Atpazârî'nin Kıbrıs'a sürgüne gönderilmesi de bu sebep kılınarak olmuştur. Tüm bunlara rağmen Bursevî doğru bildiği hakikatlerden şaşmamış bizzat cami kürsüsünden bu gerçekleri halka anlatmaktan geri durmamıştır. Bilakis evliyaya ta'n edip sövenlere karşı da sert sözlerle karşılık vermiş ve ilahi azap ile tehdit etmiştir. Eserinde de zâhir ilim erbâbı ve bâtın erbâbının kıyaslamasını yapmış, ilm-i zâhir ile ilm-i bâtına ve birbirlerine üstünlüklerine dair karşılaştırmalarda bulunmuştur. Bunun yanında eserin en önemli özelliklerinden birisi de yazıya ve yazı ile kayıt altına alınan ilme vermiş olduğu ehemmiyeti bildirmektir ki bir bölümü kitâbete ayırmış olması, eserine Kalem Suresi'nin tefsirini dibâce kılması ve hâl ilminden önce kâl ilmi adını verdiği zâhirî ilimleri kaleme alması bu ilmi de en az hâl ilmi kadar önemseydiğini izhar etmektedir.

Kitâbet bölümünde ise müellif üstün zeka ve ince kavrayışı ile yazı ve hatta dair çok önemli izâhatlarda bulunmuştur. Yazım aletlerinden olan kalem, kağıt ve mürekkebe yönelik yapmış olduğu vahdet-i vücud görüşünü yansıtan te'viller insanı hayrette bırakmaktadır. Ayrıca besmelenin yazımına değinmesi de kendisinin yazıya ve hatta verdiği önemi izhar etmektedir. Bu kısımda dikkatlerimizi celbetmesi gereken bir diğer konu ise Peygamber'in (sav) mübarek ism-i şeriflerinin yazımına yüklediği derin manadır.

Müellifin yetkin olduğu ve hâkimiyet sahası içerisinde bulunan tasavvuf alanına dair ve hât sanatına yönelik olarak yer alan bilgilerin hulâsâsını vermek suretiyle Bursevî'nin bu anlamdaki görüşlerini derli toplu olarak sunmak hedeflenmiştir.

Eser, pek çok konuyu içerisinde bulundurması ve çeşitli sahalarda kaynaklık etmesi açısından oldukça ehemmiyetlidir. Bu bakımdan diller hakkındaki ihtiva ettiği bilgiler hasebiyle dil ve edebiyat alanlarında, nazari/felsefi tasavvufa dair nüvelerden dolayı felsefe dallarında ve içerisinde epeyce manzum eser barındırması cihetiyle de Türk-İslam Edebiyatı bağlamında önemli bir eserdir. Biz de bu çalışma ile Bursevî'nin sözün özü hüviyetindeki bu eserini transliterasyon yapıp incelemek suretiyle ilim aleminin istifadesine sunmaya çalıştık.

Selim Ağa Kütüphanesi Hüdayi Efendi Koleksiyonu 449 nolu eser kapak nüshası

KAYNAKÇA

Aclûnî, İsmail bin Muhammed. Keşfü'l-Hafâ. nşr. Abdulhamid bin Ahmed bin Yusuf el-Hindâvî. y.y: Mektebetü'l Asriyye, ts.

Akçe, Zübeyir. İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye adlı Eseri(Metin-İnceleme). Şanlıurfa: Harran Üniv. S.B.E. Doktora Tezi, 2008.

Ateş, Süleyman. "Hazarât-ı Hams".TDVİA,İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Ayten, Ali-Düzgüner, Sevde. Tasavvuf Psikolojisine Giriş. İstanbul: Sûffî Kitap, 2017.

Ayvansarâyî, Hüseyin. Hadîkâtü'l-Cevâmî'. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi. Fen Edebiyat Koleksiyonu, 10308.

Bağdâdî, İsmail b. Muhammed b. Emin el-Bâbânî. İzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli Alâ Keşfi'z-Zünûn, nşr. Muhammed Şerafettin Yaltkaya. Beyrut: Müesse Darü'l-Arabiyye,ts.

Bankır, Mehmet Malik. "Dîvân Şiirinde Kullanılan Üç Kelimeye (Kalem, Kıl ve Kâl) Hermeneutik Yaklaşım" Temaşa Felsefe Dergisi,17(Haziran,2022)

Bardakçı, Mehmet Necmettin. "Ebu Abdullah Muhammed İbn Abdullah İbni Meserre'nin Tasavvufî Düşünce Tarihindeki Yeri ve "El Münteka min Kelâm Ehli't-Tüka" Adlı Eseri". Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Bayrakdar, Mehmet. "Fuzuli'ye göre İlim ve Allah'ı Bilmek". Diyanet Dergisi 19/3 (1983)

Beyhâki , Ebu Bekr Ahmed b.Hüseyin. el-Medhal ilâ İlmü's-Sünen. nşr: Muhammed Avvâme. Kahire: Darü'l-Yesr,ts.

Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail. Sahihü'l-Buhari. Dımeşk: Darü'l Yemame.ts

Bursalı Mehmet Tahir.. Osmanlı Müellifleri. İstanbul: Marmara Üniv. Fen Edebiyat Koleksiyonu, 30776.

Bursevî, İsmail Hakkı Kitabı's-Silsileti'l-Celvetiyye. (Marmara Üniv. Yüksek İslam Enstitüsü Kütüphanesi, 2760)

Bursevî, İsmail Hakkı. Kitâbü'n-Netîce. nşr. Ali Namlı. İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın, 2019.

Can, Ali."Ebu Saîd el-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu". Dicle Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/14 (2012), 1-73.

Cevheri, Ebu Nasr İsmail bin Hammad.. Es-Sıhah Tacü'l- Lugat ve Sıhahu'l Arabiyye. nşr. Ahmed Abdulğafur Attar. Beyrut: Darü'l ilm li'l-melain.ts.

Cevzî, Cemaleddin Ebu Ferc Abdurrahman bin Ali bin Muhammed. Tebsiratü'l İbnü'l Cevzî. Beyrut: Dârü'l Kütübü'l İlmîyye.ts.

Cürcani, Ali bin Muhammed bin Ali es-Seyyid eş-Şerif. Ta'rifat. Lübnan: Darü'l Mektebü'l İlmiyye.ts.

Çatak, Âdem. Şihâbeddin Sühreverdî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı, (Ankara: Ankara Üniv. S.B.E, Doktora Tezi,2007)

Çataloğlu, Funda. Varlık- İnsan Bağlamında İbn Arabi ve Heidegger İncelemesi. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yüksek Lisans Tezi,2018.

Çonoğlu, Mustafa. Mecmu'a-i Hakkî. Bursa: Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Demirci, Mehmet. "Hal". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Derman, M.Uğur-Uzun, Mustafa İsmet. "Besmele". TDVİA. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Derman, M.Uğur "Divit".TDVİA. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Derman, M.Uğur. "Kitâbet". TDVİA. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Derman, M.Uğur. "Mürekkep". TDVİA. İstanbul: TDV Yayınevi,2006.

Er, Rahmi. "Makâle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Ankara: TDV Yayınları,2003

Erginli, Zafer "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış".Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi 1. (2008).153-197.

Es'ad Mehmed Efendi, Bağçe-i Safâ-endûz, haz. Rıza Oğraş , PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı,2018.

Fatîn Davud, Fatîn Tezkiresi, haz. Ömer Çiftçi, PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,2017, 90.

Fazlıoğlu, İhsan, *Fuzulî Ne Demek İstedi?* İstanbul: Ketebe Yay.2022, 60-70.

Fîrûzâbâdî, Muhammed bin Yakub. el-Kâmûsu'l-Muhît. Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, ts.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Ahmet. İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn. İstanbul: Bedir Yayınevi. 1975.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Ahmet. Kimyâ-yı Saâdet. çev. Ali Arslan. İstanbul: Tüz Ofset,1992.

Gökçe, Ferhat "Tasavvuf Geleneğinde Sünnet ve Sünnete İttiba", Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi. 4/2. (2018)73-106.

Göktaş, Mehmet. "Şeyh Galip'in "Hoşça Bak Zatına Kim Zübde-i Âlemsin Sen" Mısraı Bağlamında İnsanın Mahiyeti", Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi, 11/2 (2009)302.

Göztepe, Yüksel. "Hâl ve Makamın Analizine Yönelik İlk Girişimler", C.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi 12/2 (2008).407–417.

Gül, Asiye. Kur'an'ın ve Tasavvufun İlme Verdiği Önem ve Kur'an'da İlm-i Ledün. Elazığ: Fırat Üniv. S.B.E. Yüksek Lisans Tezi.2014.

Gürer, Betül. Molla Fenari'nin Varlık ve Bilgi Anlayışı. İstanbul: İnsan Yayınları,2018.

Haruni, Sejjidin. Arap Dilinin Tarihi ve Arapça'da Diglossia Olgusu. Bursa: Uludağ Üniv. S.B.E, Yüksek Lisans Tezi 2010.

İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed bin Yezid. Sünen-i İbni Mace. nşr. Muhammed Fuad Abdü'l'baki. y.y. Dâru İhyâi'l-Kütüb el-Arabiyye, ts.

İbni Faris, Ahmed Bin Zekeriyya. Mu'cemü'l Makayis'il-Lugat. nşr. Abdüsselam Muhammed Harun. Dar'ül-Fikr.ts.

İbni Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed Hadramî. Mukaddime. çev. Halil Kendir. Ankara: İmaj Yayınevi,2004.

İbni Hanbel, İmam Ahmed. Müsned Ahmed bin Hanbel. nşr. Âdil Mürşid. b.y. Müessese el-Risale.ts.

İbni Kesir, Ebü'l-Fidâ İmâmüddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesir.Tefsîrül-Kur'ani'l-Azîm, çev. Bekir Karlığa – Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları,1986.

İbni Manzur, Muhammed bin Mükerrrem bin Ali. Lisanü'l Arab. Beyrut: Darü'l Sadr, ts.

İbnü's-Sünnî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak ed-Dîneverî, Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle, nşr. Ebû Muhammed Abdurrahman Kevser el-Ber'î. Beyrut: Darü'l-Kible,ts.

İlyas Efendi, İsmail Hakkı Bursevî' nin Kitabü's Silsileti'l Celvetiyyesi. İstanbul: Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

İmamoğlu, Sema Özdemir. "Sadrettin Konevi'ye Göre Kelime/Logos Doktrini Çerçevesinde Tanrı-İnsan İlişkisi". Ekev Akademi Dergisi 15/49. (Güz 2011) 25-26.

İsfehani, Ebu'l Kasım Hüseyin bin Muhammed el-Rağîb. el- Müfredat fi Garibü'l-Kur'an. nşr. Safvan Adnan Davudî. Beyrut: Dar'ul-Kalem Yayınları. ts.

Kadı İyaz, bin Musa bin İyaz bin Ümran. eş- Şifa bi-Ta'rif Hukuki'l-Mustafâ. Umman: Darü'l- Feyha, ts.

Kahraman, Alim. "Makâle". TDVİA. Ankara: TDV Yayınları,2003. 27/408.

Kalkaşandî, Ali b. Ahmed Fezârî. Subhu'l-Âşâ fi Sinaâti'l-İnşâ. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye. ts.

Kanar, Mehmet "Makâle" TDVİA. Ankara: TDV Yayınları,2003)

Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". TDVİA. İstanbul: TDV Yayınevi, 1997.

Kelabazi, Mahmud b. Ebu Bekir. Et-Ta'arruf Doğuş Devrinde Tasavvuf. nşr. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.

Keleş, İbrahim. Hat Sanatının Tarihi Geçmişi ve Hattat Adem Sakal'ın Türk Hat Sanatında ve Eğitimdeki Yeri. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2009.

Kelpetin, Hatice Arpaguş. "İlmihal". Türkiye Diyanet Vakfı İşlm Ansiklopedisi, 22/139-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kılıç, Mahmut Erol. şeyh-i Ekber. İstanbul: Sfî Kitap,2018.

Konevî, Ebu'l-Melî Sadreddin Muhammed b. İşhak. Mifthu'l- Gayb. haz. Ekrem Demirli. İstanbul: Karist Baskı, 2014.

Konevî, Ebu'l-Melî Sadreddin Muhammed b. İşhak. Mir'at'l- Ârifin (Âriflerin Aynası). çev. Dilaver Gürer vd. Konya: Damla Ofset, 2017.

Kubbealtı Lgatı. (Erişim: 16.Ekim.2022. <http://lugatim.com/>).

Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevzin b. Abdülmelik. Risaletü'l Kuşeyrî. şam: Yamama.2014.

Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevzin b. Abdülmelik. Letif'l-İşrt. thk. İbrahim Besynî. Mısır: el-Hey'eti'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab.ts.

Kutluer, İlhan. "İlim".Türkiye Diyanet Vakfı İşlm Ansiklopedisi.İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Küçük, Hülya. Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.

Muslu, Ramazan. İsmail Hakkı Bursevî ve Temm'l- Feyz Adlı Eseri. İstanbul: Marmara Üniversitesi S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Müslim, Ebu'l Hüseyin bin Müslim el-Haccac. Sahih-i Müslim. nşr. Muhammed şkr Ankaravî. İstanbul: Darü't-Tıbaati'l-Amire Yayınları. ts.

Namlı, Ali, İsmil Hakkı Bursevî Haytı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı. İstanbul: Marmara nv. S.B.E. Doktora Tezi,2001.

Namlı, Ali." İsmail Hakkı Bursevî". TDVİA. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

ngren, Reşat, "Sfi" TDVİA. İstanbul: TDV Yayınevi,2009. 37/471.

Paksoy, Kezban. Bursevî İsmail Hakkı şerhi Pend-i Attr (İnceleme, Metin, Sözlük), Kayseri: Erciyes nv. S.B.E. Doktora Tezi,2012.

Serin, Muhittin. "Muhammed". TDVİA 30/459-463.Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Sühreverdi, şihbuddin. Gerçek Tasavvuf (Avrif'l- Merif).çev. Dilver Selvi. İstanbul: Sistem Matbaacılık, 2005.

şemsettin Smi, Kms-ı Türkî. PDF: Toronto Üniversitesi,1899. 1107.

- Şemsettin.Mehmet. Yâdigâr-ı Şemsî, Bursa: Matbaa-i Vilâyet, 1332.,126.
- Şevkanî, Muhammed b. Ali bin Muhammed. el- Fevâidü'l Mecmûa. Beyrut: Daru'l Kütübül İlmiyye Yayınları, ts.
- Şulul, Kasım. " Hadisin İlk Yazılı Kaynakları ve Takyüdü'l-İlm Meselesi". Hadis ve Siyer Araştırmalara Dergisi, 1/1(2015)185–200.
- Tehânevî, Muhammed A'la b. Alî b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî, Keşşâfî Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm. nşr: Ali Dahrûc. Beyrut: Mektebetü Lübnan Naşırın,ts.
- Tirmizi, Muhammed b. İsa b. Musa ed-Dahhâk. Sünen i Tirmizi.nşr.Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd el-Bâkî.Mısır: Matbâatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî,ts.
- Tûsî, Ebu Nasr Serrâc. el-Lüm'a. nşr. Hasan Kamil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk, 1996.
- Uluç, Tahir. "İbn Arabî'de Mistik Sembolizm". Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Uludağ, Süleyman. "Makam". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Uludağ, Süleyman. Tasavvuf İlimine Dair Kuşeyrî Risalesi. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- Uludağ, Süleyman. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Uyanık, Hasan. Hat Sanatının Kaynakçası. Ankara: Gazi Üniv. E.B.E. Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Vassaf, Osmânzâde Hüseyin. Sefîne-i Evliyâ. nşr. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz. İstanbul: Kitabevi, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kalem". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 24/243.İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Levh-i Mahfûz". TDVİA. Ankara: TDV Yayınevi, 2003.
- Yıldız, Sakıp. "Atpazarî Osman Fazlı". TDVİA. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldız, Sakıp. "Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevî'nin Hayatı".Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 0/1 (Haziran, 1975)103-126.
- Yılmaz, Hasan Kamil. Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler. İstanbul: Ensar Yayınları.2014.

Yılmaz, Metin. İslam Kitâbet Dairesinin Doğuşu ve Gelişimi. Samsun: Ondokuz Mayıs Ün. S.B.E, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Yörütken, Ayşe Berna, *Abdülkerim Cîlî'nin Besmele Şerhi el-Kehf ve'r-Rakîm fî Şerhi Bismillâhirrahmânirrahîm* (Ankara: Ankara Ün. S.B.E Yüksek Lisans Tezi,2020), 4.

Yurtsever, Murat. İsmail Hakkî Dîvânı (İnceleme-metin).Bursa: Uludağ Üniversitesi, S.B.E. Doktora Tezi, 1990.

Yücel,Ahmet."Kitâbet".TDVİA. 26/81-83.Ankara: TDV Yayınları, 2002.

